

CIJENA 50,00 kn

KNJIŽEVNA REPUBLIKA, časopis za književnost
Izdavači *Hrvatsko društvo pisaca i Profil*
Glavni i odgovorni urednik *Velimir Visković*
Uređuju *Tonko Maroević, Sibila Petlevski, Velimir Visković*
Lektorica *Jasna Bašić*
Korektor *Ivica Kihalić*

Kompjutorski slog *Durieux* d. o. o.
Tisak *Grafocentar* d. o. o.

Uredništvo Basaričekova 24, 10000 Zagreb

Godišnja pretplata 200,00 kn • Cijena 50,00 kn • Godišnja pretplata za europske zemlje 50 eura; za ostatak svijeta 70 eura. Uplata na račun kod Privredne banke Zagreb 2340009-1110099914

KNJIŽEVNA
REPUBLIKA
ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

KLOPKA ZA USPOMENE

Velimir Visković: Rat za *Enciklopediju* (II.), 3

Dorta Jagić: Beton istočnih gradova, 34

OGLEDI, ISTRAŽIVANJA

Nikola Visković: Nevjere i ljubomore, 37

PREDRAG MATVEJEVIĆ (priredili J. Bašić i V. Visković)

Nenad Ivić: Predrag Matvejević, onakav kakvog ga zamišljam, 59

Milana Vuković Runjić: Matvejevićev bijeg iz *prve* u *Drugu Veneciju*, 62

Ivo Runtić: Bivanje i zbivanje u Matvejevićevoj »Veneciji«, 66

Lidija Vukčević: Pane milanese, 70

Slaven Ravlić: Matvejevićev socijalizam i jugoslavenstvo, 76

Sanja Roić: Matvejevićevi talijanski predgovaratelji i pogovaratelji, 83

Nikola Petković: Kaptolski kolodvor Predraga Matvejevića, 87

Snježana Kordić: Kozmopolit o jeziku, 93

Nikica Mihaljević: Recepcija Matvejevićevih tekstova u hrvatskom emigrantskom tisku, 99

Ante Armanini: Je li Smerdljakov junak našeg doba?, 107

GODIŠTE XI

Zagreb, travanj–lipanj 2013. Broj 4–6

NOVE PJESME I PROZA

- Darko R. Suvin: Upisivanja: Beograd 2012., 133
Romeo Mihaljević: Mirno, u najtamnijem viru, 136
Jadranka Matić Zupančić: Tramontana, 142
Luka Mavretić: Recenzije, 159
Renata Jambrešić Kirin: Korice od kamfora, 163
Milko Valent: Posljednja kap, 173

KRITIKA

- Damir Radić: Tematiziranje zlostavljanja
(*Slavenka Drakulić: Optužena*), 195
Dimitrije Popović: O ljutoj kiši neisplakanih iskustava
(*Lidija Vukčević: Kiši li neprekidno nad Kotorom?*), 198
Krešimir Bagić: Dramsko pismo & teorijski um
(*Leo Rafolt: Priučen na tumačenje. Deset čitanja*), 200
Nikica Mihaljević: Podsjetnik o suštini stvari
(*Terry Eagleton: Zašto je Marx bio u pravu*), 204
Lada Čale Feldman: Futurističko višeglasje na vjetrometini izvedbe
(*Mladen Machiedo: Futurizam 100 godina kasnije, Radiofonski collage*), 207
Lada Čale Feldman: Kroz zasun teksta, među afekte kazališta
(*Nataša Govedić: Emocionalna predanost i politika afekata*), 211
Boris Blažina: Imagologija danas: Postignuća, izazovi, perspektive
(*Imagologie heute: Ergebnisse, Herausforderungen, Perspektiven*), 215

Velimir Visković

Rat za *Enciklopediju* (II.)

OSVAJANJE VLASTI

3

Došla je godina dvijetisućita: Tuđman je bio mrtav, HDZ je izgubio izbore. U Leksikografskom zavodu isprva se ništa bitno nije mijenjalo. Na čelu je cijelo proteklo desetljeće bio Dalibor Brozović kao glavni ravnatelj; operativnu vlast zapravo je imao Vladimir Pezo, ravnatelj, bivši direktor Zavoda iz socijalističkog razdoblja, koji je zahvaljujući Brozovićevu političkom kišobranu relativno mirno progurao turbulentno razdoblje devedesetih.

Brozović je napunio sedamdeset i tri godine, ali glavnog ravnatelja Zavoda izravno je postavljala Vlada te se na njega nisu odnosila ograničenja koja su vrijedila za ostale uposlenike. S Daliborom–Daljom bio sam u korektnim odnosima, povremeno smo baš prijateljski razgovarali.

Ali, ljutio se na moje razmjerno česte intervjuje *Feral Tribuneu*:

— Samo mi radiš probleme! Onda meni prigovaraju ovi moji u stranci da se ja skrivam iza tebe. Da ih napadam!

— Pa, dobro, dragi Dalja, što da kažem novinarima kad me zovu? Brozović mi ne dopušta da vam dam intervju?! Ako se bojiš što će ti netko reći, ti se javno ogradi od mene! Ja te intervjuje ne dajem kao urednik Leksa, nego kao javni djelatnik, pisac! To radim oduvijek, što bih sada trebao prestati?! Kad me nešto pitaju, reći ću što mislim! Za tebe je *Feral* možda smeće, ali meni nije; ne živimo valjda u jednoulju!

Posebno ga je naljutilo kad sam negdje 1998. ili 1999. dao intervju *Nacionalu*; tema je bio Krleža. Mirjana Dugandžija tražila je od mene da pojasnim relaciju Krleža — Tuđman; ja sam dosta opširno pričao o njihovu odnosu. Uostalom, pisao sam za enciklopediju *Krležijanu* članak o Tuđmanu, pa sam tu relaciju dosta dobro poznavao. Taj enciklopedijski tekst nisam želio potpisati, jer bilo je nemoguće napisati kritički članak a da ne dovedem u nezgodan po-

ložaj Brozovića i čitav Zavod. Uostalom, članak je, u radnoj varijanti, išao na čitanje u Predsjedničke dvore; ipak je Zavod državna ustanova, plaće dobivamo iz proračuna, pa nije red da se u njemu piše protiv Predsjednika.

Ha, to je dvojba kojoj su od osnivanja Zavoda bili uvijek izloženi njegovi urednici: kako uskladiti vlastito kritičko mišljenje i »državnu narudžbu«. Pričao mi je Tomislav Ladan kako mu je Mate Ujević kao prvu leksikografsku zadaću dao da za *Atlas svijeta* napiše tekst o podrijetlu svemira. Ujević, istaknuti međuratni katolički intelektualac, urednik *Hrvatske enciklopedije*, vratio mu je tekst na doradu jer nije dovoljno »materijalistički fundiran«. Cinični Ladan nije se ljutio; ipak je Ujević bio i zamjenik direktora socijalističkoga Leksikografskog zavoda. Rekli bismo, slijedeći Milosza: bili smo svi pomalo naviknuti na našu leksikografsku varijantu *ketmana*.

U *Nacionalu* sam spomenuo uzgredno i kako je Krleža, koji je sudjelovao u osnivanju Filozofskog fakulteta u Zadru, pomogao Tuđmanu da mu doktorska radnja bude prihvaćena u Zadru, jer je otpor prema njemu na zagrebačkome Filozofskom fakultetu bio jak. Naravno, redakcija je upravo taj detalj istaknula u sam naslov: »Krleža je Tuđmanu sredio doktorat«.

Isti dan kad se pojavio *Nacional* (koji Brozoviću i inače nije bio drag, jer je lansirao aferu njegove suradnje s UDB-om) pozvala me tajnica da se hitno spustim do ureda glavnog ravnatelja:

— Pa što mi radiš probleme, dragi moj Velimire?! Kako si to mogao napisati?!

— Nisam ja to napisao! Naslov daju urednici!

— Ajde, to demantiraj!

— Neću demantirati, točno je! Ali ja to sâm nikad ne bih stavio u naslov!

— Sad ću ja imati problema zbog tebe! Imaj milosti, pa znaš da mi živimo u revolucionarnim vremenima; sutra će me dohvatiti neki stranački jastrebovi i optužiti da te štitiš!

— Pa i štitiš me, Dalja! To ti je i dužnost! I Krleža je dovodio u Zavod svoje ideološke protivnike i štiti ih!

A onda sam se odlučio čak biti i malo bezobrazan, iako Brozović to nije zaslužio; doista je bio benevolentan, korio me kao zabludjela sina:

— Misliš li ti doista da je HDZ vječan i neuništiv? Ako izgubite izbore, ja ne znam tko će biti na čelu Leksa, ali jamčim ti da ću se svim silama boriti za tvoje pravo da daješ intervjue kome hoćeš i govoriš što misliš!

Gledao me raširenih usta! Ne zato što ga je začudio moj bezobrazluk, već — shvatio sam — nije mogao pojmiti da bi HDZ ikad mogao sići s vlasti, da bi ga netko mogao zamijeniti, pogotovo neki tamo »moji«.

Unatoč svemu tome, imao sam dojam da me simpatizira, kao da mu se dopadala ta moja brutalna iskrenost. Pozivao me na razgovore, kadikad se i vrlo osobno isповijedao. Jednom sam ga, u takvom trenutku bliskosti, kad mi

se činilo da doista uživam njegovu naklonost, pitao hoće li mi dati da pokrenem *Enciklopediju hrvatske književnosti* kad završim *Krležijanu*.

— Neću! — bio je rezolutan, nakon što sam mu objasnio kako zamišljam tu enciklopediju.

I nastavio:

— Dosta me i ovako napadaju zbog tebe! Ne treba mi još da me optuže da sam ti dao u ruke cijelu hrvatsku književnost da joj krojiš kapu. Bogati, što bi ti htio, *Feralov* autor kanonizator hrvatske književnosti?! Osim toga, trebaš mi u *Hrvatskoj enciklopediji*! To je moja misija zbog koje sam i postavljen u Zavod.

Dođuše, Dalja je bio već u visokoj dobi, vid ga je slabo služio, a koncentracija mu je bila slaba. Imao sam dojam da enciklopedijske članke više uopće ne čita. Ako si ga želio upozoriti na neki problem, trebalo mu je usmeno objasniti. U potpunosti se oslanjao na suradnike, svoga zamjenika Augusta Kovačeca i urednički kolegij, u kojemu sam i ja bio.

Početkom 2000. godine dogodilo se ono za što je Brozović mislio da je nemoguće: pobijedila je socijaldemokratsko-liberalna koalicija. Dalja nije djelovao posebno zabrinuto i uzbuđeno. Izdogađalo se u tih godinu-dvije ipak previše stvari koje su dale naslutiti takav rasplet. Osim toga, Brozović je Budišu doživljavao kao garanta nacionalne orijentacije dolazeće vlasti, a Račana kao umjerenog i opreznog političara.

Unatoč visokoj dobi, nije isključivao mogućnost da još jedan četverogodišnji mandat ostane na čelu Zavoda (ako bude zamoljen), unatoč promjeni vlasti. Računao je sa svojim ugledom akademika, prestižne znanstvene karijere, kakva se očekuje od čelnika Zavoda. Doista, nije lako naći adekvatnu zamjenu, a i Krleža je bio na čelu Zavoda sve do smrti, tako da — računao je Brozović — ne bi bio presedan!

No, s vremenom, kako se konsolidirala nova vlast, postajalo je sve jasnije da će se i u Zavodu odigrati promjene. Početkom 2001. već se naslućivalo da će morati otići ne samo Brozović, već i Pezo.

Bilo je svakojakih nagađanja tko će doći na čelo ustanove. U jednom trenutku zavodskim kuloarima pronijela se vijest kako trojica zavodskih kolega stalno odlaze na konzultacije ministru znanosti Hrvoju Kraljeviću i ministru kulture Antunu Vujiću, te da je to tim koji će preuzeti vlast.

Iako je Zavod resorno bio pod ingerencijom Ministarstva znanosti, ministar kulture je, kao čovjek koji poznaje kuću iznutra jer je dulje od dva desetljeća bio profesionalni urednik, očito dobio mogućnost da kadrovira u ovom slučaju.

Ja sam, pak, s Vujićem bio u zategnutim odnosima; možda to i nije bilo nešto trajno, prolazili smo mi različite faze još od sedamdesetih kad smo se u razmaku od godinu-dvije zaposlili u Leksikografskom zavodu. A i da smo bili u boljim odnosima, ne vjerujem da bi on povjerenje ukazao baš meni: očito je

želio na čelu Zavoda »svoje ljude«, koji će vrlo dobro znati da baš njemu duguju svoj izbor.

Više će puta u godinama koje su slijedile Vujić biti prisiljen slušati prigovore svojih bivših kolega iz Leksa što se odlučio funkciju ravnatelja Zavoda povjeriti baš Bogišiću. Svjestan da nije učinio najpametniju stvar, Vujić je imao uvijek isti odgovor:

— Bogišić je bio moj tek treći izbor, ali druga dvojica su me odbili jer su se pribojavali da nisu dorasli vođenju tako velike i ugledne kuće.

U tom trenutku moji kontakti s Bogišićem bili su prilično hladni; nisam više bio važan igrač koji bi mogao utjecati na njegovu karijeru. S druge strane, ja sam mu zamjerao što je nakon prelaska u redakciju *Hrvatskoga biografskog leksikona* pokušao privući neke od kolegica iz »mojega tima«, s kojima sam godinama surađivao:

— Visković vam nema perspektivu; sada kad se završi *Krležijana*, tko zna što će biti s njim!

6

Nisam se na te riječi posebno obazirao, naši su se putovi razdvojili, a proteklih sam ga godina ipak toliko upoznao da nisam previše žudio za prisnošću. Komunicirali smo, iako bez osobitog entuzijazma.

Nije me nimalo iznenadila vijest da je on u ekipi »mladih lavova« koja se priprema preuzeti vlast u Zavodu; prošao je on školu kod Oreškovića i Babića! Iako, moram priznati, nisam mogao zamisliti da bi baš Vlaho mogao isplivati na vrh piramide. Pa, zaboga, ipak Tonči Vujić nije glup čovjek!

Ali, zaboravio sam da Vujić nikad nije radio s njim, nije ga bolje upoznao. Pa, moram biti i samokritičan, nisam li i ja dopustio da me Bogišić šarmira, nisam li ga ja doveo u Zavod?! Dobro, mogu se i braniti: ipak postoji razlika ako se nekoga dovede da bude mlađi stručni suradnik ili ako ga se postavi na čelo jedne važne institucije!

Susreo sam Vlahu u to vrijeme u hodniku Zavoda; silno nervozan, ali očiju punih žara, do usijanja, hodao je gore–dolje duž hodnika.

— Nešto si nervozan, Vlaho; čujem vijesti da ti, Mladen i Slaven preuzimate vlast u Zavodu?

— Hehehe, ima nešto u tome, uznapredovali su pregovori! Iza mene je ipak sedam stoljeća tradicije dubrovačke diplomacije! Ali, imam nešto i za tebe, morali bismo se dogovoriti!

Uskoro se pojavio u mojem uredu; došao je na »pregovore«. Da, vještina diplomacije je podrazumijevala da treba i Viskovića »pacificirati« adekvatnom ponudom. Potvrdio je još jednom da on, Klemenčić i Ravlić u dogovoru s ministrima Vujićem i Kraljevićem preuzimlju vlast u Zavodu. Imaju ambiciozne planove: Zavod mora biti efikasniji, tržišno uspješniji; rad se mora racionalizirati, dio ljudi će biti i otpušten ili umirovljen; nova uprava će forsirati jednosveščane edicije koji komercijalno više odgovaraju potrebama tržišta i tako povećati vlastiti udio u ukupnom prihodu Zavoda.

— Ja tebe u budućnosti Zavoda vidim kao glavnog urednika *Hrvatske enciklopedije*. Brozović će otići u mirovinu, mora otići i iz enciklopedije; svi znamo da je u ulozi glavnog urednika samo statirao. Potreban je novi, mladi čovjek s jakim leksikografskim iskustvom, koji će i stvarno obavljati posao glavnog urednika. Naš je stav da je besmisleno da se ti baviš upravnim funkcijama, ti nisi menadžer nego leksikograf. Osim toga, novom sistematizacijom bismo predvidjeli da plaća glavnog urednika *Hrvatske enciklopedije* bude u rangu plaće glavnog ravnatelja.

Vlahina ponuda doista nije bila loša, nimalo podcjenjivačka; pokazivala je i uvažavanje onoga što sam u Zavodu uradio, ili bar racionalni stav da ne treba Viskovića imati kao protivnika. Nije se odnosio prema meni ni bahato ni osorno, nije bilo razloga za ljutnju.

Ipak, odbio sam:

— To je rješenje, prije svega, nepravedno prema Kovačecu; on već dugo radi kao Brozovićev zamjenik, zapravo nosi cijeli taj posao na svojim plećima. Mislim da bi najpravednije bilo da njemu ponudite mjesto glavnog urednika. Ja bih želio pokrenuti *Enciklopediju hrvatske književnosti*. Godinama se spremam za to, prevrnuo sam sve strane književne enciklopedije, proučio modele kako abecedarija, tako i samih članaka. Mislim da možemo napraviti nešto što još ne postoji u svjetskoj enciklopedistici. Nije mi bitan novac, znam da ću kao urednik takvog izdanja imati znatno manju plaću od ove koju ti predlažeš. Stvarno ti hvala na velikodušnom prijedlogu, ali životno mi je stalo do te književne enciklopedije!

Dodao sam potom nešto za što sam sigurno znao da mu se neće svidjeti:

— Nije dobro da nam upravna ekipa bude oktroirana odozgo! Mislim da bi svi trebali biti izabrani preko javnog natječaja, na temelju programa. To bi dalo veću autonomiju novom vodstvu. Ovako se otvara mogućnost da se svaki put nakon promjene vlasti mijenja i čelništvo Zavoda.

Danas znam da javni natječaj nije nikakav garant profesionalne autonomije, jer čim se neka ustanova većim dijelom alimentira iz državnog budžeta, državna vlast će odlučivati i o čelništvu, postojao natječaj ili ne. Međutim, tada smo upravo bili izišli iz perioda hadezeovske »pararevolucionarne« vladavine pa sam imao neke iluzije o mogućnostima profesionalne autonomije.

Vlaho nije komentirao moje odbijanje, ali vidjelo se da je razočaran: on je, eto, izišao s »poštenom« ponudom, za koju je mislio da me mora zadovoljiti, ali Visković uvijek mora nešto zanovijetati.

Ubrzo nakon tog razgovora čuo sam u televizijskom Dnevniku da je Tomislav Ladan imenovan glavnim ravnateljem Leksikografskog zavoda. Moram priznati da me to poprilično iznenadilo jer sam se s Ladanom u tom razdoblju često sastajao, razgovarao, između ostalog i o sudbini Leksa, ali mi nikad nije spominjao mogućnost da dođe na čelo Zavoda. Dapače, kako je bio u šezdesetdevetoj godini života, govorio je o svojem skorom umirovljenju.

Doživljavao sam ga kao neku vrstu svojega leksikografskog mentora; nije nikad bio moj neposredni šef, ali kad sam primljen u Leksikografski zavod 1976. godine Ivo Cević me smjestio u sobu s Ladanom, za stol što je prethodno pripadao Danku Grliću, koji je iz Zavoda prešao na Filozofski fakultet. Ured smo dijelili pune dvije godine. Imponiralo mi je kao mladom kritičaru što smo cimeri (susobnici — kako bi to Ladan rekao).

Teško je s Ladanom bilo biti blizak; bio je izrazito ironičan, volio se rugati. Na trenutak se moglo i pričiniti da se otvara, toplo intimizira, ali odmah bi uslijedilo emocionalno distanciranje, hladnoća. No, bio je duhovit; vješt jezični improvizator, dobar glumac, imitator, spretno je uočavao i karikirao tjelesne i karakterne nedostatke ljudi oko nas. Smijao sam se, naravno, njegovu duhovitu izrugivanju, ali uvijek malo sa zebnjom, znajući da će se na isti način rugati i meni kad nisam s njim u društvu.

Imao je izuzetno široko znanje, posebice filološko, rado se prebacivao iz jezika u jezik zbunjajući sugovornika. Ali kad bi se našao na terenu koji lošije poznaje, postajao je arogantan, osoran. Kad bismo počeli razgovarati o književnoj teoriji, koju sam u to vrijeme intenzivno pratio, pa kad bih spomenuo nekog pisca ili teoretičara koji mu nije poznat, Ladan bi odmah pobjegao u neki strani jezik. Naravno, tako bi obuzdao moju elokventnost, prisiljavao da tražim riječi; time je lukavo neutralizirao moju »prednost« i osigurao sebi »dominantan status«. Nisam tada razumijevao potpuno što mu je to potrebno, jer sam silno uvažavao njegovo znanje i reputaciju, i mislio da mu to posve jasno pokazujem. Iako nisam želio biti takmac, moj stariji kolega, kojega sam doživljavao kao mentora, uporno se postavljao kompetitivno.

No, bez obzira na to, i kad sam se odselio iz njegove sobe i osamostalio se, volio sam doći do njega i saslušati njegove komentare, pitati ga savjet. Da smo bili u bliskim, ali kompliciranim, odnosima pokazuje i jedna anegdota. Godine 1983. njemu je izišla knjiga *Parva medievalia*, a meni *Mlada proza*. Donio sam mu svoju knjigu, napisao posvetu »učitelju u leksikografskom poslu«; obradovao ga je, čini mi se iskreno, i uzvratilo je poklonivši i potpisavši svoju knjigu; naposljetku mi je predložio da govorimo jedan drugome na promocijama.

— Što da ne, vrlo rado!

Tema njegove knjige nije mi bila bliska, nisam baš neki stručnjak za srednjovjekovni latinitet, kojim se Ladanova knjiga uglavnom bavila, ali potrudio sam se, pripremio, i odradio svoj dio posla najbolje što sam znao, odajući sve vrste priznanja autorovoj erudiciji i vještini pisanja.

Očekivao sam da će i on uzvratiti kurtoazno i prijateljski kad bude govorio o meni; uostalom, nije li on sam predložio da se uzajamno »adoriramo«?! Međutim, njegov revanš na mojoj promociji nije bio baš u skladu s mojim očekivanjima. Dobro, nije se on meni baš izravno narugao, izveo je to uz pomoć jedne parabole. Kao, postoje dva tipa kritičara koje utjelovljuju Matoš i Barac. Jedan je literat, izrazito subjektivan, ali briljantan stilist i umjetnik, drugi je

znanstvenik, koji vjeruje u metodu, u sustavnost, u znanost, ali malo dosadan, ironizirao je Ladan Barca. E, pa ulogu prvoga je dodijelio sebi, a drugoga meni.

Ja se baš nisam prepoznavao u Barcu, mislio sam za sebe da sam učenik Eca, Todorova, Lotmana; očekivao sam da Ladan nešto kaže o tome kako ja pišem, o mojim borgesovcima kojima se bavim u knjizi; njemu se to nije dalo, ili ga nije zanimalo. Kasnije se jedan od mojih pisaca o kojima sam govorio u knjizi, Pavao Pavličić, znao često vraćati na Ladanovo burgijanje na toj promociji, koje je dosta govorilo o njegovu karakteru. Za mene, pak, to i nije bilo neko spektakularno iznenađenje; bio sam malo razočaran njegovim usporedbama, ali družeći se s Ladanom na takve ste stvari morali biti spremni.

Međutim, sada me Ladan baš iznenadio: gotovo svakodnevno me u tom razdoblju kad se promijenila politička vlast u Hrvatskoj zvao u svoju sobu, inzistirao da razgovaramo o promjenama koje će nužno uslijediti i u našoj kući; govorio o sebi kao o čovjeku čije je vrijeme prošlo, ali mu je stalo do budućnosti Zavoda. Da, on apsolutno stoji uz mene, odavno me simpatizira; propitivao me i imam li ja ambicija da se uključim u »izbornu trku«.

— Čuj, Ladane, za neku od ravnateljskih dužnosti treba imati političku podršku, a ja je — čini mi se — nemam. Nisam član nijedne stranke i zapravo sam politički autsajder. Sve čemu se nadam je da će mi biti omogućeno da pokrenem tu moju *Enciklopediju hrvatske književnosti*.

Sada, odjednom: Ladan dolazi na čelo Zavoda! Samo dan–dva nakon našeg zadnjeg razgovora! Ma, nemoguće da nije ništa o tome znao! E baš me preveslao, svaka čast! Samo, doista ne znam zašto mu je sve to bilo potrebno, jer ja se njegovu dolasku na čelo Zavoda zasigurno ne bih protivio!

Zapravo mi je baš bilo drago što je Ladan postavljen na dužnost; to je ipak bilo ozbiljno rješenje, u skladu s dignitetom Zavoda. Dovraga, pa ipak je ljepše reći da mi je glavni ravnatelj Tomislav Ladan nego Vlaho Bogišić!

Istog trena kad je objavljena vijest o Ladanovu imenovanju, javio sam mu se, iskreno čestitao, rekao kako mislim da je to sjajno, da računa na moju punu podršku. Nisam ga pitao zašto mi je prešutio da je i on u kombinacijama. Pretpostavljao sam da bih ga time doveo u neizgodnu poziciju da se opravdava, izmišlja izlike, a čemu to?!

Nikad nisam doznao iz prve ruke kako se on našao kao neka vrsta kišobrana nad Vujićevim »mladim lavovima«. Bilo je nekih nagađanja da se Ladan našao naknadno u kombinacijama na inzistiranje HSLS-a. No, bez obzira na svu stranačku kombinatoriku, na čelu Zavoda našao se ugledni leksikograf velikog iskustva. Činilo mi se — pravo rješenje!

Pokretanje Enciklopedije

Moju čestitku na izboru Ladan je primio s očitim zadovoljstvom i pozvao me u svoj glavnoravnateljski ured:

— Vidiš, ti si prvi od urednika kojega sam pozvao na razgovor! Nadam se da ćemo dobro surađivati; ja vjerujem u tvoje sposobnosti i spreman sam ti izići u susret i omogućiti da radiš na projektima koje želiš.

Pitao sam ga je li preuzeo neku obavezu oko izbora ravnatelja i članova Ravnateljstva. Izbjegao je odgovor, ali na takav način da se moglo i tumačiti kako nema nikakvih fiksnih dogovora o »paket-aranžmanu«. Uskoro će se pokazati da nije imao baš slobodne ruke u izboru najbližih suradnika: Bogišić je postao ravnatelj, a Klemenčić i Ravlić izabrani su za članove Ravnateljstva. Štoviše, Bogišić je po svojoj volji ekipirao ostatak Ravnateljstva.

No, meni je priča oko podjele vlasti u tom trenutku već bila manje zanimljiva; iskoristio sam činjenicu da je Ladan prema meni vrlo benevolentno raspoložen i opet ponovio kako bih volio pokrenuti *Enciklopediju hrvatske književnosti* te da o tome maštam otkad sam došao u Zavod.

— U redu, razradi elaborat u kojem ćeš definirati sadržaj enciklopedije, tipove članaka, opseg projekta, rokove izradbe i kadrovske potrebe. I donesi mi to što prije! I još jednom ti ponavljam: učinit ću sve da budeš zadovoljan, a od tebe očekujem punu suradnju.

Bio sam presretan! Došavši u svoj ured, pozvao sam na sastanak najbliže suradnice iz *Krležijane* Vesnu Radaković Vinchierutti i Jasnu Bašić i uzbuđeno im priopćio kako su svi izgledi da će nam nova uprava omogućiti da radimo novu enciklopediju te da njih vidim kao svoje glavne suradnice i na tom projektu.

Nije mi trebalo puno vremena da razradim elaborat. U njemu sam potanko definirao područje koje će enciklopedija pokriti i osnovne tipove članaka. Opseg enciklopedije dimenzionirao sam na 200 do 240 tisuća enciklopedijskih redaka, što odgovara veličini tri standardna enciklopedijska sveska. Predvidio sam da će se enciklopedija raditi ukupno deset godina: godinu dana bi se radilo na sastavljanju abecedarija, a na svakom svesku po tri godine. U najužem uredništvu enciklopedije osim Vesne, Jasne i mene trebao bi još raditi kao zamjenik glavnog urednika (u svojstvu vanjskog suradnika) moj najbolji prijatelj, profesor komparatistike Zoran Kravar (s kojim sam se posebno zbližio dok smo radili na *Krležijani*) i izrazio sam želju da odaberem još dvoje–troje profesionalnih suradnika. Što se tiče autora članaka, namjeravao sam uključiti sve raspoložive kroatiste, ne samo iz Hrvatske, već i iz drugih zemalja.

Na Ladanov odgovor, pošto sam mu predao elaborat, nisam morao dugo čekati. Ponovo me pozvao u svoj ured. Rekao mi je da mu se projekt svidio, da će ga prihvatiti:

— Ti si tražio da opseg bude između 200 i 240 tisuća redaka; hajde neka bude srednja veličina — 220 tisuća! Što se tiče suradnika, neće biti većih problema. Imam samo jedan bitan zahtjev. Ti dobro znaš da naši »mladi lavovi« planiraju niz jednosveščanika pa bi moglo biti problema ako im sada predložimo trosveščanu enciklopediju; bojim se da im se to neće svidjeti. Ja ti predlažem da stavimo kako će i ova enciklopedija biti jednosveščanik kako bi lakše prošla na Znanstvenom vijeću i Ravnateljstvu. A kada budeš imao dovoljno građe za prvu knjigu, tiskat ćemo je posebno, kako si ti planirao! Naravno, budući da izdanje planiramo kao jednosveščanik, ne možemo staviti da će rad trajati deset godina; predlažem ti godinu dana za abecedarij i pet godina za pisanje članaka; dakle, ukupno šest godina! Osim toga, molio bih te da naslov koji ti predlažeš *Enciklopedija hrvatske književnosti* promijeniš u *Hrvatska književna enciklopedija*, to je hrvatskija forma naziva.

Ladanovim odgovorom bio sam zadovoljan: kao najvažnije, prihvatio je moj koncept sadržaja edicije bez bitnog prigovora; dobio sam i glavne suradnike koje sam tražio. Osim toga, predstavio mi se kao saveznik, kao onaj koji mene simpatizira i čak mi savjetuje kako ćemo zajednički »zeznuti« »mlade lavove«. U tome što je predložio svodenje edicije na jedan svezak nisam vidio problem: dotada je u praksi Zavoda bilo bezbroj slučajeva da se povećava broj svezaka nekog izdanja, a planirani rok dovršenja edicije uvijek je bio više plan želja nego nekakav ultimativni limit. Uostalom, na Ladanovu se *Osmojezičnom enciklopedijskom rječniku* radilo više od tri desetljeća i sve do potkraj rada nije se znalo koliko će biti svezaka, a *Hrvatski biografski leksikon* je nakon gotovo četiri desetljeća rada tek na polovici realizacije. Prihvatio sam odmah i promjenu naslova, iako i danas mislim da je *Enciklopedija hrvatske književnosti* neusporedivo precizniji naslov jer točno određuje područje kojim se enciklopedija bavi. Ali, Ladan je tako želio, on drži da je to »hrvatskije«, neka bude po njegovu; želio sam i ja pokazati da poštujem šefov autoritet!

Najvažnije mi je bilo što je Ladan prihvatio predloženi opseg (broj redaka), tip edicije i sam naziv enciklopedija. Znao sam, kao prvo, da je praktično nemoguće zbiti 220 tisuća redaka u jedan svezak (jer bi to podrazumijevalo knjižurinu od najmanje dvije tisuće stranica), pogotovo ako bude stanovitog prekoračenja prostora, što se nužno događa u ama baš svim izdanjima; kao drugo, prihvatio je naziv enciklopedija što zapravo podrazumijeva višesveščano izdanje.

Nije bilo razloga da budem zabrinut za budućnost projekta; uostalom, Ladan je moj stari prijatelj i moj saveznik u novoj zavodskoj konstelaciji. Ubrzo je i Znanstveno vijeće prihvatilo projekt upravo u onoj formi koju smo prethodnim dogovorom definirali Ladan i ja.

Službeno je rad na enciklopediji započeo u siječnju 2002., ali ja sam još do ljeta te godine morao završiti svoje poslove na *Hrvatskoj enciklopediji* (posebno pisanje velikog priloga o hrvatskoj književnosti od razdoblja moderne do

danas), tako da sam rad na novoj enciklopediji započeo u lipnju. Bilo mi je normalno da odradim svoje obveze u *Hrvatskoj enciklopediji*; bio je to opći interes Zavoda; nisam očekivao da bi poslije zbog toga moglo biti problema.

Prvo razdoblje rada na enciklopediji pamtim s nostalgijom kao lijep period života. Kravar je skoro svakodnevno dolazio u Zavod, vodili smo duge razgovore, zajedno planirali abecedarij; počeli smo i naručivati članke, svakodnevno su nam dolazile rijeke suradnika, odreda dobrih prijatelja i znanaca. Sa svakim je trebalo popričati, što mi nije padalo teško. Moji odnosi u to vrijeme s Ladanom i Bogišićem bili su dobri; osobito s Ladanom znao sam ugodno razgovarati; čak se za moj pedeset i prvi rođendan bio popeo do mojeg ureda da se pridruži čestitarima.

Jedina neugodnost koje se sjećam iz tog razdoblja vezana je za intervju koji su objavljeni gotovo istodobno u trima dnevnim novinama. U javnosti se već bilo pročulo da smo u Zavodu pokrenuli *Književnu enciklopediju* i novinariima se to činilo zanimljivim; počeli su me nazivati moleći me da im nešto kažem o novom projektu. Nisam se previše gurao da govorim, jer edicija je bila tek u začetku, ali činilo mi se nepristojnim odbiti molbe za razgovor. Uostalom, za sam je projekt, mislio sam, dobro da se zna o čemu se radi, iako će se knjige pojaviti tek za nekoliko godina.

Ubrzo je stigao komentar iz glavnoravnateljskog ureda kako ne treba pretjerivati s publicitetom. Poruku sam dobio preko nekoga od nižepozicioniranih, Ladan mi nije ništa izravno rekao. Primio sam poruku k znanju; uostalom, kako je projekt bio tek u povojima i nije bilo nikakvih pikanterija, sama vijest nije novinarima bila zanimljiva za daljnje tematiziranje.

Iz retrospektive opservirajući ta zbivanja, čini mi se da je Ladana, a vjerojatno i Bogišića, moglo zasmetati moje isticanje činjenice da je takva enciklopedija novum u svjetskoj enciklopedičkoj praksi te da projekt ima i istraživačku dimenziju jer ćemo donijeti informacije o nekim dosad nedovoljno poznatim pojmovima vezanim za hrvatsku književnost. Vjerojatno im je to moglo izgledati kao razmetanje. A meni se, pak, činilo da govorim nešto što je gola činjenica. Vjerojatno je to počelo iritirati Ladana, a siguran sam da je Bogišić takvo što jedva dočekao jer mu nikako nije odgovarala Ladanova i moja bliskost.

Straho–Vlaho

Nova zavodska uprava počela je od samoga početka s provođenjem oštrog disciplinskoga režima; uvedena je stroga kontrola dolazaka i odlazaka s posla, za ponavljano kašnjenje od pet minuta odlazilo se na »ribanje« ravnatelju. To ribanje je podrazumijevalo gromoglasnu viku, prijetnje otkazom, uvrede.

Jednom sam odveo svojeg prijatelja Gojka Tešića, novosadskog profesora srpske književnosti, istraživača avangarde i sjajnog urednika više značajnih

časopisa i biblioteka, na ranije dogovoren razgovor Bogišiću. Dok smo čekali da Vlaho završi razgovor s prethodnom strankom, bilo mi je neugodno zbog siline buke i dreke koja je dopirala iz njegova ureda. U jednom trenutku kroz vrata je izletio zavodski urednik Tomislav Premerl, inače poznati povjesničar arhitekture. Bio je sav izbezumljen, lica užarenog do boje purpura. Zapanjio sam se kako se Bogišić usuduje tako derati na dvadesetak godina starijeg kolegu, čovjeka s javnim ugledom i prestižnom znanstvenom karijerom. A posebno mi je bilo neugodno zbog gosta kojega dovodim; što će on misliti o Zavodu?!

Sve više ljudi zaustavljalo me na stubištu povjerljivo mi se ispovijedajući kakve probleme imaju u komunikaciji s ravnateljem; možda bih mogao djelovati na njega, tã mi smo ipak nekoć bili dobri.

— Ma, jesam, ja sam ga doveo u Zavod, osjećam neku vrstu odgovornosti za njegovo ponašanje, imam čak osjećaj krivice. Ali, vjerujte, doista nemam utjecaj na njegovo sadašnje ponašanje!

Posebno me dirnuo slučaj Nikice Petraka, poznatog pjesnika i esejista. Akademika, štoviše! I zavodskog urednika, kojemu su samo dvije godine nedostajale do mirovine. Nije Petrak nekakav početnik, bio je dugogodišnji urednik na Televiziji i u *Liberu*, savjetnik u Ministarstvu kulture; u svakom slučaju nije očekivao da će ga sad netko gnjaviti jer je koju minutu zakasnio na posao. Možda mu se kadikad doista omaknulo da zakasni i više od pet minuta!

Ali Vlaho se baš zainatio da nad Nikicom demonstrira svoju moć. Učinilo mu se da »ribanja« više nisu dovoljna disciplinska mjera; dao je da se promijeni brava na Nikičinim uredskim vratima; kad je Petrak zapanjeno ustanovio da više svojim ključem ne može otvoriti bravu, usplahireno je, u nevjerici, stajao na zavodskom hodniku dok se netko nije smilovao i donio mu novi ključ.

Koliko god sam pazio da se ne sukobljavam nepotrebno s ravnateljem, jer su u krajnjoj liniji i moji poslovi ovisili o suradnji s njime, Vlahini postupci prema Nikici posve su me iznervirali. Rekao sam mu da je to što radi Petraku nedopustivo:

— To nije prakticiranje discipline, nego osobno izivljavanje! Pa, zaboga, Petrak je jedini akademik nakon Krleže koji radi u Zavodu; jesi li svjestan koliko on znači za javni prestiž Zavoda?! Po njemu se naša kuća prepoznaje! Kakvo je to ponašanje?!

O svojoj situaciji u Zavodu Petrak se i sam žalio kolegama izvan Zavoda. Svi smo bili u nevjerici; pa taj naš Vlaho se vjerojatno šali! I Petraku je sve to bilo pomalo komično. Kako ozbiljno doživjeti kolegu koji je, koliko jučer, molio kolegice iz redakcije da pođu s njime stomatologu i drže ga za ruku dok mu zubar buši zube?!

Ni kolege, pisci u DHK-u, PEN-u ili Matici, gdje je Petrak zalazio i više s čuđenjem nego strahom opisivao što mu se događa, nisu Vlahu doživljavali preozbiljno. Ma, to mora da je prolazan hir! U takvoj atmosferi iščudavanja i

nevjerice nastao je i nadimak za Bogišića: Straho-Vlaho! Prvi put sam ga čuo od Petraka; ako ga je on smislio, to samo znači da ga nije napustio smisao za humor! Vedri duh otpora!

Petrakove nevolje postale su opće mjesto književnih zafrkancija, jer većina pisaca nije mogla pojmiti da bi mu taj bezazleni Vlaho stvarno mogao nauditi. Sjećam se Šoljanovih susreta u Rovinju 2002. godine, na kojima smo sudjelovali i Petrak i Bogišić i ja; u razgovorima za zajedničkih ručkova, ili na izletima, opće je mjesto bilo peckanje Vlahe, zafrkavanje na račun njegovih sukoba s Petrakom. Ja sam se nadao da će ta zafrkancija Vlahu upozoriti koliko je zabrazio u svojem prakticiranju strogoće, da će shvatiti u kakvu se apsurdnu i neugodnu situaciju sam doveo.

Vlaho se samo smrknuo, zašutio, nije puno govorio. Vidjelo se da ga zafrkancija pogađa. Očekivao sam da će ga to potaknuti da se promijeni, shvatit će našu kritiku; ako mu je već tako neugodno što se na takav način priča o njemu, prestat će s progonom Petraka.

14

Ali ne! Nakon toga mu je priredio još gora poniženja, kao da mu se svetio za Rovinj. Evo primjera! Petrak je trebao otići u Lukovdol i po uvriježenom običaju, kao stari laureat, predati novom dobitniku vijenac. Tražio je da mu se odobri slobodni dan kako bi otišao zajedničkim autobusom, koji je u organizaciji DHK-a kretao ujutro. Bogišić ga, međutim, nije želio pustiti tvrdeći kako se radi o događaju koji nema veze s djelatnošću Zavoda. Tek oko podne, kad je već postalo upitno može li Petrak uopće i automobilom stići na vrijeme u Lukovdol, Vlaho je poručio da, sada, eto, može otići. Petrak je progutao knedlu i poručio ponosno kako više ne želi nikamo ići.

Čemu takva fiksacija na Petraka?! Tà, godinama su zajedno radili u redakciji *Krležijane*? Činilo mi se čak da su iznimno bliski; često su imali neke svoje, povjerljive razgovore. Osim toga, obojica su vezani za Konavle: Vlaho je tamo rođen, a Nikičina žena je Konavoka, pa i on sam o sebi govori kao o naturaliziranome Konavljaninu. Nikad nisam mogao ni naslutiti što će se kasnije među njima događati.

Ali ona epizoda koju je Vlaho, onaj pitomi, dobri Vlaho, spomenuo kad je tek došao u Zavod: kako je on vojnicima posteljину bacaо u dvorište, ipak je davala naslutiti što se u tom simpatičnom, nezgrapnom konavoskom dugonji zapravo skriva.

Trudim se razumjeti Vlahu: u novi posao ušao je s velikim ambicijama; ne znam, možda smo godinama ipak radili malo previše opušteno i sad to njegovo inzistiranje na disciplini doživljavamo kao bolesno. Ali ne pomaže, ima u tome nešto gotovo sadističko: nema kašnjenja, nema ni izlazaka za vrijeme radnog vremena, čak i nužne izlaske u biblioteke i arhive treba na vrijeme najaviti i precizirati vrijeme izlaska. Zabranjeno je i sastajanje leksikografa za vrijeme radnog vremena; nema posjećivanja kolega u susjednim sobama. Sve stranke koje dolaze u Zavod moraju se legitimirati i dobiti posebnu karticu za

boravka u Zavodu. Ovo posljednje me osobito smetalo jer su mi vrlo često u Zavod navraćali ugledni suradnici, poznate osobe iz javnog i znanstvenog života; osobito je protiv legitimiranja rogoborio Saša Flaker. Upozoravao sam Vlahu da to legitimiranje moramo zaustaviti, jer, zaboga, nismo nikakva strateška vojna ustanova, a ni radio ili televizija; doista je malo vjerojatno da bi netko počinio kakvu diverziju među enciklopedijama i enciklopedistima. Osim toga, glavninu suradnika koji godinama već dolaze Zavod portiri poznaju. Naposljetku se odustalo od legitimiranja, ali svi posjetioči morali su imati iskaznice:

— Meni to treba da znam tko mi boravi u Zavodu! — govorio je Vlaho, koji je doista na svojem kompjutoru mogao u svakom trenutku očitati tko je ušao u Zavod i kome se uputio u posjet.

U prvo vrijeme, dok se naš odnos nije posve pogoršao, znao sam ga ukoriti, podsjećajući ga na dane kad smo skupa radili:

— Pa, zaboga, Vlaho, olabavi malo! Znaš da u Zavodu postoji tradicija sastajanja urednika po sobama. To je uvijek bila ustanova s gomilom intelektualaca različitih profila i političkih uvjerenja. Uvijek su dolazili i ugledni intelektualci izvana, bilo kao suradnici, ili naprosto da se susretnu s nekim ljudima, običu prijatelje u redakcijama. U Zavodu su se oduvijek vodili razgovori o politici, umjetnosti, filozofiji... Ta intelektualna atmosfera zaštitni je znak Zavoda. A uza sve to, pisalo se i proizvodilo važne knjige, još od Krležinih i Ujevićevih vremena.

— Vidiš te silne redove knjiga na policama, to su sve napisali i uredili naši leksikografi. A to što su nam dolazili važni ljudi izvana, znači samo da smo ih uvijek imali na raspolaganju kao važne suradnike!

I potom sam dodao nešto što sam znao da će ga zaboljeti, ali nisam se mogao suzdržati:

— Vlaho, sjeti se kad si radio u *Krležijani*, jesam li ti ikad priječio da odeš u Maticu, nisam te čak ni pitao kamo ideš?! Čovječe, sjeti se da ti je Vesna uvijek pokrivala leksikografsku normu kako ne bi imao problema! Kako se sada tako možeš ponašati?!

Hladno me pogledao i savršeno mirno uzvratilo:

— Ali ja sam okrenuo novu stranicu! Očekujem rad i disciplinu!

Shvatio sam, on sebe zamišlja kao čovjeka s misijom: on će Zavod dovesti u red! Kakvi intelektualni kružoci, diskusije s vanjskim suradnicima, pa oni ne poštuju njegov autoritet!

Red, i to takav da će pred njim svi drhtati! Zapravo je to drhtanje bilo najvažnije. Ono je zorni znak moći nad ljudima. Vlasti, omnipotentnosti!

Nisam još tada potpuno razumio koliko ga je moralo boljeti što ja tako paternalistički razgovaram s njim podsjećajući ga na dane kad je bio početnik. O čemu ja to pričam?! Tko mi je kriv što se nisam znao ponašati kao gazda?!

Slegnuo sam ramenima, valjda će ga proći! I svi prethodni šefovi od Ujevića, preko Cecića do Peze povremeno su uvodili mjere pojačane discipline, potom bi disciplina labavila, pa bi se opet kampanjski stezalo. Baš u vrijeme kad sam se zaposlio u Zavodu, moj susobnik Ladan primio je umanjenu plaću zbog permanentnoga kašnjenja. Baš Ladan mi je pričao kako je Mate Ujević znao ponekad zaključati vrata Leksove zgrade na Strossmayerovu trgu pet minuta nakon početka radnog vremena, sjesti na klupu u park preko puta Leksa i promatrati potom sirote leksikografe koji su zakasnili kako nemoćno lupaju po vratima i dozivaju portira da im otvori. Ladanu se ta anegdota jako svidala; meni je pak djelovala morbidno ponižavajuće. Ne mogu ustvrditi da je baš Ladan nagovarao Vlahu na treniranje strogoće, ali nisam siguran ni da se tome previše opirao.

Moram reći da ni mene ni većinu uposlenika naglašavanje potrebe veće discipline i odgovornijeg odnosa prema poslu nije samo po sebi smetalo; problem je bio u naglašenoj težnji da se podložnike ponizi, da im se pokaže, ako je moguće i pred svjedocima, da su »nitko i ništa« i da ovise o gazdinoj volji.

U početku nije bilo previše rogođenja; postojao je veliki strah od otpuštanja, koja je nova uprava najavljivala. Bojeći se da ne ostanu bez posla, leksikografi su masovno počeli ostajati na radnom mjestu do kasnih večernjih sati. U jednom je trenutku Ladan na zboru djelatnika ironično rekao:

— Što se to događa, drage kolege? Ja oduvijek dolazim navečer u Zavod i ostajem do kasnih sati. Nekoć je jedino u mojoj sobi gorjelo svjetlo! A sad je u osam ili devet sati navečer Zavod kao košnica; u svim je sobama upaljeno svjetlo! Pa, ljudi božji, imate li vi svoje obiteljske živote?!

No, ubrzo će djelatnicima postati jasno da ništa neće biti od velikog otpuštanja, da bi se po aktualnoj radnoj legislativi otpuštenima trebale dati velike otpremnine, a i inače, otkaz se može uručiti samo nakon teške povrede discipline. Ta je spoznaja ponekom djelatniku davala i hrabrost da se odupre Vlahinu »ribanju«.

Sjećam se jednoga takvog slučaja »rebeliranja« koji je, bojim se, definitivno iskopao ratnu sjekiru između mene i Vlahe. Bogišić je imao nekoliko svojih »klijenata« na koje se posebno fokusirao i stalno ih pozivao na saslušanja. U pravilu ne bi bio sam, već bi se okružio s nekoliko najbližih suradnika pa bi siroti leksikograf imao osjećaj da je pred sudskim tribunalom. Jedan od ljudi nad kojima se Vlaho vježbao strogoću bio je geograf Đuro Fabjanović.

Međutim, jednog jutra Đuri je dozlogrdilo: prestao je skrušeno slušati Vlahinu viku i optužbe; štoviše, počeo je uzvraćati istom mjerom. Pretvorilo se to u uzajamno nadvikivanje i vrijeđanje.

Vlaho se silno uzrujao, otjerao Fabjanovića i rekao tajnici da na hitni sastanak pozove sve glavne urednike i šefove odjela. U trenu smo se svi našli u Bogišićevu uredu. Očevidno emocionalno destabiliziran, boreći se da uhvati dah, Vlaho je počeo govoriti kako smo mi kao vodeći ljudi Zavoda odgovorni

za nedostatak discipline i nepoštivanje autoriteta ravnatelja. Mi moramo po svaku cijenu osigurati da se ravnateljski autoritet poštuje!

Društvo je šutjelo pognutih glava, a ja sam gledao Vlahu kako lovi dah kao riba na suhom; smatrao sam da je sukob u koji je upao posve nepotreban; radilo se o pukoj demonstraciji moći, izazvanoj žudnjom da osjeti kako je jak i velik. A doživio je da mu se odgovori i osjetio se poniženim!

I sad mu mi moramo vraćati poljuljani autoritet! Što smo mi tu? Da liječimo njegov poljuljani ego? Progovorio sam ogorčeno:

— Dragi Vlaho, autoritet se ne stječe snagom vike! Vika ljude ponižava! Moraš se obzirno ponašati prema svojoj moći i postavljati realne zahtjeve pred ljude! Budeš li pokazivao poštovanje prema drugima, vjerujem da će i oni poštovati tebe. Nemamo se mi što boriti za tvoj autoritet! Autoritet ili imaš, ili nemaš! Ili si lider, ili nisi!

Nastao je tajac, svi su se zaledili. Vlaho je nakon prvog šoka procijedio:

— Ovako se ne može razgovarati! Raspuštam sastanak!

Rastali smo se bez pozdrava, otišao sam u svoju redakciju. Nakon pola sata stigla je obavijest Vlahine tajnice; svi šefovi i glavni urednici neka ponovo dođu u ured ravnatelja, ali iz *HKE* neka dođe pomoćnica glavnog urednika.

Bilo mi je jasno da Vlaho ima veliki problem u komunikaciji sa mnom. Osjeća golemu potrebu da mi se nametne kao autoritet, ali ne usuđuje se to riješiti onako kako je rješavao s Petrakom. Između nas je duga povijest uzajamnih odnosa, koju ne možemo zaboraviti. Ne može preda mnom podići ton, a nekmoli vikati kako viče na druge leksikografe. Uostalom, ni ja nikad nisam vikao na njega kad sam mu bio šef.

Ubrzo potom Bogišić i redovne sastanke na kojima ga izvješćujem o toku poslova na enciklopediji prebacuje na Ladana:

— Ne mogu ja s tobom razgovarati; ti ćeš izvješćivati Ladana, a ja ću tekuće probleme razrješavati s pomoćnicom glavnog urednika.

Međutim, Ladanu se i nije dalo previše petljati s operativnim problemima, pa smo se sastajali samo dvaput–triput godišnje. A to je značilo da je slabo informiran o toku radova i da su mu zapravo podaci koje dobiva filtrirani preko Vlahe. Primjećivao sam kako se Ladanovo ponašanje prema meni i projektu bitno mijenja, kako postaje sve zlovoljniji.

A Vlaho je sve više izbjegavao izravnu komunikaciju sa mnom rješavajući tekuće probleme u izravnoj komunikaciji s drugim članovima redakcije. Znao sam da to ignoriranje trebam shvatiti kao poruku.

A poruka je bilo sve više. Nikako nisam uspijevaio dobiti suradnike koje sam želio; ako sam spomenuo neko ime, to je samo značilo da upravo tu osobu nikad neću dobiti. On nam je poslao i administrativnu tajnicu Vesnu Bartaković, za koju je tvrdio da je nezgodne naravi; međutim, ona će se sjajno uklopiti u rad redakcije i postati najbližom suradnicom pomoćnice glavnog urednika. Međutim, čim je primijetio da je nova tajnica dobro prihvaćena u našoj

redakciji, uskratio joj je rješenje o trajnom rasporedu u *HKE*, ne tajeći da će biti prebačena na neko drugo radno mjesto. Neizvjesnost i nesigurnost neurotizirale su pomoćnicu glavnog urednika koja mi je i vrlo dozirano i skrupulozno povremeno govorila o svojim problemima u komunikaciji s Vlahom. Kasnije mi je priznala:

— Nisam ti smjela sve prenijeti što mi on govori jer sam se bojala da ne izgubiš živce!

Probleme su svakodnevno imali i drugi djelatnici; Vlaho je bio pravi majstor za donošenje nekih smiješnih i zapravo neprovedivih uredbi. Jedan dan bi donio odluku da se ne smije držati ukrasno bilje u uredima; drugi dan bi se sjetio da se ne smiju držati privatne stvari u uredskim stolovima. Pričali su mi kako je sam zorno započeo provoditi tu akciju pa je nekoj kolegici počeo prazniti ladice na očigled sviju.

Donio je bio i odluku da se na uredskim policama ne smiju držati privatne knjige. Budući da ja na policama imam nekoliko tisuća svezaka knjiga i časopisa, najvećim dijelom u mojem osobnom vlasništvu, nekako sam imao osjećaj da je ta odluka donesena upravo zbog mene. Poslao mi je čak i komisiju koja je trebala razvrstati moje osobne knjige i odijeliti ih od zavodskih. Nesretni ljudi su s nelagodom došli u moju sobu i pitali me što da rade. Ja sam samo slegnuo ramenima i rekao da ih žalim, da je to sigurno višednevni posao, kojem ja osobno ne vidim smisao; mnoge od tih privatnih knjiga trebaju mi u poslu oko enciklopedija; zapravo ne znam kako ću raditi bez te biblioteke. Priznali su da i oni u ravnateljskoj odluci ne vide smisla, ali moraju je provesti. I nevoljko su počeli vaditi knjige iz police i počeli ih slagati na hrpe. Ja to jednostavno nisam želio gledati i izišao sam iz sobe. Kad sam se vratio, nikoga nije bilo, a knjige su bile uredno poslagane u police. Shvatio sam da su odustali od daljnjeg razvrstavanja. Odluka o uklanjanju privatnih knjiga ubrzo je naprasno povučena, bez ikakvih objašnjenja.

Taj događaj nije bio nikakav izuzetak. Vrlo često je ravnatelj upravo mah-nito inzistirao na nekoj novoj mjeri, a potom naglo odustajao. Imao sam dojam da tu zapravo nema nikakvog plana i smisla, odluke su se donosile ovisno o ravnateljevima afektivnim valunzima.

Ah, kakva je to moć kad raspoloženje gotovo dvije stotine ljudi, sva njihova nadanja, njihovi strahovi, pa i radni učinci, ovise o tebi?!

Prolazio sam kroz sve to hineći ravnodušnost, podsmjehujući se hirovitim ludorijama zvrkastog ravnatalja! Tješio sam se, valjda će to ipak proći, mandati traju samo četiri godine; previše ljudi u ovom gradu zna što se događa u Zavodu. Promijenit će se politička vlast pa će valjda i Vlaho morati otići. Eto, došlo je čak do toga da zbog Bogišića priželjkujem izborni slom ljevice!

Međutim, nisam baš uvijek mogao zadržati mir i ravnodušnost! Vlaho je naložio da se iz moje sobne knjižnice izdvoji cijela biblioteka različitih izdanja Krležinih djela i knjiga o njegovu opusu, koju sam formirao za rada na *Kr-*

ležijani; također sam ostao i bez deset fascikla sa zavodskim kopijama Krležinih leksikografskih marginalija, koje mi je kao uredniku *Krležijane* ostavio Ivo Cević kad je odlazio u mirovinu. Sve se to ima prebaciti u Krležinu memorijalnu sobu, a ključem je raspolagao Bogišić, što znači da mi te knjige i dokumenti više nisu bili dostupni, odnosno da su bili na raspolaganju isključivo njemu. Nisam imao formalno pokriće da se bunim, iako sam cijelu tu krležološku biblioteku ja formirao, a Krležinim opusom nastavio sam se baviti i nakon završetka *Krležijane*. Uostalom, te su mi knjige trebale i u radu na novoj enciklopediji, ali one su formalno ipak zavodsko vlasništvo i ravnatelj ima pravo odlučiti gdje će one biti raspoređene.

Jedna od mjera koje je Vlaho prakticirao bar jednom godišnje bila je masovna selidba svih redakcija i leksikografa. Kao, time se trebala postići racionalnija organizacija posla, ali mislim da je razlog ovih učestalih naglih selidbi bio druge prirode. Eto, na jedan Vlahin mig cijeli se Zavod seli:

— Kakva je to moć?! Svi smo mi igračke u njegovim moćnim rukama!

No, događale su se apsurdne situacije da su se neki leksikografi nakon nekoliko selidbi ponovo znali naći na početnoj poziciji, u sobi iz koje su krenuli.

Moram priznati, moja redakcija nije bila preseljavana; ne znam je li se pribijavao moje reakcije, znao je da prisilnu, potpuno besmisleni selidbu ne bih mirno otpio; tko zna što bih mu pred svima mogao reći?!

No, mogao sam ja zanovijetati, ponekad i ironizirati, opirati se nekim apsurdnim odlukama, ali činjenica je kako je Vlaho kao ravnatelj imao potpunu vlast. Pisali su leksikografi pojedinačno pisma resornom ministru, žalili su se sindikatu zbog permanentnog *mobbinga*, ali sve uzalud. Uostalom, prema novom statutu Zavoda funkcija ravnatelja s opisom svih njegovih ingerencija bila je opisana na 5–6 stranica, a glavnog ravnatelja na 5–6 redaka. Glavni ravnatelj imao je neke reprezentativne ovlasti, predstavljao je instituciju »prema vani«, a realnu vlast u svakodnevnom poslovanju Zavoda imao je ravnatelj.

Ladan se nije previše otimao o vlast jer bi to podrazumijevalo i bavljenje nizom dosadnih i zamornih stvari; uživao je u lukrativnosti statusa glavnog ravnatelja, radio na svojem *Osmojezičnom rječniku* i dragovoljno prepuštao Vlaha operativno vođenje kuće. Međutim, i do njega su doprli tračevi koji su kružili Zagrebom, kako Bogišić ima svu vlast, kako je on pravi gospodar Leksa. Jer, zaboga, kad bi stvarno imao vlast, Ladan bi ipak zaustavio Vlahine budalaštine!

Ta su govorkanja došla i do Ladana, silno ga uznemirila, pozlijedila njegovu taštinu:

— Ma, Vlaho je samo moj majordomus! — bio je Ladanov komentar, koji se potom prepričavao po Zagrebu, a osobito među frustriranim leksikografima.

Ah, ta slatka osveta ugnjetavanih masa!

Samo, Vlahu nije dobro podcijeniti! Njegova reakcija na Ladanovu priču o majordomusu doista govori da nije lišen sposobnosti samokontrole. Uvijek biti smjerno pognute glave prema onima koji su iznad tebe, o čijoj milosti ili zaštiti si ovisan! A Ladan mu je važan kao kišobran koji ga štiti od javnosti!

Bogišić je pozvao na sastanak glavne urednike svih zavodskih edicija i samog Ladana te započeo svoj uvodni govor riječima:

— Obraćam vam se kao činovnik koji je u vašoj službi. Ja obavljam gomilu glupih poslova, nabavljam papir, ugovaram tiskanje, prodajem knjige, kupujem WC papir, svadam se svakodnevno s djelatnicima... Sve samo da biste vi mogli kreirati, jer vi ste autori i stvaraoci. Veliki intelektualci. A ja sam vaš majordomus!

Ne znam je li Vlaho imao neki prethodni dogovor s Ladanom, ali način kako je on, inače sklon izljevima bijesa i povišenim tonovima kad mu se ugrozi autoritet, izgovorio te riječi savršeno mirno, gotovo svečano, potpuno me prenerazio. Bilo je toliko efektno da volim zamišljati kako se prethodno nije dogovorio s Ladanom (uostalom, i on se činio iznenađenim i zatečenim dok je Vlaho govorio); pred glavnim urednicima kao svjedocima Ladanu je dao do znanja da zna što priča okolo, ali — eto — prihvaća ponizno pejorativne riječi Glavnoga.

Ledeni Ladan

Između ravnatelja i mene odnosi su bivali sve zategnutiji; Vlahu je očito nerviralo moje nedovoljno uvažavanje njegova autoriteta, a ja nikad baš nisam previše poštovao autoritete iza kojih ne stoji stvarno djelo; izrazito loše funkcioniram u vojničkom sustavu zapovijedanja.

A opet, zbog samoga projekta na kojemu radim ne bih se smio previše sukobljavati! Najradije bih izbjegao svaku komunikaciju s Bogišićem; manje će biti mogućnosti za konflikt. Ali zato se moja pomoćnica Vesna sa sastanaka s Vlahom vraća sve utučenija, depresivna, na rubu plača; vidim da mi izbjegava prenijeti ravnateljeve stavove.

I Ladanov odnos prema meni postaje sve hladniji. U toku 2004. u nekoliko navrata upozoravam ga kako privodimo kraju pisanje glavnine članaka za prvu knjigu; uspio sam angažirati velik broj, gotovo tri stotine, vanjskih suradnika. Praktično nitko od imena u kroatistici nije nas odbio; s nama surađuju čak i oni autori koji u zadnje vrijeme izbjegavaju svaku suradnju sa Zavodom. Posao je velik, naša redakcija mala, ali — eto — uspješno se nosimo. Koncentrirani smo sada na kompletiranje prve knjige; namjeravamo u sljedećih godinu, dvije najviše, redigirati kompletnu građu prvog sveska enciklopedije i dati je na tiskanje.

Ladan, međutim, sada posve odbacuje svaku ideju o višesvesčanom izdanju:

— Jedan svezak, kakva tri, nema ni govora!

Glupo je pred svima podsjećati ga što smo se dogovarali na početku njegova mandata; moja riječ protiv njegove, uvijek me može demantirati, samo ću ga dodatno rasrditi:

— Ali, dragi Tomo, enciklopedija će ukupno imati preko sto pedeset tiskanih araka; mi moramo tu građu sukcesivno redigirati i imprimirati, slovo po slovo, počevši od slova A. Ako je uopće sve to moguće tiskati u jednoj knjizi, i ako je moguće tu knjigu, koja bi imala bar tri kila, držati u ruci, između imprimatura prvog i posljednjeg arka proći će bar pet godina. U međuvremenu će prvi arci biti potpuno anakroni. Ne možemo stalno dopunjavati već imprimirane članke! Mi smo mala redakcija, nema nas dovoljno da neprekidno ažuriramo podatke te istodobno pišemo i redigiramo nove članke!

— Ja sam rekao jednosveščanik i gotovo! — Ladan je bio neumoljiv.

Sve više shvaćam kako on doživljava cijelu situaciju; prihvaćanje ideje da će enciklopedija biti višesveščana značilo bi po njemu priznavanje digniteta tom projektu kao nečemu što je relevantno. Pa samim tim i Viskoviću, kojega on doživljava kao suparnika, štoviše — protivnika. S druge strane, inzistiranje na jednosveščanosti projekta ima me u šaci: izlaženje enciklopedije odgađa se u nedogled, nema zornog dokaza da redakcija išta radi. Ja nemam nikakve mogućnosti dokazivanja da izluđujemo od posla; ništa ne izlazi iz tiska, tko ne bi povjerovao njegovoj ocjeni da ne radimo dobro, štoviše da smo neradnici!

Uzaludno je moje inzistiranje na činjenici kako standardni enciklopedijski svezak ima pedesetak araka, te kako je za Zavod bolje da objavi trosveščano izdanje jer će postići veću zaradu: moći će prodavati svezak za sveskom i na posljatku za trosveščani komplet postići daleko veću cijenu. A nama će takav ritam izdavanja knjigu po knjigu omogućiti da se fokusiramo na manje segmente i efikasnije radimo.

Zapanjuje me činjenica da moje riječi ne nailaze ni na minimum kolegijalnog uvažavanja:

— Pa valjda je ovo ipak projekt cijelog Zavoda, a ne moja privatna enciklopedija, valjda nam je svima stalo da ona bude što bolja!

Užasava me spoznaja da oni doista misle kako je to neki moj privatni hir, da je za Zavod bolje da ga zatru ili izbace iz okrilja kuće. Ladan sarkastično komentira moje riječi:

— Ako ti se ne sviđa, odustani! Kakva nova istraživanja?! Trebaš samo preuzeti postojeće članke iz drugih naših enciklopedija i škarama sastaviti leksikon. Iskompilirati! To je nama sasvim dovoljno!

— Tomo, to je nemoguće! Mi radimo po projektu koji si ti odobrio i tvoju odluku je prihvatilo Znanstveno vijeće! Svih šest tisuća članaka je naručeno, dobar dio je već pristigao u redakciju. Ne želim dezavuirati ni svoj rad ni rad kolega iz redakcije. Do isteka roka koji ste nam odredili ti i Znanstveno vijeće

ostalo je još skoro četiri godine. Učinit ćemo sve da projekt izvedemo po planu koji je prihvaćen!

Nakon toga mučnog razgovora Ladan gotovo posve prekida kontakte sa mnom; pozdravljamo se još uvijek, ali on je posve hladan, leden. Ne mogu mu ni pristupiti, a kamoli podsjetiti ga što mi je govorio kad smo pokretali enciklopediju.

Znam da ga smeta moj ponos, nervira ga moje uvjerenje u vrijednost projekta koji vodim; vjerojatno i moje spominjanje tri stotine suradnika koji su se odazvali na poziv za suradnju doživljava kao narcisoidno razmetanje.

Jasno mi je što se dogodilo, siguran sam da je Vlaho podigao između nas barijeru uvjeravajući ga kako ja radim jedan ambiciozan projekt kojim želim zasjeniti sve druge edicije; osim toga, ja sam nepokoran, ne poštujem njegov autoritet, ugrožavam ga. Obilježen sam kao neprijatelj i nema više nikakve mogućnosti da probijem zidove koje je podigao prema meni.

22

Osvajanje Sanadera

Potkraj 2003. došlo je do promjene vlasti, Ivo Sanader je postao premijer, dakle onaj tko će za godinu i pol birati novo vodstvo Zavoda. Već sam dugo u Zavodu i navikao sam na činjenicu da politika Leks doživljava kao neku vrstu svojega enciklopedičkog servisa; uostalom, radio sam na velikim, državnim enciklopedijama (*Enciklopedija Jugoslavije, Hrvatska enciklopedija*). Devedesetih je *Krležijana* bila ozbiljno uzdrmana i da sam Tuđman nije odobrio nastavak rada na njoj, bila bi ugašena. Sredinom 2005. godine istječe mandat Ladanu i Bogišiću; Ladan će imati pune sedamdeset i tri godine, pretpostavljam da će htjeti ići u mirovinu. Ako on ode, pretpostavljam da bi mi bilo lakše s Bogišićem; ne zato što je on bolji od Ladana (dapače, posve sam uvjeren da je on svjesno potpirio Ladanovu nesnošljivost). Ali znam da se Vlaho ne usuđuje izravno suočiti sa mnom; ovako se uvijek može zakloniti za Ladanov autoritet, a za Ladana sam ja još uvijek onaj dečko koji je šegrtovao kod njega.

A možda HDZ dovede i nekoga svoga, s kim ću moći surađivati?! Apsurdno je, ali ponekad s političkim neistomišljenicima bolje surađuješ nego sa svojim.

No, još je dugo do polovice 2005. kad Ladanu i Vlaha istječe mandat; pokušavam omekšati bar Bogišića; unatoč zategnutim odnosima ipak sam primoran održavati nekakvu komunikaciju, koja je nužna ako mislim dobro projektu. Potkraj 2004., za vrijeme nekog koktela »kod Drageca«, u podrumu Muzeja za umjetnost i obrt, započinjem s Vlahom razgovor o sudbini svoje enciklopedije. Objašnjavam mu po stoti put kako bi ipak bilo nužno da razdvojimo građu u tri ili bar dvije knjige, prvu knjigu praktično već imamo gotovu.

— Nema ni govora o tome; Ladan za to neće ni čuti!

— Kako neće, pa rekao mi je prije tri godine da samo radim i kad bude priređena građa prve knjige, ići ćemo u tisak.

— On inzistira da bude samo jedan svezak i smeta mu što ti stalno naglašavaš kako je to istraživački projekt, pa još jedinstven u svjetskoj enciklopedistici!

— Dobro, Vlaho, hajde me ti podrži, mislim da se tu radi o interesu cijelog Zavoda. Znamo kolike ovlasti ima ravnatelj, nemoj mi glumiti da si nemoćan, ipak mi duguješ svoj dolazak u Zavod! Osim toga, Ladan će sljedeće godine ionako otići u mirovinu!

Istog trena sam se ugrizao za jezik; prvo, doista nije imalo smisla tražiti podršku od Vlahe; to je bio potez očajnika, trebao sam pretpostaviti da podršku ne mogu dobiti; drugo, katastrofalno sam pogriješio kad sam rekao kako će Ladan otići u mirovinu. Ladan nije mislio otići s mjesta glavnog ravnatelja! I dosad je Vlaho stalno plašio Ladana kako ga želim smijeniti, umiroviti, a sad čak ne mora ništa izmišljati. Evo, ja sam eksplicitno, tu pred njim, rekao da Ladan mora ići u mirovinu jer je prestar.

Osim toga, podcijenio sam Vlahinu socijalnu inteligenciju, zaboravio sam da je iza njega »iskustvo sedam stoljeća dubrovačke diplomacije«, i nevjerojatnu sposobnost šarmiranja onih koji su nositelji moći. Čim je HDZ osvojio vlast, Vlaho je krenuo u akciju približavanja Sanaderu. To nije bilo baš lako jer je morao krenuti iz »minus pozicije«. Devedesetih je, naime, u *Vijencu* objavio negativan prikaz Stamać–Sanaderove domoljubne antologije *U ovom strašnom času*.

Prvi potez u približavanju Sanaderu bio je svojevrсни puč koji je pokušao provesti u Matici hrvatskoj. Naime, u proljeće 2004. Bogišić se u Matici pojavio kao nositelj proeuropske, sanaderovske politike nasuprot ognjištarskom desničarenju predsjednika Matice Igora Zidića. Zidić se u to doba bio distancirao od Sanaderove politike pune suradnje s Haškim sudom i izručivanja hrvatskih generala: to je previsoka cijena za pristupanje europskim integracijama. Bogišić, potpredsjednik Matice, javno se, pak, usprotivio Zidiću. Sukob je imao dosta velik odjek u medijima. Ovdje prenosim dijelove teksta Roberta Bajrušija iz *Nacionala* (29. 6. 2004.):

»U MATICI RAT LOŠEG PREDsjedNIKA I GOREG ZAMJENIKA

Dobro upućeni tvrde da je sadašnje stanje takvo da Zidić 'usprkos zaista nerijetkim desničarsko–ksenofobičnim eskapadama' ima veću podršku nego kada je došao na predsjednički položaj. Vlaho Bogišić neće uspjeti smijeniti Igora Zidića s položaja predsjednika Matice hrvatske i zasjesti na njegovo mjesto koliko god to pokušavao. Njegova istupna prezentacija u najnovijem broju časopisa Kolo, gdje je napao Zidića zbog desničarenja, motivirana je isključivom Bogišićevom ambicijom da napokon posta-

ne predsjednik ustanove koja se pompozno naziva najvažnijom kulturnom institucijom u Hrvatskoj. Ali sudeći prema raspoloženju velikog broja njezinih članova i ljudi bliskih Matici, sa sigurnošću se može reći kako promjena neće biti, osim ako naposljetku najgore ne prođe upravo Bogišić čije su optužbe polučile kontraefekt, a njega predstavile kao osobu koja nakon niza godina konačno želi preuzeti vlast u Matici. To je mišljenje brojnih matičara, a po svemu sudeći i samog Zidića koji u Splitu priprema odgovor na Bogišićeve kritike koji bi se trebao zvati 'Lažni ljevičari protiv tobožnjih desničara'. Sve u svemu, najnoviji sukob potvrdio je dobro poznatu istinu kako je Matica institucija koja u običnim vremenima zanima pedesetak ljudi, a ostatak hrvatske javnosti uspijevaju zaintrigirati samo povremeni ekscesi predstavnika navodno liberalno-građanske i konzervativne struje.

Sve je započelo prošlog tjedna kada je Bogišić optužio Zidića da 'on nije Matica hrvatska'. Uslijedio je i pokušaj objašnjenja prema kojemu je 'Matica hrvatska najeuropskija institucija hrvatskog naroda, a njezini programi puni konstruktivnog eurooptimizma', a potom i napad na Zidića i medije zbog izbjegavanja rasprave i eurofobije. U nastavku je Bogišić ustvrdio kako je nekada ponosno putovao zemljom kao Matičin potpredsjednik, dok danas mora odgovarati na pitanja o desničarenju. 'To o čemu govori Zidić nije većinska Matica jer ona nikada nije bila jedan čovjek', kazao je Bogišić. Usput je kao dokaz proeuropske orijentacije predstavio ovogodišnji broj Matičinog časopisa Kolo koji je u cijelosti posvećen Europskoj uniji. Riječ je o publikaciji u koju su jednostavno prepisani dijelovi Europskog ustava, avis EU o Hrvatskoj i eseji Vlade Gotovca, Antona Gustava Matoša, Vaclava Havela i nekolicine javnih osoba o međuodnosu na relaciji Hrvatska — Europa. Sve u svemu, neinventivna publikacija kakva se može iščitati na brojnim internet portalima u monotonij Matici predstavljena je kao provokacija. Sad će vjerojatno uslijediti odgovor Zidićevih istomišljenika, barem onih koji još nisu otišli na godišnji odmor, a konačni rezultat bit će nastavak sadašnje politike. Jer koliko god Zidić u hrvatskoj javnosti predstavlja prototip 'civiliziranog konzervativca' koji je po habitusu euroskeptičan, Bogišić nema čak ni približnu podršku unutar Matice za preuzimanje predsjedničkog položaja. Za početak, iz Matice su već stigle optužbe da se nije pojavio na deset posljednjih sjednica predsjedništva.

Dobro upućeni tvrde da je sadašnje stanje takvo da Zidić 'usprkos zaista nerijetkim desničarsko-ksenofobičnim eskapadama' ima veću podršku nego kada je došao na predsjednički položaj.

Uz zagwarantirane glasove desničara (...) sada ga podržavaju i članovi građansko-liberalne opcije poput Tonka Maroevića, Željke Čorak i Jelene Hekman. 'Bogišić je ovim istupom zabio autogol jer unutar Matice vlada pravilo da se interni problemi ne rješavaju javno. Osim toga, on je nabusita i konfliktna osoba koja po svom karakteru nije sposobna navesti ljude da ga slijede. Naposljetku, on je zadnji koji se ima pravo predstavljati kao liberal jer je dobro poznata njegova sramotna uloga u zabrani knjige Branka Matana samo zato jer je autor na poleđini želio objaviti fotografiju bosanskog logora Dretelj. Dok se cijeli svijet zgražao nad tom sramotnom epizodom hrvatske prošlosti, Bogišić nije dopustio da jedno Matičino izdanje objavi fotografiju izmučenih muslimanskih zatvorenika', pojasnio je za Nacional jedan od vodećih članova Matice. Poput velike većine ostalih dodaje kako Zidić ne treba strahovati za svoj položaj. Osim toga, protiv Bogišića je sve više kritika i u Leksikografskom zavodu gdje je uveo kruti režim zbog kojega je među zaposlenicima stekao nadimak Straho-Vlaho. Otkako je ravnatelj njegovi zahtjevi za uvođenjem discipline nisu primljeni s oduševljenjem, a nisu rijetki ni incidenti poput onoga kada je zbog čestih kašnjenja jednom suradniku promijenio bravu i ovaj je, da bi ušao u ured, novi ključ morao zatražiti od ljutitog ravnatelja.«

Bajruši pretpostavlja da je smisao Bogišićeva istupa bilo preuzimanje vlasti u Matici. Osobno ne vjerujem u to; Bogišiću je jako dobro bilo poznato kakvo je stanje duhova i u upravi Matice i na terenu. Znao je da Maticu, i to u razdoblju dok je na vlasti HDZ, ne može preuzeti netko tko nema dovoljno uvjerljivu nacionalističku poziciju. Znao je da njegovo kontriranje Zidiću ne može u Matici biti prihvaćeno, ali taj istup mu je bio potreban kako bi otvorio komunikacijski kanal prema Sanaderu nudeći mu se kao njegov »proeuropski kadar« u toj simbolički važnoj nacionalnoj instituciji koja se nije slagala s premijerovom politikom ustupaka međunarodnoj zajednici.

Mišljenja sam da je Vlaho spretno, na samo njemu svojstven način režirao cijelu predstavu po kojoj je ispalo kako je, inače obrazovani i građanski odgojen, Zidić mračni nazadnjak i »antieuropejac«, a ruralac Bogišić kozmopolit i mundijalist. Podjela uloga nije baš logična onima koji poznaju obojicu aktera, ali Vlaho može odglumiti svaku ulogu ako ima dobru motivaciju!

Logičan bi ishod bio raskol u Matici, ali do njega nije došlo jer je sam Bogišić »stao na loptu«; neki su mi svjedoci ispričali da se povukao objasnivši vodstvu Matice kako je dobro da javnost vidi da u Matici postoji idejni pluralizam, pa je slučaj pometen pod tepih jer »politika Matice nije da se o internim sukobima raspravlja javno«. Vlaho je uspio ostati potpredsjednik, a premijeru je poslan jak »ljubavni signal« koji nije mogao proći nezapaženo.

No, to nije bilo dovoljno. Vlaho 2004. počinje pregovore s redakcijom lista *Vjesnik* o reizdavanju *Hrvatske likovne enciklopedije* u obliku tada jako popularnih »kiosk-izdanja«. Ta enciklopedija još nije bila zastarjela, mogla se još tržišno eksploatirati, pa je malo čudno da ju je Bogišić ponudio baš niskonakladnom listu *Vjesnik*; izdanje uz *Jutarnji* ili *Večernji list* bilo bi zasigurno puno komercijalnije. Očito je Bogišića zanimalo još nešto što mu je *Vjesnik* mogao ponuditi: objavljivanje tjedne kolumne.

Bogišić je pisac zamršenog, zakučastog stila, teško bi se mogao održati u bilo kakvim tiražnijim novinama. Ali *Vjesnik* sa svojom nakladom od pet tisuća primjeraka može podnijeti i jednog malo zamršenijeg autora, utoliko više što je on okićen titulom ravnatelja ugledne nacionalne leksikografske kuće.

A Vlaha je, pak, *Vjesnik* osobito važan kao glasilo koje čita cijeli politički *establishment*. Da je to glavni razlog njegova pisanja, postaje jasno vrlo brzo: u tim tekstovima punim dugih, nejasnih i nezgrapnih rečenica jasno je samo jedno: beskrajno adoriranje političke mudrosti Ive Sanadera i njegova vizionarstva.

Loše novinarstvo, ali savršeno uklopivo u profil novina koje ovise isključivo od vladinim dotacijama i nastoje funkcionirati kao njezino glasilo.

Tih dana u Zavodu je zamijećena i Mirjana Sanader; pričalo se u Leksikografskom zavodu kako joj je Bogišić ponudio da sa svojom ekipom radi *Arheološki leksikon*. Zavodskim kuloarima pronio se glas da ona ponudu nije prihvatila, ali je pokrenut *Leksikon arheoloških nalazišta*, edicija koju je uglavnom izradila autorska ekipa sa zagrebačkog Odjela za arheologiju na čelu s Aleksandrom Durmanom. Visokospecijalizirana edicija, nije imala šanse za komercijalni uspjeh, ali treba priznati, visokoprofesionalno je odrađena te zasigurno nije naštetila profesionalnom ugledu Zavoda.

Sredinom 2005. Vlaho je uspostavio već izuzetno tople odnose s Banskim dvorima; osnovni cilj je postignut — skinuti sa sebe stigmatu kadrovskih rješavanja lijevo-liberalne vlade. Istodobno je dobro osjetio kako još nije vrijeme da sebe isturi kao kandidata na nominalno čelnu poziciju. Svjestan je da je još uvijek bolje imati Ladanov kišobran iznad svoje glave, jer Ladana i inače javnost percipira kao jednog od vodećih nacionalnih intelektualca, kojega će posve sigurno bez otpora prihvatiti i HDZ-ova vlast. Osim toga, prava moć, stvarno upravljanje kućom, u rukama je ravnatelja.

Međutim, Vlaha i Ladanu iznimno je važno osigurati i potporu unutar kuće. Stoga su glavni urednici pozvani na sastanak s najavljenom glavnom temom: budućnost kuće i izbor glavnog ravnatelja. Govori Vlaho o tome kako je za stabilnost kuće važno da staroj upravi bude produžen mandat; kontakti s vlašću bit će utoliko uspješniji ukoliko i mi unutar Zavoda budemo kompaktni u potpori glavnom ravnatelju.

Svi, naravno, spremno izražavaju potporu; ja shvaćam da je sastanak upriličen u prvom redu kako bi se izvršio pritisak na mene da podržim Ladana i

Bogišića. Njih dvojica znaju da Sanadera osobno poznajem, nisu potpuno sigurni jesam li kontaktirao s njim, što sam mu rekao o situaciji u Zavodu, neću li možda pokušati preko medija destabilizirati njihovu poziciju.

A meni je jedino u glavi enciklopedija i njezina, naslućujem, pribojavam se zapravo, neizvjesna budućnost. S aktualnim ravnateljima dosad nisam dobro surađivao, možda je ovo prigoda da pokažem kako njihovu poziciju ne želim destabilizirati. Shvatit će valjda da nikoga ne namjeravam rušiti; evo, obećavam, bit ću lojalan, ali očekujem minimum kolegijalne profesionalnosti: pustite me samo da na miru radim svoj posao.

I održim govor u prilog Ladanu ističući njegovu književnu, prevoditeljsku i leksikografsku reputaciju; on je brend po kojem se prepoznaje cijeli Zavod! Apsolutno je za Zavod najbolje rješenje da i dalje ostane na čelu kuće!

Gledam u Ladana, napeto je iščekivao što ću ja reći; dok sam govorio, lice mu se razvuklo u osmijeh, od zadovoljstva je poput radosnog dječarca poskakivao na stolici. Doista ne pretjerujem, dobro mi se urezalo u sjećanje to poskakivanje! Čudio sam se, nisam mislio da mu je moje mišljenje toliko važno!

Očekivao sam da će moje pohvalne riječi utjecati na promjenu našeg odnosa, da će Ladan konačno shvatiti kako ga ne ugrožavam, da ga ne želim »smijeniti«, poslati u mirovinu. Nadao sam se da ćemo naš odnos vratiti u fazu u kojoj smo bili prije četiri godine. Nisam očekivao baš prijateljski odnos, nisam siguran da je s njim i moguće uopće graditi takvu vrstu bliskosti, ali nadao sam se da ćemo početi korektno surađivati. Kako da im objasnim da to nije samo moja enciklopedija, i mojih suradnika, već i cijeloga Leksikografskoga zavoda kojemu su oni na čelu?!

Nastavak rata

O, kako sam se samo gorko prevario?!

Vrlo brzo sam shvatio da moje javno pokazivanje lojalnosti nije doživljeno kao iskaz dobre volje. Oni su to shvatili kao izraz moje slabosti! Sad se radilo samo o tome da me se prisili da od projekta odustanem.

Ladan me i dalje uporno ignorirao. O toku radova na enciklopediji razgovaralo se na sjednicama Ravnateljstva bez mene, kako ne bih eventualno replicirao, izrekao nešto u vlastitu obranu i obranu projekta.

Od mene je zatraženo da pošaljem ravnateljima početne arke enciklopedije. Obradovao sam se, sad će konačno vidjeti što ta enciklopediji jest. Pa, zaboga, Ladan je dugo u enciklopedistici, zna podosta i o književnim enciklopedijama; vidjet će da se tu ne radi samo o biografijama pisaca, već i o nizu pojmova koje znanost o književnosti dosad uopće nije istražila. Već u prvom slovu donosimo članak *Arhivi književni* u kojem su popisani svi važniji arhivi u kojima se čuvaju rukopisi hrvatskih književnika i druga građa važna za povijest hrvatske književnosti. Da ne spominjem članke poput *Autobiografije*, *Akade-*

mije, Akcenatskog stiha, Američko-hrvatskih književnih veza, Autorskog prava, Avangarde i dr. Sve odreda vrhunski autori, izvrsne sinteze koje donose niz novih činjenica.

Međutim, Ladan je očito imao već formiran sud: na sastanku Ravnateljstva negirao je i koncepciju enciklopedije i kompetentnost autora, pa i kompetenciju cijelog uredništva! Što se tu imaju pisati novi članci?! Kakva istraživanja?! Sve je već poznato i istraženo! Kakvo razmetanje silnim brojem suradnika?! Nema potrebe za takvom enciklopedijom!

— Što će nama u našoj enciklopediji članci o Davidu Albahariju i Milošu Crnjanskom? Pa članak o *Afričko-hrvatskim književnim vezama*?

Kad mi je to preneseno, bilo mi je jasno da me Ladan pokušava politički diskvalificirati; eto ja unosim u enciklopediju srpske pisce, pa potom ističem hrvatske veze s nesvrstanima. Eto, ja sam nepouzdan, loš Hrvat, jugonostalgicar!

28

Dobro, nisu više ona stara vremena početka devedesetih, ali kad ti se naljepi takva etiketa, odmah si suspektan, tu prestaje svaki razuman razgovor. Očita mi je Ladanova namjera da projekt diskvalificira time što će mu naljepiti političke etikete.

Objašnjavam sugovornicima kako su srpski pisci u ovu enciklopediju ušli po istim kriterijima po kojima su uvrštavani svi strani pisci: ako su pisali o hrvatskim temama, ili su, pak, rođeni i živjeli u Hrvatskoj. Dalje, ako su utjecali na hrvatske pisce, ako su hrvatski pisci i kritičari pisali o njima, ako su im u Hrvatskoj objavljivana djela (osobito ako se radi o prvotiscima). U fokusu nije općenito njihov književni rad, već ponajviše informacije koje se odnose na korpus hrvatske književnosti. Što bi ova enciklopedija trebala falsificirati stvarnost, zatirati svaki spomen na veze koje su postojale?!

Po toj logici obrađen je Miloš Crnjanski, koji se u jednom razdoblju školovao u Rijeci, a 1918. i 1919. živio u Zagrebu, gdje mu je u izdanju Društva hrvatskih književnika objavljena i prva knjiga *Maska*. Tu je uređivao i časopis *Književni jug*. A o njegovim djelima pisao je niz hrvatskih kritičara, između ostalih i Tomislav Ladan i Velimir Visković! David Albahari dobio je vrlo malu natuknicu (po mojem mišljenju čak i premalu), jer je bio osamdesetih izuzetno čitan u Hrvatskoj; knjige su mu objavljivane kod nas čak i devedesetih, u razdoblju Domovinskog rata, a snažno je utjecao na generaciju kvorumaša. Uvršten je u enciklopediju prije svega zbog svojeg utjecaja na tu skupinu pisaca.

Što se tiče hrvatskih veza s afričkom književnošću, razradili smo čitavu mrežu natuknica o književnim vezama hrvatske i većih stranih književnosti, a gdje su te veze manje intenzivne išli smo na regionalne pojmove. Činjenica je da je ipak bilo nešto uzajamnih prijevoda, a mi imamo i dvije vrsne poznavateljice i istraživačice afričke književnosti: Biserku Cvjetičanin (autorica našeg

članka) i Nadu Švob Đokić. Već zbog njihova rada ta tema zaslužuje natuknicu, koja je relativno kratka. Toliko o »nesvrstanima«.

Pokušavam to objasniti onima koji su me voljni saslušati, nadajući se da će to doprijeti i do Ladanova uha. Iako sam svjestan: i da dopre, ništa se u njegovu temeljnom stavu neće promijeniti!

Izvještaje o sjednicama Ravnateljstva dobivam iz druge ruke; dolazi mi nakon sastanaka u ured član Ravnateljstva, akademik Nikola Batušić, moj dugogodišnji prijatelj i suradnik enciklopedije. Sav je zdvojan. Prenosi mi Ladanove riječi s nevjericom:

— Toliko žuci, čak i otvorene mržnje, meni neobjašnjivo?!

— Znam oduvijek da Ladan nema laku narav, vjeruj mi kako činim sve da mu ne povrijedim taštinu, ali ne uspijevam. Toliko smo truda uložili, ne mogu sada odustati od enciklopedije!

Nikica nije prznica, izbjegava sukobe, ne želi stvarati neprijatelje, ne očekujem da će se baš potući za mene. Osim toga i sam kao vanjski suradnik uređuje *Kazališni leksikon*, teško je očekivati da će javno polemizirati s ravnateljima da bi me zaštitio, naškodit će time svojem projektu. Počet će i njega pritiskati na isti način. Ipak, kako se napadi na mene zaoštavaju, dobivam vijesti da me na sjednicama Ravnateljstva uzima u zaštitu. Ne hvali se time preda mnom; utoliko to više cijenim.

Ja sam toliko sluden svime što se događa da se ne usuđujem ni zahtijevati da me se poziva na sastanke na kojima se govori o enciklopediji. Ne šalju mi više ni zapisnike sa sjednica Ravnateljstva na kojima se raspravlja o nama.

Prvi put sam u životu suočen s tolikom količinom nesnošljivosti, neprikriivenoga neprijateljskog odnosa. To mi je potpuno nova situacija! Uvijek su me u životu, i profesori na fakultetu, i nadređeni na poslu, i ljudi iz struke tretirali s poštovanjem, govorili koliko me cijene, nailazio sam na uvažavanje, čak i onih koji se nisu slagali sa mnom. Sad odjednom zid neprijateljstva i to od čovjeka kojega sam doveo u Leksikografski zavod i, što me posebno boli, čovjeka koji me u Leks takoreći primio i za kojega sam vjerovao da je moj mentor.

Nerviram se, ali se trudim to ne pokazivati; moji najbliži suradnici unutar redakcije doista su sjajni: tu je Zoran Kravar, zasigurno najpametniji i najobrazovaniji čovjek moje generacije, s njim prijateljujem već dva desetljeća, dosta smo razgovarali o projektu i prije nego što je pokrenut; kad mi je edicija odobrena odmah je entuzijastično prihvatio moj poziv na suradnju, toliko toga mu dugujem. On prati što nam se događa s nevjericom, vidi presiju kojoj smo izloženi, ne može razumjeti, kaže da sâm nikad nije doživio takvo nešto. Vesna Vinchierutti, dobra moja Vesna, ona povezuje sve konce redakcije, kao pčelica je po cijeli dan na poslu, do kasne večeri: dogovara poslove s urednicima, redigira članke, koordinira suradnju s korektorima, grafičarima; nikad joj ništa nije teško; ona odlazi na sastanke s Bogišićem, vraća se izmoždena; vi-

dim da mi ne želi sve prenijeti, hoće me zaštititi; tek znatno kasnije ću doznati što je sve doživljavala zbog mene.

Tu su još i Jasna Bašić, nevjerojatno tiha i fina, silno predana poslu, sjajna urednica; uredničke poslove radi i Ana Diklić, koja nam se pridružila nešto kasnije, unatoč teškoj bolesti uz nas je i daje veliki doprinos; nešto kasnije pridružio nam se i Tomislav Šakić, koji je ubrzo pokazao osobine izvrsnog redaktora, ali i tekstopisca. Kraće vrijeme s nama su radile kao redaktorice i Marina Ljubić i Lana Molvarec. Naša administrativna tajnica Vesna Bartaković desna je ruka Vesni Vinchierutti, iznimno požrtvovna i posvećena redakciji. Imam sjajnu redakciju koja mi je veliki moralni oslonac, ali i nevjerojatno snažna profesionalna podrška. Oni duboko vjeruju u smisao projekta i »grižu«, ne odustaju. Ta redakcija unatoč svim sukobima i trzavicama nevjerojatno samozatajno radi ne pitajući se za radno vrijeme. Kad ih vidim kako vjeruju u naš projekt, postajem i sam uvjeren da ima smisla boriti se za njega.

Baš zbog njih ne smijem pokazati koliko mi je teško, koliko me iscrpljuju svakodnevne neravnopravne borbe. Osjećam da je zbog permanentne konfliktne situacije moje inače dotad savršeno zdravlje temeljito narušeno: krvni tlak raste, pojavljuje mi se čir na želudcu, javljaju se i napadi žuči; moram ići na operaciju koja se zbog infekcije jako zakomplicirala, gotovo mjesec dana sam u bolnici. A dotad nikad nisam bio u bolnici; godinama mi je zdravstveni karton bio potpuno prazan. Ipak, žurim se zaključiti bolovanje i prijevremeno se vraćam u Zavod ne poštujući preporuke liječnika. Ne smijem odustati; znam da svaka i najmanja slabost u organizaciji može biti uzeta kao povod za obustavu rada na enciklopediji.

Ravnateljstvo, koje gotovo na svakom sastanku raspravlja o našoj enciklopediji, postavlja posebno povjerenstvo (M. Klemenčić, N. Lučić, N. Batušić) koje treba pratiti tok radova na projektu. Iako je to jedinstven slučaj u zavodskoj praksi, kojim se zorno pokazuje da smo percipirani kao »problematična redakcija«, ja to doživljavam kao olakšanje; i glavni ravnatelj i ravnatelj izbjegavaju izravnu komunikaciju sa mnom, nemam kome prenijeti svoje mišljenje. Ne samo ja, nego i moje kolegice osjećamo da smo u shizofrenoj situaciji; ubijamo se od posla; u redakciju nam pristižu goleme količine tekstova, redaktorski svatko od naših urednika radi trostruko više od urednika u drugim zavodskim redakcijama, a istodobno nas ravnatelji pokušavaju prokazati kao »neradnike«. S druge strane, nakon nekoliko godina rada prema određenom konceptu, nakon što smo angažirali gotovo tri stotine suradnika, pokrenuli cijelu struku da surađuje na našem projektu, sada nas se pokušava prisiliti da odustanemo od svega, da radimo nanovo, škarama i selotejpom — kako to kaže naš glavni ravnatelj — te da ulijepimo u našu ediciju stare članke iz posve raznorodnih enciklopedijskih i leksikonskih izdanja.

Sada bar imam tu trojicu kolega, među njima i prijatelja Batušića, kojima mogu pokazati što i kako radimo. I oni su u nedoumici; nisu mi apriorno ne-

skloni: naravno ne žele se otvoreno sukobiti s ravnateljima, ali osjećaju da u njihovu ponašanju postoji golema količina agresije; nisam siguran razumiju li joj posve povod. A i meni je apsurdno, što da im objašnjavam: — Ravnatelji me mrze! Kao da sam frustrirani osnovac kojega, eto, mrze profesori.

Najmlađi među njima, Lučić, na prvom sastanku otvoreno kaže kako je pročitao elaborat na temelju kojega je prihvaćen projekt i da se njemu to čini dobro. Za Batušića znam da nam je otprije sklon; on je stari naš suradnik još iz razdoblja *Krležijane*. Vrlo dobro zna što ova edicija znači i koliko je potrebna našoj struci. Uostalom i jedan je od najagilnijih autora. Sasvim sigurno mu se ne sviđa Ladanova ideja da se sav naš dosadašnji rad (a radi se o tisućama već napisanih članaka, među kojima je i pedesetak njegovih) jednostavno prebriše kao da nije postojao!

Međutim, nakon nekog vremena naši kontakti s povjerenstvom su potpuno prestali. Ne znam što je bilo posrijedi; pretpostavljam da se Bogišiću učinilo da nisu dovoljno rigorozni prema redakciji. A vjerojatno su se sami članovi povjerenstva htjeli izvući iz nametnute im uloge skrbnika jedne »problematične redakcije«.

S druge strane, očito je Bogišić osjetio da je konačno došlo njegovih pet minuta za obračun s Viskovićem. Ladana je posve pridobio na svoju stranu: ni Visković ne može ignorirati autoritet glavnoga ravnatelja; u tom sukobu bit će neminovno pobijeden!

Ujesen 2006. godine Vlaho saziva sastanak naše redakcije, u punom sastavu, i sa Zoranom Kravarom koji dolazi iz svoje kuće u Samoborskom gorju samo zbog tog sastanka. Vidim, Vlaho se osjeća dominantnim; najzad me ima! Superiornim tonom objašnjava kako glavni ravnatelj inzistira da se edicija završi u što kraćem roku, već do kraja 2007.

— Ali, Vlaho, ja sam sve do sredine 2002. radio u *Hrvatskoj enciklopediji* i tek tada zapravo počinje naš rad! Prema tome, moramo dobiti bar još pola godine.

— Ne znam ja ništa, glavni ravnatelj inzistira da tvoja edicija mora biti gotova do kraja 2007.!

— Dobro znate obojica da nikad, ama baš nikad u povijesti Zavoda nijedna edicija nije izišla u roku koji je dogovoren u početku! Uvijek se govori da je to »plan želja«, a tempo izvedbe ovisi o nizu konkretnih okolnosti. Glavni ravnatelj radi na svojem *Osmojezičnom enciklopedijskom rječniku* već tri desetljeća, pa nikome ništa. Zaboga, istodobno s našom edicijom pokrenuto je nekoliko drugih izdanja — *Pravni, Filozofski, Tehnički, Kazališni leksikon*. Sve su te edicije opsegom znatno manje od naše enciklopedije i imaju kraće rokove nego mi, ali ni u jednom od njih još se ne nazire kraj poslova. I nitko im ne prijeti prekidom rada! Vama dvojici je jedini problem *Književna enciklopedija*. A dobro znaš da sam je planirao u tri sveska. Na nagovor Ladana sam popustio i pristao na jedan svezak, ali uz uvjet da se sačuva broj redaka kako ne

bih morao ništa mijenjati u koncepciji. A to znači da je količina posla koji moramo uraditi ostala ista! Ja ti još jednom ponavljam da ćemo morati ipak na posljetku cijelu tu građu podijeliti bar u dva sveska po 1200 stranica. Dajte nam bar tu kompromisnu mogućnost!

— Nema govora! Glavni inzistira na jednosveščaniku!

— Vidjet ćeš kad bude prelomljeno sve; nemoguće je uvezati tako veliku knjigu! I tko će knjigu te težine držati u rukama?!

— Nema smisla dalje o tome razgovarati! Ja sam došao s vama razgovarati može li do kraja 2007. biti prelomljena cijela edicija. Koliko trenutno imate gotovih redaka?

— Oko 150 tisuća! U najskorije vrijeme očekujemo da će u redakciju pristići i preostalih sedamdesetak tisuća.

— Ako želimo završiti knjigu u godinu dana, svaki mjesec na prelamanje morate davati 20 tisuća redaka. Istodobno morate pribaviti sve članke koji vam nedostaju i redakcijski ih obraditi. Jeste li vi to u stanju?

Zastanem, dobro znam da je to nemoguće; možemo se slomiti od posla, ali treba nam još najmanje dvije godine. Moram iznuditi odobrenje da idemo u dvije knjige! Mogli bismo odmah započeti prelamanje prve, pa potom mirnije raditi na drugoj; vidjelo bi se što smo radili. I uradili!

Ali, nema šanse; jasno mi je da oni samo čekaju priliku da me uklone iz projekta, ili da ga posve ugase! Štoviše, znam da im je cilj i da me javno osramote kao umišljenoga nepokornog tvrdoglavca koji se izgubio pod teretom svojih nerealnih ambicija. Taj zid mržnje je neprobojan; stiješnjen sam uza zid, čini mi se da je sve izgubljeno; toliki trud i moj osobni i velikog broja suradnika bio je uzaludan!

— Mi to možemo! Mi ćemo to uraditi! — iznenadi me Jasna Bašić; ona uvijek tiha, melankolična, ona koja se uvijek trudi ostati u sjeni, neprimjetna. A sad odjednom takva odlučnost! Kakva energija: stisnute usnice, oči blistaju do usijanjanja, glas oštar, rezak! Zapravo čisti bijes izbija iz nje!

Vlaho se iznenadi, ni on nije očekivao takav otpor baš od Jasne, uzvrpolji se:

— Ma, neeee! Vi to sigurno ne možete! — kao da je ta tanana žena destabilizirala njegovu nadmenost. Pa, što mu ona to radi, imao je Viskovića u šaci!!!

Sad sam se već i ja uspio pribitati od šoka. Prozreo sam i ja Vlahinu namjeru da iznudi predaju: ne možemo realizirati enciklopediju kako smo planirali, zatvaramo dućan; molimo, preklinjemo Ladana i Vlahu da nam omoguće da dovršimo bar neki leksikončić. A sve što je dosad napravljeno, dvije trećine enciklopedije, sav rad, sav profesionalni ugled, sav novac koji je u to investirano ide u smeće!

Pribravši se i ja potvrdim da pristajemo na dogovor: svaki mjesec predavat ćemo dvadeset tisuća redaka na prelamanje. I ostali se pridružuju. Vesna, sva purpurna od naglog skoka tlaka, užarenih očiju, gotovo viče:

— Možemo, mi to možemo!

Pogledam u Zorana; Kravar je sklopio oči, blijed, kao da spava. Očekujem da i on nešto kaže, ali uporno ne otvara oči. kad je Vlaho izašao pitam ga gotovo ljutito:

— Pa, zaboga, Zorane, zašto ti nisi nešto rekao?!

— Velimire, ja na takvu atmosferu nisam navikao. To nisam nikad u životu doživio; meni je nezamisliv takav odnos među kolegama! Ne mogu shvatiti takvu mržnju! To je meni teško izdržati!

Nastavak u sljedećem broju

Dorta Jagić

Beton istočnih gradova

34

Ne, mi ljudi nismo postali iz betona, i nećemo se u beton vratiti. Prah prahu, ili, kako je netko jednom rekao veću istinu, »Zapitaj prah«. Kad sazrije i stvrdne se, beton je grozno suh i jalov, ne rađa ništa. Element bez neke priče, bez točke alfe i omega, i ne samo što se postanaka i povrataka tiče... Razmisli samo kako vrtoglavo beton nastaje u betonskoj mješalici, u kruženju, ludovanju vlastitih sivih elemenata. Mješalica za beton je čudovišan, razjapljen stroj, neka vrsta gladne maternice na željeznim nožicama.

Zenit je dugog ljeta 2007., i preda mnom stoji, osim morskoga, i jedno literarno »misijsko« putovanje na ne osobito dalek, ali ni tako blizak istok. Oko tridesetak pjesnika iz cijeloga svijeta pozvano je od organizatora na literarna sijela u Rumunjsku. U neobičnu zemlju prepunu svakojakih teških i grubih tajni i istina, ali i divne poezije i umjetničkih festivala. Naš je cilj književni festival dugačkoga imena »The International Academy Orient–Occident Romania«.

Sjećam se da smo se mi pisci toga prvog dana s bukureštanskog aerodroma vukli pod teškim suncem ubitačno polako u koloni vozila, u malom autobusu sa sivim nabranim zavjesama na prozorima. Nakon silno ceremonijalnog jutarnjega nastupa u kraljevskim inerijerima Društva pisaca Rumunjske neobično smo brzo napustili Bukurešt i oputili se za Pitești, grad udaljen kojih stotinu kilometara. Dok smo se probijali kroz velegrad, uza svu grandioznost takozvanog »Pariza istoka«, previše je bilo oči kako je sav prostor u znaku nekog nametljivog betona. Čak ni divni zeleni parkovi ni perivoji to nešto sivo po sebi nisu mogli sakriti. Neki su od putnika kao začarani piljili kroz prozore u svu tu nabujalu masu betona, drugi su se branili čitanjem i kunjanjem. Gol i nagrižen, velebni beton prolazi pokraj nas kao beskrajna prazna razglednica. Možda je bolje reći izgrebana gradska *tabula rasa* na koju se ništa ne smije dopisati, sve ono što živo ljudsko biće nije.

Odmah moram naglasiti da, za razliku od mnogih mojih gradskih prijatelja, nisam odrastala na podlozi betona i njegovim nerazblaženim geometrijskim granicama. Psiholozi kažu da prvih pet godina života sve određuje, pa se valjda odatle ne razumijem dovoljno u oporu, stvarnosnu poeziju betona. Zapravo ni kao odraslo gradsko biće nisam baš ludo zavoljela tu pretvrdu podlogu mnogih *cool* urbanih djetinjstava. Ruku na srce, na betonske konstrukcije uglavnom gledam kao na emanaciju odveć umjetne inteligencije. Točnije, na oblik prostorne ravnodušnosti. Neke me betonske građevine čak asociraju na živu zazidanost, na polaganu smrt.

Nakon kraće vožnje, pregrijani se autobus zaustavio u blizini visokog hotela u Piteštiju. Dok s kovčezima gacamo prema recepciji, gradsko sam sunce nabrzinu roštilja golu kožu. Nije bilo teško poželjeti da nas na tlu rastoči trenutna, potopna kiša. Osjeća se posvudašnja žeđ zraka, asfalta i mršavih golubova. Rastaljena tišina lijeva nam se u uši, nigdje glazbe, cike, glasova, čuje se samo niskofrekventnoih zavijanje gradske anorganske pustinje. Gdje god pogledaš, pijesak te gradske pustinje je hrđa, a njezino su raslinje gotovo oku nevidljivi, sitni otpadci, trice što ostaju nakon bala ovisničkih gradskih vampirčića. Iako je sve na gradskoj površini zapravo dosta uredno, očita je neka poharanost stvari, isušenost, kao da je odavna nestala sva voda iz toga malog svijeta. U ekstazi ogorčenog pretjerivanja, zaključujem da ovdje sigurno i najbujnija kiša sličići na kapi tekućeg betona. Iako je u srpnju neizdrživo vruće, čini mi se da je na termometru i ljeti živa duboko ispod nule, jer to je temperatura krvi bivših pripadnika tajne policije Securitate. Jesu li oni pobili sve cvijeće i sve šarene grafite u gradu?

Po smještanju i rasporemanju torbi, gledam u urbani prizor kroz neotvoriivi prozor moje i Sanjine visoke hotelske sobe. Gledam u taj Pitešti, rekla bih, u malu urbanu antiutopiju danas. Već na prvi pogled mogu naslutiti ograničene i tupo bolne igre svakodnevice u zbijenim stambenim blokovima, kocke i kvadrati u kockama i kvadratima. Grad mi se već na prvi pogled čini kao grad–geto, u kojem su u umornoj tišini izmiješani pred starim televizorima krvnici i oni zlostavljani. Vrijedni i teški ljudski životi razliveni po nediferenciranom betonu kao osnovnoj plazmi tih dugogodišnjom dikataturom istraumatiziranih manjih gradova. Ipak, nije sve tako ružno. Plan grada je sigurno krakast i lijep kao i svi gradski planovi. Lijepo je i hrabro pokoje elegantno stablo s komadom travnjaka oko drvene klupe, u svome dirljivom opiranju nakaznoj betonskoj *materii primi*. I ptice, i iskidani komadi neba. Ipak, betonska materija ovoga grada ne dopušta jaču ljepotu, u svojoj je biti posve tupa narcistička pojava, beton–radi–betona... Zbog njegove čudne nametljivosti ne primjećujem dovoljno sve te barem donekle blještave izloge grada, male kafiće s terasama, postolarske radnje, trgovinice živežnim namirnicama, frizerske salone. Počinjem se nestrpljivo radovati našem sutrašnjem odlasku u gradić Cur-

tea de Arges, njegovim ulicama po kojima svakojake forme života pršte u toplim nijansama smeđeg i zelenog mira.

Nakon skromne večere u hotelu nas se nekoliko radoznalaca zaputilo u razgledavanje iz žablje perspektive. Sanja i ja se zajedno s luckastim portugalskim pjesnikom osvrćemo i razbacujemo poglede u svim smjerovima. Gledano odzdo i malo izdaljega, naš je hotel čudnovato uzak i trapavo visok, bode nebo kao nedezinficirana igla. Tako je ovdje na nebu, a dolje se na zemlji posvuda steru vijugavi parkovi uokvireni goluždravim neboderima, i dječja igrališta za tko zna kakve noćne metamorfoze. Siromaštvo je u korijenu zubiju, u očnim žvcima, jagodicama prstiju. Što ljudi u ovakvim gradovima na šalterima vade iz džepova? Koštice starih trešnji, prljave maramice, pištolje? Komadiće masnih vijaka, šarafa, musave hrdave žice.

U večernjem uzduhu kao da lebdi neki opći pseći dah, a iako te gradske ulične psine ne vidim, nije teško zamisliti kako se iza prvog ugla diže humak od sivih kostiju lotalica, uličara, sitnih kriminalaca. Kao neko uvrnuto groblje nade, ili točnije, beznada.

Šteta, navečer baš i nema puno svijeta na ulicama grada. Na trgovima i oko fontana, osim nešto šutljivih šetača, uživa tek Mister Beton koji se urušava sam u sebe i izljuje van u ridikulozno velikim i jeftinim spomenicima na koje se vedrije ptice valjda ne usuđuju sletjeti. Koliko se dade zamijetiti, na ispucanom asfaltu buja samo mnoštvo kolonija jednoga sitnog životnog oblika. Naime, dok mi pjesnici, tzv. čuđenja u svijetu, u šetnji izmjenjujemo dojmove, pod našim cipelama nešto neprestano krcka. Praska, puca poput bombica, kao zarezi i uskličnici u kodiranim rečenicama. Tek pod uličnim svjetiljkama vidimo da su to žohari koji ginu pod našim đonovima u svojim besmislenim marševima. Apsurdne li smrti! Gradski žohari, iz nekog razloga, satima disciplinirano plaze po pločnicima kao sitna organska emanacija betona, kao njegova uvijek ista, prisilna misao o patroli. Kuda idu? Kud to žuri minijaturna apokaliptička konjica po betonskoj pustinji, kad ne navješćuje ništa, ništa osim sebe same?

Možda je te večeri po ulicama Piteštija bilo i više prolaznika, obitelji i zaljubljenih parova, čak i pjesnika, ali ih nisam vidjela iz nekog drugog razloga. Možda zbog od straha rasklimanih vrata percepcije. Ne znam, ali rumunjsko-njemačka nobelovka Herta Müller u jednom je svom romanu taj fenomen opisala bolje od mene:

»Lica rijetkih prolaznika po ulicama stapala su se s mrakom. Na tim sam licima, dok bi mi se približavala, vidjela komadićak oblaka. U trenutku kad smo se sasvim približili jedni drugima lica su se ponovo usukala. Samo se pločice na pločniku nisu smanjivale. Korak poslije, nakon što je prolaznik prošao pokraj mene, stisnule su se i očne jabučice u dupljama.«

Nikola Visković

Nevjere i ljubomore¹

37

Jedne zimske večeri, uz toplinu pećice i čaj s prepečencem, doktorand i Rita upuste se u razglabanja o nevjeri i ljubomori kao toposima ljubavi i erotike. Utvrdivši, između ostalog:

Nevjera i ljubomora događaju se u svim odnosima afektivne pripadnosti i prisvajanja — spolnim, porodičnim, prijateljskim, vjerskim, političkim...

Spolna nevjera je podavanje jedne strane ljubavnog ili spolnog para nekakvom fizičkom uživanju s trećom osobom. Po prevladavajućem shvaćanju, svejedno da li uživanju s poljupcima, milovanjima ili koitusom, a po manjinskom shvaćanju samo s posljednjim. No, spolna nevjera može se odrediti još šire, što nije uobičajeno niti lako provjerljivo, tako da obuhvati i samu žudnju za trećom osobom — to jest mentalnu nevjeru erotskog maštanja, kakvi su biblijski grijeh »gledanja tuđe žene sa željom« ili sublimirane zaljubljenosti supružnika Charlotte i Eduarda s Kapetanom i Otilijom u Goethevim *Srodnim dušama*.

Logično je poimanje svake nevjere, pa i spolne, da se ona događa za vrijeme odnosa ljubavnog ili spolnog para. Ali, kako su ljubav i spolnost nelogične zbilje, ljubomora može konstruirati nevjeru i retrospektivno — kao podavanje nekom trećem i prije nastanka para.

Spolna nevjera je ili izvanbračna ili bračna, a ova druga se zove još preljub, brakolomstvo, *adulterium* (lat. *adulterare* = onečistiti). Obje su muške i ženske, usputne, povremene i trajne, s ljubavi i bez ljubavi, heteroseksualne i homoseksualne, utilitarno nezainteresirane i zainteresirane, tajne i javne, jednostrane i dvostrane, neprisilne i prisilne, ispovijedane i neispovijedane. K tome se brak može shvatiti ne samo kao pravna veza dviju osoba, nego i kao

1 Ulomak iz rukopisa *Toposi erotike* nastalog na temelju dnevnika Andree Laurentisa i Rite R. S događajima iz Zagreba 1972. godine.

faktička zajednica s običajnom i moralnom obvezom vjernosti. Ali, u nekim društvima se nevjera supruga s prostitutkom, kurtizanom i ljubavnicom ne smatra preljubom, te štoviše u aristokratskom poretku ljubavnica metresa (rjeđe ljubavnik, milosnik) može imati stanoviti ugled i utjecaj. A ljubovanje s trećim uz znanje i pristanak supružnika ili sudruga, kao između Terese Guiccioli i Byrona, Balzacove majke Laure i Jean-Françoisa de Margonnea, Marije Walewske i Napoleona, Honoréa de Balzaca i Laure de Berny, te u igrama grupnog seksa i razmjene parova, manje je nevjera i više nagodba o spolnoj slobodi.

Spolna nevjera nije ni protuprirodna ni protudruštvena, jer nijednom biću, neljudskom i ljudskom, nije suđeno sparivanje i uživanje samo s jednim partnerom. Naprotiv, i bez cinizma, prije se može reći da je prirodna i društvena rijetkost da dva bića ostanu sav život emotivno i fizički zatvoreni u paru. Ali, vjernost je zahtjev svake pripadnosti, naročito ljubavne, a bračna isključivost je još i zahtjev monogamije (koju može, ali ne mora pratiti ljubav), i sve to nosi silno konfliktne potencije povrijeđenosti i ljubomore. Ipak, muškarci su sve donedavno, kao nadmoćni gospodari, sebi pridavali povlasticu izuzimanja od ljubavne i monogamne prisile — primjenjujući samo na sebe recept »il faut être trois pour supporter la vie à deux«, treba biti u troje da se podnosi život u dvoje. Tako su neki bez većih konflikata posjedovali dvije ili više žena, potajno ili otvoreno, u faktičkom višeženstvu. Bez recipročnosti sa ženama, pošto su moralno-pravni poreci propisivali samo žensku čednost i kažnjavali samo žensku nevjera — smrću, zatvorom, javnim izlaganjem, sramotnim otpuštanjem, gonjenjem na leđima magarca, nošenjem grimiznog slova A od *adulte-ress*. U braku je preljub žene rušio muževu i njenu čast, dok preljub muškarca nije imao takve posljedice.

O muškom licemjerju tradicionalnog morala piše Karl Kraus: »Lijepog li svijeta u kojemu muškarci prigovaraju ženama zbog ispunjavanja svojih najvrućih želja!«

Izvori su spolne nevjere: nepostojanje ljubavi i odljublivanje, kad vjernost postaje, kaže Stendhal, protuprirodna; povrijeđenost i osveta, *quando si fanno le corne per dispetto*; razočaranje i nezadovoljstvo u stanju *mal-marié(e)*, *vit négligé* i *mal-baisée*; samodokazivanje zbog raznih frustracija; prisila ekonomske nevolje, kad je nevjera dio prostituiranja; bijeg iz prosječnosti i dosade u snove tipa »bovarysme« o kojima Flaubert reče, opisujući želju svoje naivke za »nečim čudesnim, gdje bi sve bilo strast, ekstaza, delirij«:

Jadna moja Bovary, nema sumnje da ovog istog časa pati i plače u dvadeset naselja...²;

2 Sainte-Beuve: »Emma ima jednu suvišnu osobinu ili joj nedostaje jedna vrlina. Suvišna osobina je u tome da nije samo romantične naravi, nego i naravi s prohtjevima srca, inteligencijom i ambicijama koji teže nekom višem, otmjenijem, bogatijem životu od onoga što joj je do-

Ali, nevjera može još izvirati i iz čisto erotske pomame za raznolikošću, za igrom zavodjenja i za otimanjem tuđega, o čemu zbore Ianus Pannonius, La Fontaine u *Contes et Nouvelles en vers* i Laclos u *Les liaisons dangereuses*:

Nec nisi in illicito mentula amore viget? — Zar ti se samo u zabranjenoj ljubavi kita diže?

... en l'amoureuse loi
Pain qu'on dérobe et qu'on mange en cachette
Vaux mieux que pain qu'on cuit ou qu'on achète.

Kao da je to ništa oteti jedne noći djevojku njenom ljubavniku i iskoristiti je za sve što se hoće.

Dakle, nevjera se događa i ako akter nije zapostavljen ni zlostavljan, ako u njemu nema mržnje ni potrebe za osvetom, i ako nema onoga što Španjolci nazivaju »desamor« i »malquerer«, te kad je, veli Nerciat, »teško ostati vjeran i onome za kojeg vjerujemo da ga obožavamo«. Pogotovo u društvu potrošnje i spektakla, gdje odasvud vrebaju blistave ponude sreće.

Baldesar Castiglione kaže preko jednog od svojih branitelja žena neke razloge njihova preljubništva:

Čini mi se da namećete prestroke zakone udanim ženama, jer njih ima mnogo koje muževi mrze i teško vrijeđaju, kadšto ljubeći druge žene, kadšto im praveći sve moguće neugodnosti koje mogu smisliti. Neke su očevi silom udali za starce, bolesne, odvratne, grozne, prisiljavajući ih na život neprestane bijede... Zašto nećete dopustiti tim ženama, vezanim neraskidivim lancem sve do smrti, da nađu utjehu u tako mučnoj nesreći...

Balzac iznosi niz postulata i korolarija o ljubavniku (što vrijedi i za ljubavnicu) u stanju preljuba:

Lakše je biti ljubavnik nego suprug zato jer je teže svakog dana imati duha nego s vremena na vrijeme zboriti lijepe stvari. — Na ono što muž nužno sliježe ramenima, ljubavnik je u ekstazi. — Ljubavnik uslišava sve kaprice žene... da bi je zadovoljio upotrebljava i sredstva koja su suprugu odvratna.

O ljubavniku piše i Simone de Beauvoir u *Le deuxième sexe*:

Žena otprilike zna što je kod ljubavnika čeka... Nema sumnje da okolnosti ograničavaju izbor ljubavnika, ali u tom odnosu ipak postoji i jedna dimenzija slobode: udaja je obveza, ljubavnik je raskoš. S ljubavnikom žena je sigurna, ako ne u ljubav, a ono barem u njegovu požudu. Ljubavnik ima i tu prednost što se njegova privlačnost i ugled ne troše u trvenjima svakodnevnog života. Usto, s njim žena ima dojam da izlazi iz sebe, da stječe nova bogatstva, osjećajući se drukčijom.

palo. Vrlina koja joj nedostaje jest shvaćanje da je glavni uvjet dobrog života vještina podnošenja dosade... vještina tihog mirenja sa sudbinom i stvaranja sebi, bilo u ljubavi prema svom djetetu ili u nekom korisnom djelovanju za one koji je okružuju, nekog polja svoga postojanja...«

Neke žene traže upravo to u takvoj vezi — da ih drugi osvaja, začudi, otrgne od njih samih.

Uzroci nevjere mogu biti i prijetnje i ucjene moćnika. Na primjer, između Putifarke i Josipa te Davida i Betšebe, u zloporabama vlasti iz *Života dvanaest careva* i srednjovjekovnih kronika, u beskrupuloznostima građanina Samuela Pepysa u XVII. stoljeću, Johna Boswella u XVIII. stoljeću i Spencera Ashbeeja u XIX. stoljeću nad siromašicama i služavkama. Piše Pepys u svom *Dnevniku*:

20. prosinca 1664: Ti siromašni ljudi primili su me vrlo lijepo i na svoj način ponudili ručak, koji sam jeo s velikim tekom. Poslije ručka sam našao neki razlog da čovjeka nekamo pošaljem, a onda sam s njom, unatoč njenom opiranju, učinio sve na svoje zadovoljstvo... 20. veljače 1665: Rekao sam gospođi Bagwell da ću učiniti što želi, to jest pisati lordu Sandwichu da joj muž dobije unapređenje na bolji brod. Zadržao sam se s njom i unatoč tisuću poteškoća postigao od nje što sam htio.

40

Dok se gospodari naveliko miluju s podčinjenima, mnogo rjeđe to čine gospodarice. Kao u stvarnosti Mesalina i Katerina Velika, te literarno sretno lady Chatterlay i nesretno gospođica Julija. Gospođa de Pinange iz *Mon noviciat ou Les joies de Lolotte* majstora Nerciat izriče pak neke prednosti takve nevjere:

Sluga dobrog izgleda, ponosan zbog pažnje koja mu se posvećuje, za uživanje je vredniji, sigurniji i manje prijeteći, za vrijeme i poslije veze, mogućim nezgodama.

Ima stvarnih nevjera i umišljenih nevjera. Ljubomore od umišljenih nevjera su ona Othelova i ona iz romana Constance de Salm *Vingt-quatre heures d'une femme sensible*, iz 1824. godine, prva s dramatičnim krajem i druga s happyendom. August Strindberg izlaže u više djela, uz svoju maniju progona i mizantropiju, bolesnu ljubomoru prema supruzi Siri von Essen koja polazi kako od vizija prošlih i sadašnjih nevjera tako i onih budućih — što je samo ljudska sposobnost futuriziranja vlastite nesigurnosti i patnje.

Ima i glumljenih nevjera, poput one iz *Francillon* Alexandra Dumasa sina, kojom supruga hoće izazvati ljubomoru muža varalice.

Postoje nevjere i ljubomore koje ljubav ili želja mogu izdržati, koje ljubav ili želja ne mogu izdržati i koje čak ljubavi i želji pogoduju. Jer žudnja za voljenom/željenom osobom može rasti uza sve njene prevare, ili baš zato što je netko drugi hoće ili posjeduje, kako pokazuje Dino Buzzati u *Un amore*. Potiče žudnju i hotimično potpirivanje ljubomore, kao poigravanje Conchite Perez s don Mateom u *La femme et le pantin* Pierre Louysa, ili čak mazohističko prinošenje ljubljenoga trećemu. Junichiro Tanizaki romanom *Ključ* izlaže erotsku nasladu od poticanja trećega na intimnosti s vlastitom suprugom i od zamišljanja nje u zagrljaju s trećim.

La Rochefoucauld utvrđuje i ovu mogućnost:

Kad smo već umorni od ljubavi, drago nam je biti iznevjereni, jer nas to oslobađa obveze vjernosti,

i to je ono što usrećuje junaka Lesageova *Gila Blasa*:

Bio sam pametniji od Menelaja, pa se nisam digao oružjem na Parisa koji je optirio s mojom Helenom, nego sam mu, štoviše, bio zahvalan što me riješio žene.

U brakovima sklopljenim bez ljubavi, iz ekonomskih i političkih interesa, nevjera izaziva ne toliko ljubomoru koliko povredu i bijes muževljeve taštine, njegove časti i njegova očekivanja vlasništva i očinstva. Princ od Clèvesa bio je za svoje doba toliko neobično zaljubljeni muž da svojoj supruzi govorio »vi ste mi žena, a volim vas kao ljubavnicu«, ali Diderot se drži pravila kad čini da prevarenom Selimu iz *Les bijoux indiscret* »nije patilo njegovo srce, već njegova taština« — kao što i Beaumarchais u *Figarovoj svadbi* čini da je grof Altaviva »nevjeran iz dosade i ljubomorana iz taštine«. Stoga razlozi Orlando-ve, Othelove i Šahrijarove prežestoke ljubomore prema njihovim stvarnim ili umišljenim nevjericama nisu karakteristični za predmoderne muškarce. Hefest, najveći mitološki rogonja, ne pokazuje naročitu ljubomoru zbog razuzdanosti Afrodite. Odisej ne tamani Penelopine prosee iz ljubomore, već zbog njihove drskosti i dokazujući odnos moći. Menelaj ne kreće protiv Parisa, kao i Arthur protiv Lancelota, toliko zbog ljubomore, koliko zbog povrijeđenog kraljevskog ugleda, pa zato oni i nastavljaju živjeti s nevjericama Helenom i Guinevrom. U priči kurtoazne ljubavi *Eliduc* iz pera Marie de France supruga Giudeldüec se čak odriče svoga Eliduca radi njegove sreće sa zaljubljenom Guilliadun.

Odakle ljubomora kao splet straha, boli, srdžbe, mržnje, zavisti, stida i potrebe osvete, ili, drugim riječima, što to u nama povređuje nevjera? Prvo, ona je nesumnjivo posljedica povrede očekivanog povjerenja i pretenzije na isključivost posjedovanja voljenog ili željenog, odnosno posljedica njihova gubljenja. Drugo, u pravu su La Rochefoucauld i drugi koji kažu da taj niz jadi potječe i iz nekakve povrede taštine — ukoliko i *amour* uključuje *amour-propre*. Treće, ljubomora je i posljedica manjka sigurnosti i samopouzdanja, pri čemu je naročito teška muškarčeva neizvjesnost oko očinstva, koje je uvijek tek pretpostavljeno i ponekad čak pravna fikcija, te stoga Samuel Johnson zaključuje da je »žena koja prekrši ženidbeni zavjet veća zločinka od muža koja to isto učini«, a August Strindberg u drami *Otac* na istini da »nitko ne može znati tko je otac djetetu« gradi paranoični silazak u pakao jednog konjaničkog kapetana i njegove vlastoljubive supruge³; što i biolozi i psiholozi potvrđuju kao ugrože-

3 O tom argumentu raspravljaju ženomrzitelj i ženobranitelj u trećem poglavlju *Dvoranina* Balthesara Castiglionea. Prvi veli da »raspušteni život manje pristoji ženama nego muškarcima, jer ovi ne nose devet mjeseci djecu u svom tijelu«. Drugi odvrća da je jednako sramotna i raspuštenost muškaraca, »jer kad bi oni bili kreposniji i valjaniji, lakše bi mogli sačuvati krepost suzdržljivosti i djeca ne bi bila ni manje ni više zakonita... Samo svojom prevlašću mogu muškarci sebi priuštiti slobodu prema kojoj hoćemo da naši grijesi budu vrlo lagani i

nost vitalnog očekivanja mužjaka, ali također i ženke, da će samo njegovo sjeme nju oploditi. A znanstvene hipoteze glase da u zbilji oko desetak posto djece rođene u braku zaista ne začinju muževi i da oni to ne znaju — pa su stoga u stanju francuski zvanom *cucu* i engleski *cuckold*, po ptici kukavici *coucou* ili *cuckoo* koja nese jaja u njihova gnijezda. Konačno, ljubomora je ujedno i strah od usporedbe s pobjedničkim čarima drugih. I uza sve to, prevareni i napušteni očajava zamišljajući kako voljena ili voljeni daje drugome ona što je njemu pripadalo ili bi mu trebalo pripadati. Prema Properciju:

Sada bez mene, o Cintijo, bliješti se gozbe sjaj
a tvoje će draži skrivene uživati barbarin taj.

I Molièru iz *L'École des femmes*:

La femme est en effet le potage de l'homme,
Et, quand un homme voit d'autres parfois
Qui veulent dans sa soupe aller tremper leurs doigts,
Il en montre aussitôt une colère extrême.

A Proustov ljubomornik zamišlja:

Sjećajući se kakva je bila Albertine u mom krevetu, činilo mi se da vidim nježno savinuto bedro kao labuđi vrat koji traži usta one djevojke... Srce mi je izgaralo u paklenoj vatri videći je, ljubomorom uskrslu, zaista živu, kako se kvrči od milovanja male pralje i govori joj 'u sedmom sam nebu'.

Najjednostavnije izriče ljubomoru Rachildova androgina Raoule kao ljubavnik prema Jacquesu kao ljubavnici:

Htjela bih te imati samo za sebe, a ti govoriš, ti se smiješ, ti slušaš, ti odgovaraš drugima sa sigurnošću običnog stvorenja.

Za spolne prekršaje redovito važe pravila »ne odati se«, »ne priznati« i »ne znati«. Ali, ponekad se nameće pitanje: je li bolje priznati, rasteretiti savjest, znati, biti nesretan i učiniti drugoga nesretnijim, ili s tajnošću i neznanjem očuvati nekakav mir? Stendhal tvrdi da »žena nikad ne priznaje drugome da ga je prevarila ako joj je stalo do njega«, ilustrirajući to anegdotom gospođe Somairie: njen dragi je zatiče *in flagranti* u nevjeri, a ona, na njegovo zaprepaštenje zbog ustrajnog poricanja te evidentnosti, naposljetku uzvikuje:

Ah, jasno je da me više ne volite: vi više vjerujete onome što vidite nego onome što ja kažem!

Odgovor te gospođe je samo na prvi pogled smiješan, jer odražava jednu psihološku stvarnost: zar to što ona zaista ljubi svog dragana i ustrajno laže kako ga ne bi unesrećila i da bi spasila njihovu ljubav nije važnije od trenutka objesti kojoj se prepustila? Ovaj problem vodi, između ostaloga, shvaćanju i

ponekad hvale vrijedni, a kad iste počine žene da budu kažnjeni sramotnom smrću ili barem vječnom sramotom.«

priznanju mogućnosti razdvajanja žudnje, zbog koje se iznevjerava, od ljubavi; shvaćanje koje je toliko mučilo homofilnog Gidea u odnosu sa suprugom Madeleine.

Nevjera i ljubomora neumorno se hrane fantazmima. Dok ljubavnik mašta o svojim milovanjima s voljenom osobom, ljubomornik mašta o milovanjima voljene osobe s drugim. Što zna Wanda Dunajew kad kaže svome robu Masochu:

Vaša sreća je siromašnija kad pomislite da sam pripadala drugima prije vas, da će me drugi posjedovati nakon vas i da ću usrećiti drugoga istovremeno kad i vas.

Donekle je istina da nevjera i ljubomora mogu pomoći održavanju braka koji pati od emotivnog i fizičkog nezadovoljstva. Prvo, nevjera je nevjerniku ventil nezadovoljstva, kao kod razuzdanog Jamesa Boswella:

Žena mi je razborita, srdačna, sve što mogu poželjeti, samo je nesklona bračnim ceremonijama. Rekao sam joj da meni onda treba prilježnica. A ona reče da je mogu slobodno imati.

43

Drugo, ljubomora je olakšanje nesreće iznevjerenog, kao iskaljivanje boli, kao dokaz ljubavi i žrtve i kao pritisak na krivca. Treće, što je doduše rijetkost, priznata, spoznata i oprostena nevjera može biti osvježanje ili novi početak pametnijeg i boljeg odnosa partnera koji su saznali neke svoje nedostatke. Zbog svega toga, a i kao otpor prisilnoj monogamiji, nevjera ne zaslužuje samo moralnu osudu, jer je i dobar razlog za analizu, kritiku i inovacije braka. Za brakove svoga vremena kaže prvi feminist među piscima Balzac »surovost bračnih zakona se općenito ublažava preljubom«, a Alexandre Dumas sin »lanci braka su toliko teški, da ih moraju nositi dvoje, pa nekad i troje«. Charles Fourier jedini je filozof koji nalazi da su u monogamnom poretku preljub i tajna poligamija čak nekakva pravednost (supružnicima i trećima) s obzirom na opće žrtvovanje ljubavi materijalnim interesima i na nasilničku i sebičnu monopolizaciju spolnih naslada u tom poretku. U civilizaciji je skoro nemoguća tolika prirodnost da netko otvoreno voli dvije ili više žena, odnosno dva ili više muškaraca, te stoga ne preostaje drugo nego se prilagoditi nuždi tajeći i trpeći nedopuštena voljenja. Jer, kaže Fourier, »sva bića oba spola postaju poligamna čim raspoložu slobodom«. Zato on cijeni činjenicu da neki muževi tolerantno prihvaćaju ženine ljubavnike, cicisbeje, »što brak može učiniti delicioznom u natjecanju pažljivosti prema ženi«, i u tome nalazi jednu od premoći pariške kulture, tumačeći je s tri uzroka: u velegradu je skupo i naporno razonoditi vlastitu suprugu, prihvaćeni ljubavnik je ljubazniji i diskretniji od napadnih mladića i pariškom prosvijećenom duhu ljubomora je izraz lošeg ukusa. A uza sve to, ne treba zanemariti mogućnost da i sam supružnik koji uživa u sretnom ljubavništvu postane zahvalno pažljiviji i erotski umješniji

prema svom zakonitom partneru — tako da ovaj s njim gubi zlato i zauzvat dobiva dijamant.

Vrijedi i za suprugu ono što La Rochefoucauldova maksima tvrdi za muža:

Ponekad je mužu ugodno imati ljubomornu suprugu: on stalno sluša o onome što voli.

Da ljubomora može biti nekakav dokaz ljubavi (kao mòra ljubavi) kaže Lukijan u *Dijalozima hetera* riječima jedne iskusnije hetere:

Ako nije ljubomoran, Chrysis, ako se ne ljuti, ako ne daje pljuske, ako ne podrezuje kosu svojoj ljubavnici, ako joj ne cijepa haljinu, znači da nije zaljubljen.

Zato, čini se da zaista stoji sud arapskog pjesnika Ibn Hazma iz XI. stoljeća da »kad se ljubomora rasprši, rasprši se i ljubav«.

Georges Bataille shvaća da je ljubomora potrebna ljubavi i kao začim gorčine i straha:

44

Bez povezanosti s nesrećom, kakvu svjetlost ima sa sjenom, sreća bi nam brzo dosadila... Tek prekršaj zakona ima onu neodoljivu draž koja nedostaje trajnoj sreći.

Ako se donekle razlikuju uzroci i posljedice prijevare u braku, u ljubavništvu i u suložništvu, čini se da između ovih nema ili da su neznatne razlike u uzrocima i snazi ljubomore. Sjetimo se Swannovih osjećaja nakon otkrića Odetine tajne.

Kako pomiriti to što hoćemo da nam drugi zavide na voljenoj osobi, pa i da ona bude poželjna i zavodljiva, a da ujedno zahtijevamo njenu vjernost? Ne upućuje li to na skrivene veze ljubomore i zavisti, koje La Rochefoucauld ipak ovako razlikuje:

Ljubomora je na neki način pravedna i razumna, jer teži očuvanju jednog dobra koji nam pripada ili za kojega držimo da nam pripada; dok je zavist bjesnilo koje ne može podnositi dobro drugih.

Bezbrojni toposi i podtoposi ljubavnih oćaranja, pustolovina i razoćaranja pravi su raj za psihološka istraživanja: koketerije, pikanterije, zavodjenja, zanos, naslade, draži opasnosti, prijetvornosti, lukavstva, iskrena i prijeverna obećanja i zakletve, licemjerja, skrivanja, neopreznosti, laži, izdaje, jaka i slaba opravdanja, interesni računi, sumnje, strahovi i patnje, hrabrost i kukavićluk, besane noći, otvrdla srca, zavisti, uvrede, bijes, mržnja, raspamećenost, zaludenost, deprimiranost, samoprezir, nedostojanstvo, upropaštenost, prijekori, suze, svade, ucjene, ogovaranja, spletke, podvale, saslušanja, uhođenja, detektivi za petama, otkrivanja, grizodušja, kajanja, priznanja i polupriznanja, popuštanja, praštanja, pomirenja, predomišljanja⁴, vraćanja i novi počeci, piran-

4 Uz »predomišljanja« je u Andreinom dnevniku dopisano: »U *Modification* Michela Butora i u istom imenom filmu Michela Worma (1970) ćovjek ide vlakom iz Pariza u Rim da raskine s pariškom suprugom i zadrži rimsku ljubavnicu, ali na putu mijenja raspoloženje i napušta taj projekt.«

delovski račun »bolje je ne znati«, skandali, raskidi, rastave, razvodi, tučnjave, osvete, ubojstva i samoubojstva i kazne koje nevjera zaziva. Dramatiku zavodjenja, nevjere i ljubomore slikaju Dante s »amor ch'a nullo amato amar perdona«, Shakespeare, Stendhal, Balzac, Flaubert, Zola, Strindberg, Tolstoj, France, Fontane, Lawrence, Krleža, Andrić i stotine drugih, a njihove smiješne zavrzlake Boccaccio, Bracciolini, Goldoni, Molière, Feydeau, Marivaux i ostali smijači, te jedno i drugo još i filmovi prije i poslije Ericha von Stroheima, Mizoguchijeve *Legende o raspetim ljubavnicima*, Pagnolov *La femme du boulanger*, Malleov *Les amants*... Jedinstvenu teatralizaciju ljubomore izvodi Agatha Christie svojim nestankom i amnezijom kad je napušta suprug. *En amour, tous les coups sont permis*.

Što su strasti i slasti ljubavništva snažnije, njihova su sredstva i prikrivanja maštovitiji. Uobičajeno su jednostavni kod supruge iz *Memoirs of Amy, a victorian diary*:

For my husband I affected twice the fashionable migraine, I pleaded twice extreme fatigue, and no less than three times I asked his clemency in view of important social engagement.

Izrazito sofisticirani su kod Madame de T... iz *Point de lendemain* Vivianta Denona kad ona jednokratno upotrebljava nekog mladića radi skretanja pozornosti muža sa stalnog ljubavnika.

Marguerite de Navarre smišlja u trećoj priči *Heptamérona* kako ljubomora može proizvesti sretno ukrštanje dva para nevjera: plemić ugosti napuljskog kralja i ovome se svidje njegova mlada supruga, pa on pošalje muža u neku misiju da bi mogao s njom uživati; na povratku muž shvati što se zbilom dogodilo i uvjere ljubomornu kraljicu da mu se poda, i tako sve četvero nastave sretno živjeti u braku i u ljubavništvu do starosti.

Sličnu ravnopravnost u pomami ostvaruju Henri IV. (unuk Marguerite de Navarre) i Marguerite de Valois na prijelazu u XVII. stoljeće. Vjenčani bez ljubavi, zbog političkih računa, oboje su imali ljubavne veze prije, tijekom i nakon razvedenog braka — on nadasve s voljenom Gabrielle d'Estrées, a ona s Bussyjem d'Amboise, s grofom D'Alançonom, s De Canillacom i drugima, ali uza sve to su održali, uz razne zategnutosti, pristojno prijateljstvo.

Ogorčenje odbijene ljubavi rađa u Boccacciovu *Corbaccio* okrutna poricanja ranije žuđenih čari:

La femina è animale imperfetto, passionato da mille passioni spiacevoli e abominevoli... Niuno animale è meno netto di lei: non il porco...

Po Platonovu *Filebu* zakletva na spolnu vjernost je labavija od drugih zakletvi:

U ljubavnim zadovoljstvima, koja su izgleda najsnažnija, može se računati na oproštaj bogova za krivu zakletvu, jer ona su kao djeca u kojih nema nikakva traga razuma.

Ljubomornicima su dokazi nevjere dramatični, a nedostaci dokaza tragični. Zato se za neke može reći da bi im ljubomoru olakšala izvjesnost da su prevareni.

Nevjera i propast ljubavi pripadaju najtežim trenucima života, ali ipak se događa, na sreću, kako reče perzijski pjesnik Saadi iz XIII. stoljeća:

Žena je napustila ljubavnika i na iznenađenje nesretnika nije se dogodio kraj svijeta,

no također može biti istina ono što kaže Sei Shonagon:

Kad prestanete nekoga voljeti, osjećate da ste postali neko drugi.

Smatra se da je većina ljudi fizički vjerna (vjernost želje i mašte, rečeno je, neprovjerljivi su) svojim dragima i supružnicima. A među nevjernima, muškarci su nedvojbeno brojniji od žena, izvan braka i u braku, pa je stoga više she-rogonja nego he-rogonja. Ipak se književnost češće posvećuje, a kako bi moglo biti drukčije s muškim piscima i pod muškom vlašću, ženskoj nevjeri i preljubu. Ne postoji maliciozna priča o muškarcima poput one o čarobnici Morgani koja kralju Arturu daje »rog vjernosti« za otkriće povreda te kreposti, pa ovaj pokazuje da od sto ispitanih dama njegova dvora samo četiri nisu zgriješile.

Ali, jesu li veća promiskuitetnost muškarca i veća vjernost žena apsolutna svojstva njihove rodne prirode ili povijesno uvjetovana stanja? Kinseyjeva istraživanja pokazuju da se sredinom prošloga stoljeća u SAD-u 50% muškaraca i 26% žena upuštalo u izvanbračne odnose, a tek malo kasnije, krajem 60-ih godina, francuske ankete pokazuju da se nevjerstvo udanih žena kreće oko 30%. To bi moglo značiti da idemo k izjednačavanju njegove i njene ljubavno-erotske nestašnosti u braku, što bi konačno potvrdilo da su vjernost i nevjernost društveno uvjetovani.

To što žene nešto lakše praštaju nevjeru nego muškarci zacijelo ovisi i o tome što muškarce opterećuje neizvjesnost očinstva i što se slabije vezuju u paralelnim odnosima, no jedno i drugo su i posljedice dvostrukog morala neravnopravnosti, hipertrofirane muške časti i potisnutog ženskog libida. Nije istina da su žene manje ljubomorne od muškaraca, ili pak obratno, ali je istina da su muškarci u ljubomori nestrpljiviji i agresivniji. One se više bore za nevjernog partnera, kako pokazuju *La femme rompue* Simone de Beauvoir i Kinseyjev podatak da samo 27% žena navodi ljubomoru kao razlog za razvod, za razliku od 51% muškaraca.

Od brojnih rasprava o bračnom rogovlju možda su najčuvenije one Rabelaisova junaka Panurga s bratom Jeanom, bogoslovom Hipotadejom, liječnikom Kružnjakom, filozofom Kenjkalom i ludim Tribouletom u traženju razloga za i protiv svoje ženidbe. Andrei se učini da posebno razlozi brata Jeana u prilog rogova zavrjeđuju ozbiljnu pažnju:

Ako si rogonja, ergo žena će ti biti lijepa, ergo ona će te dobro njegovati, ergo imat ćeš mnogo prijatelja, ergo spasit ćeš se... Zbog toga će ti biti samo bolje...

Zatim je sredinom XVI. stoljeća mnogo manje poznati G. B. Modio u *Il convito, ovvero del peso della moglie*, ne samo očekivano tvrdio da su žene lascivnije i češće preljubnice od muškaraca, dakako, ne računajući kao preljub muške trgovine s prostitutkama, nego i raznim razlozima dokazivao da ženin preljub zapravo ne škodi časti muža. Molière spominje rogonje *doubles, consolateurs, convencus* i *volontaires*, pa i *cocus imaginaires*.

Il réserve, l'ingrat, ses caresses à d'autres
Et nourrit leur plaisir par le jeûne des nôtres.

Anton Lottinger sastavlja 1775. obranu rogonja pod patronatom svetog Josipa u *Le Coucou, discours apologétique ou Mémoire sur le coucou*. No vrhunške studije nevjere ostvaruje neusporedivi klasifikator Charles Fourier kad u *Le Nouveau monde amoureux* i u *Table analytique du cocuage* nalazi devet civilizacijskih stupnjeva nevjera i porogovljenja (*cornifications, cuckoldings*) i njihova 76 modusa. Između ostalih, tu su *cocu anticipé*, muž koji ne zna da mu je žena imala galantne odnose prije braka, *cocu présomptif*, pretpostavljeni rogonosac koji pati zbog nevjere prije braka, dobro poznati *cocu imaginaire*, pa *cocu martial*, koji si utvara da je zaštićen time što stalno prijeti mogućim konkurentima, *cocu argus*, koji misli da zna i da nadzire sve galantne trikove, *cocu pur i simple*, koji a ma baš ništa ne sumnja, *cocu fataliste* ili rezignirani rogonosac, *cocu condamné* kao muž slabog stanja s lijepom ženom, *cocu de santé* koji zbog zdravlja zapostavlja ženu, *cocu coalisé*, udruženi rogonosac koji bira ljubavnika svoje žene i s njim druguje, *cocu posthume*, kojemu žena rađa deset mjeseci nakon njegove smrti, i tako dalje. Ali, sporno je da li *cocu coalisé* i njemu slični *cocu sympathique, cocu tolerant, cocu cosmopolite* i *cocu judicieux* spadaju pod pojmove prijevare, preljuba i porogovljenja, budući da nose razne načine pristanka i čak sporazuma s ljubavnikom, pa da li tim pojmovima pripadaju samo muževi koji ne znaju ili nisu sigurni za ženine nevjere. Osim toga, Fourier griješi kad ne ističe da je većina tih njegovih modaliteta porogovljenja prvenstveno primjenjiva na žene.

Kako utjecajni ljubavnik može poslužiti mužu za izvlačenje iz nekih nevolja, zbog čega ovoga drugog Fourier naziva *cocu d'urgence*, izlaže Octave Mirbeau u drami *Le Foyer*.

Moguće je i uzajamno porogovljenje, Fourierov *cocuage réciproque*, kao kad u Nerciatovoj noveli *Monrose* vitez tog imena pravi dijete markizi D'Aiglemont, a markiz D'Aiglemont gospođici Charlotte, koju potom uvjerava da se vjenča za Monrosea.

Nije preljub, ali je prijevara i porogovljenje ako se žena, kao u komediji *L'Honneur* Henryja Fabrea, iz 1890., udaje za muškarca koji ne zna da je trudna.

Nije ni preljub ni prijevara, ali može biti razlog za retrospektivnu ljubomoru, nečija ljubav ili avantura prije veze s ljubomornikom. Tako u Joyceovoj priči *Mrtvi* Gabriel Conroy ljubomori po priznanju njegove supruge Grette da ju je nekoć jedan mladić volio (samo romantično), a što je izgleda literarna projekcija Joyceve ljubomore zbog veze njegove Nore s nekim momkom zvanim Michaelom prije susreta s njim. Nešto drugo je problem don Mimija prema Filomeni Maturano, u komediji Eduarda de Filippa, kad ona zbog jednake ljubavi prema trojici sinova ne želi reći koji je njegov.

Popularni pjesnik i šansonijer Pierre–Jean Béranger proglašava rogonje jednim od najvećih društvenih bratstava, *confréries*, smještajući tu i svetog Josipa:

Quand Joseph épouse Marie,
Le grand–prêtre lui dit: Mon vieux,
Te voilà dans la confrérie
Des époux et des... bienheureux.

Edmond de Goncourt bilježi iz svog ladanjskog promatranja:

Preljub je zarazan kao i napadi hysterije. Čim je žena državnog tužitelja zavedena, eto i žene zamjenika ubodene od tarantule porogovljenja — i to bez ljubavi, po oponašanju i konkurenciji.

U prošlostoljetnom *Le Parnasse satyrique* nalazimo da zapad tijela nabija sodomske rogove istoku tijela:

Il deconne et s'adresse au cul.
Puis, zeste!... et fait le con cocu.

Muž reče ženi pri njihovom razvodu, prema Julesu Renardu:

Obećaj mi nešto! Obećaj mi da ćeš, ako se udaš, učiniti muža rogonjom.

Jedno je raspoloženje žene, drugo muža, treće djece, te netko reče: »Zabavilo bi me čuti da je rogonja i da nisam njegov sin.«

Pirandello u komediji *Il beretto a sonagli* pomiruje ugrožene interese preljubnika Fiorica, prevarenog Ciampa i preljubnice Ciampa tako da se gospođa Fiorica, koja podiže skandal, proglašava i zatvara kao ludakinja.

U studiji Vere Ehrlich o promjenama u jugoslavenskim porodicama Andrea nađe ove anketne izjave žena o njihovoj nevjernosti u seoskom svijetu Hrvatske: »Nitko na nevjeru žene i ne gleda. To pripisuju nemirnom temperamentu« (kotar Kutina); »Žene nisu vjerne muževima. Imaju odnose s onim ko im se bolje dopada od muža. Za to ne primaju ništa, nego i same daju muškarcima poklone« (kotar Petrinja); »Jednako kao muškarci, a gotovo su žene još nevjernije od muškaraca« (kotar Varaždin); »Redovito su vjerne dok su muževi kod kuće, ali za vrijeme njihova izbivanja dolazi do nevjere s mladima i muževima« (otok Vis). Doktorand te izjave ocijeni kao predrasudna ili šaljiva pretjerivanja, jer je bio siguran, držeći se širih istraživanja, da je velika

većina žena vjerna svojim ljubavnicima i supruzima. Doduše, ta se vjernost više temelji na moralnom komformizmu, ili na strahu od posljedica preljuba ili na raširenoj erotskoj needuciranosti, a manje na onoj neslomljivoj ljubavi ili na onom osjećaju moralne odgovornosti koji vode vjernost jedne Penelope i jedne princeze od Clèvesa. Penelopa je godinama odbijala prosce zbog prevelike čežnje za svojim pustolovnim Odisejem, a u romanu Marie-Madelaine La Fayette nesretna princeza de Clèves za života i nakon smrti svoga supruga očajničkom mukom odbija voljenog vojvodu De Nemoursa i konačno se povlači u samostan kako ne bi »posrnula« ženska krepost u kojoj je odgojena. Oko romana *La Princesse de Clèves*, koji je uveliko utjecao na taj književni rod u Francuskoj, rasplamsale su se po njegovu objavljivanju 1678. svakovrsne polemike, između ostalog i ta da li heroina ima pravo unesrećiti supruga s priznanjem svoje suspregnute strasti prema Nemoursu.⁵

Balzac u *Physiologie du mariage* i Stendhal u *De l'amour* predlažu dva sredstva protiv preljuba koja će usvojiti tek naše stoljeće: slobodu ljubavi i razvod braka. Prvo ograničava prisilnost braka bez ljubavi, a drugo raskida brak koji guši ljubav i druge motive zajedničkog života.

Postoji samo jedan način da se postigne vjernost žena u braku, a to je davanje slobode djevojkama i razvod vjenčanih... Neke djevojke bi imale nesretne ljubavi, ali broj prevarenih supružnika i loših brakova uveliko bi opao. (Stendhal).

Bilo bi manje nesretnih brakova kad bi muškarci vjenčavali svoje ljubavnice.

Predrasuda djevičanstva udanih žena je jedna od najglupljih predrasuda.

Nije li neizmerno manje opasno dati slobodu djevojkama nego li suprugama? Ideja da se djevojke uzmu na probu zanimat će ozbiljne ljude i nasmijati tukce. (Balzac).⁶

Toposima i podtoposima ženskih nevjera i muških ljubomora obiluju antičke priče, mudrovanja i biografije. Tu se može početi od mizoginog Juvenala

5 Gospođa La Fayette bila je u dugoj prijateljskoj i sentimentalnoj vezi sa zrelijim La Rochefoucauld, za kojega reče »il m'a donné de l'esprit, moi j'ai réformé son cœur« i kojemu savjetuje ublažavanje apsolutnosti i pesimizam nekih njegovih *maximes* u novim, dopunjenim izdanjima.

6 Andrea tu zapaža jedno moguće Balzacovo proturječje: njegovo liberalno propovijedanje veličine ljubavi, stvaranje divnih ženskih likova i zalaganje za obrazovanje i slobodu djevojaka, zbog čega je bio omiljen kod ženskog čitateljstva, uz istovremeno neke konzervativne izjave o odnosima supružnika. Tako bi se čitalac mogao pitati jesu li autorova ironija ili njegovo uvjerenje oni dijelovi *Physiologie du mariage* koje on naziva »brevijar bračnog makijavelizma« i koji izlažu svakovrsna sredstva za spriječavanje »minotaurizacije« muža od supruge pred vječno vrebajućim zavodnicima: od opterećenja žene porođajstvom do načina prehrane, uređenja stana, psihognomijskih promatranja i uhođenja, malo se u tome razlikujući od Arnolfovih protuženskih Maksima o braku iz Molièrove *L'École des femmes*. Balzac nesumnjivo ironizira kad u *Meditaciji XII*. kaže: »Žena je vlasništvo koje se stječe ugovorom...; ona je, pravo govoreći, samo muškarčev aneks; dakle, odlučujte, režite, prekrajajte, ona vam pripada u svakom pogledu... U svim zakonicima takozvanih civiliziranih nacija muškarac je napisao pravila koja uređuju sudbinu žene pod ovim krvavim epigrafiom: *Vae victis!* Jao slabima.«

kad govori Postumiju o razuzdanim Rimljankama. I s odnosima slavni rimskih liričara prema njihovim draganama: Ovidije savjetuje Korinu kako da vara muža, a onda se i sami međusobno varaju; Propercije pati od ljubomore zbog nemirne Cintije, ali nikakva sramoćenja ne mogu ga odljubiti, pa se i sâm predaje razvratu; Katul obožava svoju Lezbiju, ali ona ipak muškarce po ulicama lovi; Tibula muče Delijine nevjere i on je zbog toga napušta, no zatim ne prolazi ništa bolje s Nerom. Tako da Juvenal zaključuje da nema boljeg rješenja od stoičkog podnošenja nevjere:

Kad izlazi u rano jutro i vraća se noću pusti je, ne ljuti se, ni kad joj je haljina mokra i sumnjivo zgužvana, a kosa raščešljana i uši rumene.

Bračne nevjere i ljubomore najčešća su tema renesansne erotike, od Boccaccia do Bracciolinija i Bandella, i tako jedan Bracciolinijev paroh zbori svojoj muškoj pastvi:

Braćo moja, volio bih da me oslobodite jedne teške dvojbe. Kad sam za korizmu slušao ispovijedi vaših žena, sve su bez izuzetka tvrdile da su vjerne svojim muževima. Vi ste, naprotiv, svi priznali da ste se služili ženama drugih. Da ne ostanem u dvojbi, želio bih znati tko su i odakle su te žene drugih?

U starojapanskoj pripovijesti iz *Shindai sutra* muž pred putovanje simbolički pečati čestitost svoje žene tako što joj nacrtava kravu nad stidnicom. Ona se ipak daje u nedopuštene radosti i potom reče ljubavniku da na istom mjestu nacrtava kravu izbrisanu u ljubavnom žaru. Muž na povratku vidi da krava ne leži, kako ju on postavi, već da stoji na nogama. I na njegov bijes i ubojite prijetnje žena razborito reče: »Ali, mili, valjda ne misliš da krava može toliko dana izdržati ležeći!« On se zbuni i poluuvjerenom promrmlja »pa, možda si u pravu...«

Salomo Krauss bilježi i sličnu priču iz Vranja:

Hoće Grk na put, a boji se da ga žena ne prevari dokle se ne vrati. Smisli da se ovako uveri je li mu verna: uzme jabuku pa je zaveže ozdo ispod kreveta. Ispod jabuke namesti lonac mleka, ali tako da jabuka ne dovata do mleka ako samo jedan leži na krevetu; legnu li dvojica, mora da dodirne mleko. Svrši to i otide. Posle nekoliko dana vrati se i odmah potrči da vidi kako je bilo. I vidi — od mleka se napravilo maslo!

Može biti istina što reče Fourier: »Onaj koji uživa u preljubu s nekom gospodom možda je zadovoljniji od supruga koji vjeruje da je njen isključivi posjednik.« Ipak, uz to što su ljubavnici redovito nesretni zbog nemogućnosti međusobnog punog posjedovanja, događa se da ljubavnik/ljubavnica pati od ljubomore prema supružniku. To pokazuje Ernest Feydeau u *Fanny*, gdje ljubavnik na sve načine pokušava svladati taj bolni osjećaj, pa i mislima o samoubojstvu i druženjem s uličarkama »kako bi razvratom ubio svoju ljubav«, no ništa mu ne pomaže, čak ni ženina zakletva da će odbiti svaki dodir s mužem. Štoviše, grozna sumnja u tu zakletvu natjera ga da noću s balkona viri u nje-

nu ložnicu, i tada otkriva da se dvostruka nevjernica podaje suprugu. A u Marinkovićevu *Kiklopu* gospođa Enka odgovara na Melkiorovo prigovaranje zbog odanosti suprugu:

— Pa možda sam ja, hajde... drolja, kako ti kažeš, ali nikada ne bih željela da naneseš bol tom čovjeku. To je moj moral. A sad se smij koliko hoćeš... Ona zajeca i suze joj potekoše niz obraze. Osjećala se nedužnom i prevarenom. Razapetom tu između dva voljena čovjeka... žrtvom svoje dobrote.

Nevjerojatnu patničku identifikaciju između ljubomornika parodira Karl Kraus:

Bio je toliko ljubomoran da je, osjećajući muke onoga koga je prevario zgrabio ženu za gušu.

Kaže se da neki muškarci nisu ljubomorni na lezboizlete svojih dragana, no takav nije bio Proustov protagonist, kojemu se panično pričinu

da iza Albertine ne vidi više plavičaste planine mora, već sobu u Montjouvainu gdje ona pada u zagrljaj Mlle Vinteuil sa smijehom koji odzvanja nepoznatim zvukom njene naslade... Son vice maintenant ne faisait pas de doute pour moi... Je n'avais jamais vu commencer une matinée si belle et si douloureuse... Je m'entends moi-même pleurer...

I on ostaje »retrospektivno ljubomoran« čak nakon Albertinine smrti:

U osnovi, tko je bila ona? Što je mislila? Što je ljubila? Lagala mi je?... Jesu li joj osjećaji prema meni bili vođeni interesom ili nježnošću?... Žena koja više ne može osjećati užitke s drugim ne bi više smjela izazivati ljubomoru... Ali to je bilo nemoguće, jer je moja ljubav mogla naći svoj predmet, Albertinu, samo u sjećanjima kad je bila živa. Budući da sam je uskrivio tako što sam mislio na nju, trenutak kad je počinjala nevjere postajao je sadašnji trenutak... Za ljubomoru nema ni prošlosti ni budućnosti, što ona zamisli uvijek je sadašnjost.

Ljubomora i posesivnost među homofilima mogu biti jednako snažni kao među heterofilima. O čemu svjedoči ljepotan Enklopije iz *Satyricon*:

Spreman na svaku nepravdu, Ascilto iskoristi prigodu: te noći uzme dječaka iz moga kreveta i odvede ga u svoj da se nauživa milovanja... Kada se probudih... nađem se načas u dvojbi da li obojicu probosti mačem... Odlučih se za blaže rješenje: Gitona probudim udarcima biča, a Ascilta ljutito pogledam... i naredim da smjesta kupi svoje stvari.

To potvrđuje Krafft-Ebing u analizi jedne lezbijke:

Ljubila je i grlila svoju Lauru, vrtjela se pod njenim prozorima, patila od svih muka ljubomore čim bi vidjela kako se s nekim zabavlja...

A Jean Genet to uvjerljivo depersonalizira: »postajem ljubomoran na sve mlade skitnice u luci«.

Značaj preljuba donekle se razlikuje prema kulturama: u Japanu je običajno pravo muškaraca na koje se žene ne smiju žaliti, u Sjevernoj Americi do-

sta rašireno obostrano ponašanje koje se marno krije radi očuvanja braka, u Italiji *scapatella* vješto prikrivana ili ignorirana, ali koja ljubavnike može koštati glave, u modernoj Skandinaviji skoro jednako pravo muškarčevo i ženi- no, a u Francuskoj, slično antičkom i feudalnom svijetu, opća povlastica mu- ževa iz višeg staleža da imaju maîtressu i ponekad izborena satisfakcija supru- ga da se tješe s draganima, jer tu je, riječima Chamforta, »brak među višima jedna dogovorena indecentnost«. Zato La Fontaine pjeva:

Apprenez qu'à Paris ce n'est pas comme à Rome,
Le cocu qui s'afflige y passe pour un sot,
Et le cocu qui rit pour un fort honnête homme.

Poznati primjeri te muževljeve povlastice u građanstvu su biografije Deni- sa Diderota, Victora Hugoa i Emilea Zole. Prvi je, uz svoju lijepu i vrijednu, ali neotesanu i zanemarenu suprugu Antoinette Champion, trideset godina ljubovao sa Sophie Volland, sve do njihove gotovo istovremene smrti 1784., o čemu znamo nešto iz njegovih literarno sjajnih 187 pisama (bez ijednog sa- čuvanog njenog). Drugi, idol romantizma, uživao je blagodati dvostrukog doma — jednog s rezigniranom suprugom Adèle Foucher, koja se kratko tješila s inače erotski nevoljnim Sainte-Beuveom, i drugog u polustoljetnom *ménage* s prije njega pustopašnom i njemu odanom glumicom Juliette Drouet. Usto je, pravi *coureur des femmes*, poliandrijski konzumirao još mnogo žena, među nji- ma Léonie Biart s kojom ga muž hvata *in flagranti* i ona zbog toga dobiva dva mjeseca zatvora, nemirnu, književno ambicioznu i kasnije Flaubertovu i Mussetovu dragu Louisu Colet⁷, talentiranu Judith, kći Théophilea Gautiera, možda i anarhistkinju Louise Michel koja mu piše »je crois en toi comme au Seigneur lui même«, te neodredljivi broj glumica, služavki, prodavačica, pro- stitutki... Jedna od ovih ga je zabavljala u 83. godini, kako bilježi u svom in- timnom karnetu 5. III. 1885., tri mjeseca prije smrti⁸. Treći, Emile Zola, prvo- svećenik naturalizma, bio je strogo bigaman i ekonomičan preljubnik koji je u Médanu živio s odanom i neplodnom suprugom Alexandrine i ujedno blizu njihove kuće udomio dugogodišnju dragu Jeanne Rozerot koja će mu roditi kći Denise i sina Jacquesa.

»A Balzac?«, upita Rita.

7 Louise Colet ljubi se s Flaubertom od 1846. do 1854., s kraćim prekidom 1849. zbog veze s Mussetom, i o ovome drugome piše roman *Lui* kao odjek na romansu George Sand *Elle et lui* o njenom odnosu s Mussetom. Musset piše o sebi i Sandovoj u *La confession de un en- fant du siècle*.

8 U danima rata i Pariške komune bilježi Edmund Goncourt: »Hugo je tip šezdesetgodišnjaka sa žestokim prijapizmom, pravi balzakijanski Hulot. Svake noći, oko deset, napušta hôtel Ro- han, ostavljajući tu Juliettu, ponekad s izgovorom čuvanja unuka, i u stanu Meuriceovih ga čekuju jedna, dvije, tri žene...« Nakon Hugove smrti, prilikom otvaranja njegove kuće u Gu- erneseyu 1887., »nađen je niz galantnih pisama... s opscenim crtežima, vlasima p..., mrljama mjeseca, pisama Louise Michel iz doba kad je bila učiteljica. Ta pisma su spaljena.«

Neženja i nespreman za usluge kurtizana, Honoré de Balzac je volio žene, bio je od njih voljen i ovisio o njima na načine koji podsjećaju na Rousseaua. Najprije šticienik i ljubavnik znatno starije i udane Laure de Berny — po kojoj će modelirati Madame Mortsauf iz *Ljiljana u dolini*. Istovremeno ljubavnik Laure d'Abrantès, udovice Napoleonova maršala Junota i također starije od njega, kojoj posvećuje *La Femme de trente ans* i pomaže u pisanju njenih memoara. Usto sedamnaest godina zaljubljen u titulu i bogatstvo daleke poljske kontese Évelyne Hanske i za sve to vrijeme u dopisivanju s njom. Pa odbijen od grofice Henriette Castries, koju slika kao groficu de Langeais u istoime-nom romanu. Zatim Cicisbeo Sarah Lowell, grofice Guidobone Visconti, u *ménage à trois* s njenim mužem, te mu ona i rađa sina Lionela Richarda. Putuje u Torino sa »sekretarom« Marcelom, transvestiranom Carolinom Marbuty, iz kruga njegove prijateljice George Sand, radi poslova grofa Guidobone Visconti. I nakon još nekih kraćih veza, napokon ostvaruje, poslije tolikih godina čekanja, svoju maničnu ambiciju za društvenim usponom vjenčajući u martu 1850. obudovljelu Hansku, da bi u augustu iste godine umro. U svemu tome je sličio, kaže Proust, svojim romanesknim likovima, pa i pokazujući se

objektivno kao prosti avanturist, koji je u vlastitim očima, subjektivno, bio idealni zaljubljenik.

Poneki nestašni supružnici zaključuju da je umjesto tajnih nevjerstava, koja odviše prijete miru, bolje zajedno zadovoljiti potrebu novosti slobodnim vezama, razmjenama parova ili grupnim orgijanjem. Tada obično jedan uvjerava drugoga da to otvaranje k trećima neće ugroziti njihovu ljubav i zajednicu, već da ih čak može osvježiti, a taj drugi nije jednako sklon u to vjerovati. I dogovoreni pokusi prečesto završe nezadovoljstvima i lomom. Je li to pravac evolucije spolnosti, ljubavi i erotike u budućnosti? »Idealno bi bilo«, snatrio je Andrea, »da ljubav izdrži ludističke posudbe tijela među dobrim prijateljima.« »Da, samo među najboljim prijateljima...« složi se Rita.

Utopijska traženja sretnih rješenja u trijalizmu, *ménage à trois*, mnogo su rjeđe u zbilji nego u fikciji. Na filmu, dakako francuskom, vidimo ih u *La morte-saison des amours* Pierrea Kasta, *Jules et Jim* François Truffauta, *Mâles* Gillesa Carlea, *Madly* Rogera Kahanea i *Malo kazalište* Jeana Renoira.

Čitamo da vojnici i mornari koji dugo izbivaju iz doma daruju svojim uciviljenim suprugama utješne *godemiché*. To je, općenito, blagotvorni način tješnja žena i smirivanja muževa, no moglo bi i poneku osamljenu upravo navesti na razuzdanost. Neki misle da su za takvu zamjensku svrhu djelotvorniji japanski *ruzu azuke*, kipići i razni falički simboli koje muškarci pred putovanja daju svojim suprugama kao duhovni poticaj na strpljivu vjernost.

Od brojnih kronika spolnih osveta, a po drevnom pravu da suprug smije ucmekati preljubnicu i njenog dragog, čuven je ovaj slučaj iz XIII. stoljeća: gospodar Raymond de Rousillon otkriva vezu svoje supruge s njenim pažem pa ovome odrubi glavu i njegovo ispečeno srce posluži nevjernici, a kad joj reče

što je jela i pokaže glavu ubijenog, ona odgovori da srce ima divan okus i da joj nikad neće nestati s ustiju. I jadvica se pred mačem baci s prozora. A još je trukulentnija priča o vitezu Wolframu koji je svoju ženu živu zazidao zajedno s lešom ljubavnika — što na svoj halucinantni način slika Johann Heinrich Füssli, dok u *Marmion* Waltera Scotta zazidaju samo redovnicu koja je htjela pobjeći s dragim.

»Tako ću ja tebe zazidati s prvom kurvetinom s kojom me budeš prevario«, smijala se Rita, ... »ili, dobro, otrovat ću te čajem od oleandra!«. Te spomene narodnu baladu o nevjeri ljube Jermanove s »okovanim (oklopljenim) delijom«:

Idu skupa noću noćevati,
pak se ljube kuliko im drago
...
Smakne Jerman okovan deliju.
Kad to vidi ljuba Jermanova
svila j'kričca da će pobignuti.
'Ne biži mi, nevirnice moja,
jer mi sada ti uteći ne ćeš!
Na glavi joj vatru uspirio,
ter ju zgori, žalosna joj majka!

I još reče da u pjesmi *Nije čuvala svoje poštenje* Sibirjanin Janko muškom pravdom pošteđuje ljubavnika, ali ne i nevjernicu Jelu:

Uzme Janko košulju od platna,
pola je voskom navoskio
a od pola paklon napaklio,
na jubu je Jelu nataknio,
spoda nogu Jelu zapalio.

Iz stroge Ferrare je pak storija o knezu Nicolò II. koji je u XV. stoljeću dao odrubiti glavu svojoj supruzi Parisini i svom izvanbračnom sinu Hugu pošto ih je s ingenioznom kombinacijom zrcala uhvatio u poljupcu⁹. Ali, jedno stoljeće kasnije, ferarski Alfonso I d'Este možda zaista nije imao razloga sumnjati u svoju suprugu Lucreciju Borgiju i pjesnika Pietra Bemboa zbog njihova toplog i naširoko ogovaranog prijateljstva.

I evo još jedne stvarne storije koju je Andrei ispričala Norma: jedna gospa iz firentinske trgovačke buržoazije, poznata po pameti, šarmu i bračnoj privrženosti, jednog dana otkrije višegodišnju nevjeru svoga supruga s mladom ženom. Što je toliko uvrijedi i razbjjesni da odmah pođe u susjedni gradić Prato i tamo u nekom baru pokupi tri zgodna radnika, povede ih u pansion, ševi

9 Tri stoljeća kasnije u priči *Bliss* Catherine Mansfield supruga Bertha otkriva kroz slučajni odraz zrcala vezu svoga muža Harryja i njegove ljubavnice.

se s njima sve do noći i isplati ih kao muške kurve. »Tako i treba!«, pravdo- ljubivo će Rita. Sljedećeg dana sve ispriповijeda suprugu, pred jednom prijateljicom, i reče mu »sad smo donekle poravnali račune, a kako se ti nadalje budeš ponašao, tako ću i ja«. Da taj nije bio pragmatičan Firentinac, već mah-niti Sicilijanac ili Kalabrežanin, zasigurno bi je namlatio ili ubio, no stvar se završi rastavom i bez buke. »Što misliš, je li uživala?« »Norma kaže da nije tajila osvetnički užitak savjesno brojeći 89 napadaja u svim mogućim modusi-ma.« I na to se Rita sjeti iz *Tisuću i jedne noći* osvete žene prema mužu koji se veselio sa služavkom: »Zakleh teškom zakletvom da ću se odati bludu s najprljavijim čovjekom.«

O ludovanjima ljubomore govori i slučaj starogrka Meleagra koji je zam-rzio komarca na koži njegove drage. Sredinom XVI. stoljeća taj topos preuzi-ma pjesnik Etienne Pasquier priznajući svoju ljubomoru prema buhi koju vid-je na grudima Madelaine des Roches. A u *Tisuću i jednoj noći* ljubomori se i na predmete:

Ljubomorne su joj slabine na haljine njene.

I čašama zavidim što ih ustima ljubi.

* * *

S Ritine strane još nije bilo skrivenih *histoires du coeur et du cul*. U pro-tekloj godini nisu se ni ponovile scene ljubomore poput one njene zbog Mirja-ne i Marine i one njegove iz restorana Vinodola. Ipak, njega je počelo uznemi-ravati to, pogotovo kako se sve više zaljubljuvao, da njoj mora kriti ponešto od svojih erotskih izleta. »Mora«, mislio je, prvo, jer nije bio toliko jak da odoli ženskim dražima i, drugo, jer nije htio žalostiti svoju jedinu. A tu je bila, prije svega, strast prema Lauri za koju se nije mogao nadati ičijem razumijevanju. Zatim ono poigravanje s Kornelijom. I ono nešto duže, ali i najnevinije, s Lidi-jom iz donjogradske knjižnice — što je neko vrijeme bio samo verbalni flert, dok se nisu stali i ljubakati među stalažama, onako po Domenicu Battachiju:

e lodò il biondo crine, l'occhio bruno,
e la bocca, che baci altrui chiedea;
scoprille il seno, e le palpò le belle
solidissime e turgide mammelle.

Ali, zapravo, nije ni imao gušta da se Lidiji uvali u gaćice, a i ona mu zlobno reče da za ševu ima »svoju Riticu«. I najzad, dogodilo se i ono span-danje s gazdaricom, toliko površno koliko trajnije.

Tako bijaše s njegovom iskrenošću. Ali, nešto slično će uskoro biti i s nje-nom, jer ni ona neće smjeti ispovjediti sva libidinozna istraživanja u koja će se prema svojoj čulnosti i radoznalosti s vremenom upuštati — i to ne samo zato da ne uznemiri osjetljivost dragoga (tako je Anaïs Nin pravdala ljubavne tajne

i laži: »lagati je jedini način koji znam da bih bila vjerna sebi, da radim ono što želim, a da drugi što je moguće manje pate«, nego i zato jer se osnovano plašila da on ne bi izdržao ni neke njene nestašluke u granicama poštovanja onog Principa minimalne vjernosti koji su odmah po povratku iz Beograda u jednoj veseloj krevetnoj raspravi utanačili.

Naime, kao slobodarskim i lucidnim glavama koje dijele uvjerenja Henrija de Régniera da je apsolutna »vjernost u ljubavi samo lijenost žudnje« i Agathe iz *Čovjeka bez svojstava* da »nježnost koja se poklanja nekom biću ne bi zato smjela biti oduzeta svima drugima«, njima se od samog početka nametnulo jedno naizgled samo teorijsko, no uistinu itekako praktično pitanje: koliko bi njihov odnos mogao podnijeti da se on i ona ponekad upuste u erotske igre s trećima? Ona je isprva koketno nagoviještala da je izrazito ljubomorna i da će mu odrezati jajca bude li je varao, dok je on, naprotiv, samouvjereno tvrdio da je erotski tolerantan. Međutim, uskoro se pokazalo da je stvarnost baš suprotna tome budući da su njeni osjećaji mogli dosta bezbolno izdržati njegove avanture, dakako pod uvjetom očuvane čvrstoće njihove veze, dok s njegovima uopće nije bilo tako. Stoga su počeli tražiti argumente za mogućnost podnošljivih nevjera i ljubomora.

U tome se najprije lako sporazume oko prava jednoga i drugoga na nevine flertove, i to po mogućnosti u zajedničkim izvedbama. »To je najmanje što se može učiniti«, ustvrdi on, »protiv dosade isključivosti para.« No, dalje od toga, dok je ona uz nešto mrgođenja prihvaćala da on poseže i za nekim većim erotskim slobodama, on je odmah dao na znanje da njena eventualna poigravanja s muškarcima nikako ne smiju sadržavati dva toposa — poljubac u usta i spolnu penetraciju. »To ne bih podnio«, bio je odrješit. Apsolutna vjernost, ako je i moguća, njemu nije podnosiva, ali njena vjernost mora imati neka krajnja osiguranja. I taj njegov prohtjev nazvaše Princip minimalne vjernosti.

Takva bijaše zbilja ravnopravnosti u progresivnom libertinstvu Laurentisovih! Kad bi ga ona nazvala »razmaženi egoist«, doktorand bi potvrdio da u krajnjoj instanciji to i jest, po onom Montaigneovu »treba se posuditi drugima i dati se samo sebi«. I ona naprosto prihvati takvo rješenje, nalazeći mu dovoljne razloge u zadovoljenosti svoje ljubavi, u općoj biološkoj mužjačkoj potrebi za monopolom nad ženkom zbog sigurnosti očinstva i u društvenoj konvenciji nejednakosti koja ipak pogoduje, makoliko bila diskriminatorna, opstanku para. Priznavši, između ostalog, »razumno je da ostanem *hortus conclusus* za strane spermice«. Osim toga, Princip minimalne vjernosti je imao i za nju tu značajnu prednost što nije sprječavao njoj toliko mile nježnosti sa ženama.

Naravno, o svemu tome su kritički raspravljali, no uglavnom u humorno-ciničnom tonu. »Mama bi kazala«, reče ona, »da je taj princip nedovoljno moralan.« »Ono što je za nekoga nemoralno, najčešće je druga vrsta, a gdjekad i viša vrsta moralnosti. A Musilov junak Ulrich kaže svojoj voljenoj sestri Agathi 'najmoralnije pravilo je da nema pravila bez izuzetka'.« »Tvoje izuzeće

iz principa vjernosti je izraz manjkavosti muške osjećajnosti i manje vrijednosti pimpeka«, odvrati njena mediteranska pamet, »i zato me mnogo ne brine što ćeš se povremeno naokolo prospati sve dok znam da si moj.« »Da budemo načisto«, htjede on sačuvati makar teorijsku ravnopravnost, »ja sam svoje rekao, ali i ti imaš svoja prava, jer, kako veli Anaïs:

uvijek se toleriralo da muškarci imaju paralelne ljubavi, a zašto ne i žene?,

pa ako misliš bi ona dva ograničenja trebala vrijediti i za mene, truditi ću se da ih prihvatim«. »Ne, ne, mišiću, to bi ti zagorčilo život.« »Istina, takvo ograničenje«, pričinu mu se da čuje Sörenova Johannesesa, »bilo bi mi teško podnošljivo žrtvovanje estetskog moralnom apsolutizmu!« »Pa da«, ona će sa smiješkom, »bilo bi okrutno odustati od draži ženskica, do kojih je i meni stalo, a ja se bez većeg žaljenja odričem nekih muških draži.« »Ne reče li Charles Péguy da ljubiti znači davati voljenom pravo i kad je krivu?«

Ipak, vidjet ćemo, Princip minimalne vjernosti je u primjeni pokazao dvije teškoće. Prva je bila Ritina bojazan da i neke njene slobode u granicama principa ne povrijede Andreinu izvanteksijsku osjetljivost. Taj problem se neće iskazati u njihovim zajedničkim igrama s trećima, kad je on rado svjedočio njenim vragolijama, već u njenim izletima za njegovih odsutnosti. Premda je čvrsto poštovala one dvije zabrane, što i nije bilo osobito teško njenoj zaljubljenosti i erogenoj decentraliziranosti, ona će u strahu da povrijedi dragoga s vremenom početi tajiti neka svoja erotiziranja s drugim muškarcima. Uostalom, kao što je i on tajio ponešto od svojih koje nije bio dužan tajiti. Jer, ako su se oboje slagali s Montaignevim mišljenjem da je ljubomora »najispraznija i najteža bolest koja tišti ljudske duše«, ipak su se plašili da Ovidije nije u pravu kad kaže da se možemo davati drugima a da ništa od nas ne propadne za ljubljenog. Netko reče da za ljubljenje nije potrebno biti slijep, no dobro je znati obzirno zatvoriti oči. What the eye doesn't see... Taj precept razboritosti i diskretnosti primjenjuju i nekonvencionalni ljubavnici poput Simone de Beauvoir i Jean-Paula Sartrea kad si prema sklopljenom *pacte d'amour* međusobno »dopuštaju da čine što hoće i da jedno drugomu sve kažu«, ali ipak poštuju vrijednost zatajivanja poneke galantnosti. »Kakav *pacte d'amour*?«, upita ona kad je prvi put za to čula. »Odmah nakon što su se Simone i Jean-Paul 1929. upoznali na École Normale, on se izjasnio kao poligaman i rekao da je ona njemu 'amour nécessaire', nužna ljubav, a da mu istodobno treba iskustvo s drugim ženama kao 'amours contingentes', slučajne ljubave. Što je nekako slično Fourierovu razlikovanju kardinalne ljubavi od običnih ljubavi.« »Simone je to prihvatila kao pravilo koje vrijedi i za nju?« »Da. I od početka su se jednakopravno upuštati u sentimentalne izlete, ona još i sa ženama, te se tako održali puna četiri desetljeća kao intelektualno i afektivno jedinstveni *couple ouvert*. Pokušali su bez uspjeha živjeti i u trojci s Olgom Kosakiewicz — što podsjeća na navodno takvu nakanu Nietzschea, Paula Reea i Lou Andrea Salomé. On je ljubovao s Michelle, suprugom Borisa Viana, i s ruskom prevodi-

teljicom Lenom, a ona s piscima Claudom Lanzmannom i Nelsonom Algrenom. Simone će ovako obrazložiti tu snošljivost:

Kako brak često ne uključuje fizičku ljubav, izgleda razumno da se jedno i drugo otvoreno odvoje. Uzmimo da muškarac može biti izvrstan muž, a ipak nestalan: njegova seksualna hirovitost ga zaista ne sprječava da sa suprugom živi u prijateljstvu koje će biti to čistije, manje ambivalentno, koliko ne bude predstavljao okov. Mogli bismo dopustiti da jednako bude i sa suprugom: ona želi dijeliti život s mužem, stvoriti dom za njihovu djecu, a da ipak upozna i druge zagrljaje. Preljub je sraman ako predstavlja kompromis između opreza i licemjerja; sporazum slobode i iskrenosti poništio bi jedan nedostatak braka.

»Jesu li ljubomorili?« »Ljubomori ne možeš narediti da nestane. Ona je patila zbog njegova odnosa s Amerikankom Dolores Vanetti, a on zbog njenog s Algrenom, oboje strepeći da se izgube i naposljetku su zadovoljno dočekali raskid tih veza zbog nepodnošljive posesivnosti konkurenata.« »Ljubomora nije tako glupa stvar kad služi obrani ljubavi i dobrog odnosa.« »Naravno, a malo ljubomora može biti i začim erotizmu. Ali, manje je poznato da danas ostvaruju jednako otvorenu vezu, bez ljubomora i s dosta ekshibicionizma, voajerizma i sadomazohizma, pisac Alain Robbe-Grillet i njegova supruga Catherine.« »I sadomazohizma?« »Ona je okrutna *maîtresse de cérémonie* u individualnim i grupnim seansama, a on sve erotske delikatese unosi u svoje estetizirane romane i filmove.«

Druga Ritina teškoća s Principom minimalne vjernosti bijaše interpretativne naravi i ticala se opsega pojma »spolna penetracija«, koji je od početka ostao nedefiniran i prepušten kazuističkom tumačenju. Tu se radilo o poznatoj istini da između principa i prakse postoji čitav svijet zamršenog i nepripitomljivog iskustva. U formulaciji tog principa kao da je predmnijevano da se spolna penetracija odnosi na falus u vagini i usta, a ne na jezik i prst u vulvu. No, odnosi li se još i na falus u guzi? Vjerojatno se u trenutku izricanja principa ni on ni ona nisu toga dosjetili. Međutim, njoj će se ta mogućnost uskoro nametnuti kad bude htjela utješiti nekog osobito dragog prijatelja zbog zabrane i afektivne odbojnosti onih drugih prodora. Na što je Andrea ipak jednom aludirao, nevezano za njih, navodeći riječi kojima je razuzdanka Morriset iz Louysove *Tri majčine kćeri* objašnjavala što je u njoj nepovredivo: »moj himen i moja usta«, te je stoga guzobjeb dopuštala. A Rita se u sebi nasmije kad u *L'École des biches* nađe rješenje koje je odgovaralo njenoj situaciji: Caroline se zaklela grofu De Sarsalles da njena maca pripada isključivo njemu, a onda je prijateljica Marie uvjeri, dok su se zabavljale umetanjem prstića u guzu, da taj otvor smije posuditi drugim muškarcima — jer se protiv toga nije zaklela.

O višegodišnjoj Ritinoj kazuistici tumačenja i primjene Principa minimalne vjernosti doznat će čitatelji u nastavku. No, jedno je bilo konstanta: sreća od toga da ne moraju lagati o onome što jedno drugoga nisu pitali, jer su o svojim malim nevjerama ustrajno i bezazleno šutjeli.

Nenad Ivić

Predrag Matvejić, onakav kakvog ga zamišljam

Predraga Matvejića poznajem. Poznajem njegovu velikodušnost, pronicljivost i dobrotu. Pokraj mene je dugo, dugo godina. Pokraj mene su i njegovi spisi i knjige. I njegovi napadači i simpatizeri. Ako je Predrag Matvejić kojeg poznajem onaj koji jest, Predrag Matvejić kojeg zamišljam je onaj kojeg čitam. Mnoštvo Predraga Matvejića u njegovim spisima i knjigama koji istodobno jesu i nisu osoba, osobnost, projekcija i stvarno stanje.

59

Naslov posuđujem od Mauricea Blanchota i njegove knjižice o Foucaultu. Iako su cijeli život djelovali na nekoliko kilometara udaljenosti, iako su im se tematike preklapale, iako su jedan drugog čitali, Blanchot i Foucault se nikad nisu sreli. Katkad je bolje poznavati ljude samo po njihovim knjigama. Odnos Foucaulta i Blanchota predstavlja stanoviti tip konvivijalnosti, stanoviti tip suživota, nasljednika *république de lettres*, koji je, kao i suživot, danas, barem ovdje, diskreditiran — i ne samo ovdje. I druge konvivijalne sredine diskreditiraju suživot i *république de lettres* u ime teorije, u ime nacionalizma i nacionalnosti, koji se poput psećeg izmeta lijepe za potplate cipela i kojih se ne može osloboditi: stalno, nježno i uporno, smrde.

République de lettres, dakle. Zajednička stvar onoga što je istodobno slovo, pismo i književnost. Pismo koje se odašilje poštom i koje se napisano čuva, ne odašilje, književnost kao *res litteraria*, književnost i znanost o književnosti, i *lettres*, lijepa književnost u užem smislu. Pojam postavlja, uglavljuje okvir: okvir u kojem se modernitet i prosvjetiteljstvo, ono što se na francuskom zove *lumières*, isprepleću. Modernitet preciznog mapiranja svijeta i smionih istraživača i prosvjetiteljstvo Voltairea, ali i epistolarnog romana. Zamišljam Predraga Matvejića kao roman u i o toj *république des lettres*: epistolarni roman podrijetla i podrijetlo romana.

Podrijetlo romana: veliki dio Matvejićeva pisanja posvećen je onom što je Skok zvao romanstvo. Kao što i roman najprije znači prijevod nečega (naj-

više s latinskoga) na neki romanski jezik, i Matvejevićev *Mediterranski brevijar* je, u stanovitom smislu, prijevod nečega (jednog iskustva, jednog života, jednog podrijetla) na romanski, na mediteranski, na sredozemni. Ovo sred- u sredozemno ima posebno značenje: kod Matvejevića se nikad ne gubi središte koliko god stremio prema periferiji.

Ali se već, kad kažem Matvejevićev, osoba koju poznajem ušuljava u osobnost koju zamišljam: osoba pretječe samu sebe u zamišljenoj osobnosti.

Roman podrijetla: zamišljena osobnost komemorira vlastito podrijetlo (sredozemno) u svojoj drugosti: kao što kaže jedan njegov naslov, Venecija je za njega uvijek druga. Ako je Venecija uvijek druga, između mora koje je plavi i koje joj prijete i zemlje koja se povlači tako da joj je nemoguće odrediti granice i oblik, gdje je središte tog međusvijeta, ni na kopnu ni na zemlji, ni u romanstvu ni u grčkosti, gdje je ta sredina zemnosti na koju se prevodi podrijetlo?

Skok je romanstvu dodavao slavenstvo. Središte je u onome što romanisti poznaju kao Skok–Jirečekovu liniju, lingvističku granicu između romanstva i grčkosti uzetih u najširem smislu, romanstva koje je stvorilo romane, ali i prosvjetiteljstvo i *république de lettres* i grčkosti koja se ukotvila, preko carstva Romeja ili Bizanta u slavenskoj Rusiji. Središte Sredozemlja ili Mediterana koje zamišljam je granica i razgraničenje koje ujedinjuje, na kojoj se rađa i raste Matvejević.

Granica i prosvjetiteljstvo sastaju se u ekonomiji pisama. Pisama što podrazumijevaju imaginarni prostor pošte koja uvijek stiže na svoje odredište stoga što to odredište nije nikad daleko, stoga što, koliko god bilo udaljeno (u svim smislovima, od ledenih vrhunaca vlasti do toplih ravnina svakodnevice) odredište je uvijek ovdje, unutra. U nasljedstvu prosvjetiteljskog uma, odredište koje zamišljam je prosvjetiteljski um sam, njegove mogućnosti i nemogućnosti, anomalije i greške. Mimo impresivne liste adresata — ali i oni su ljudi, ljudi koji se brišu pred likovima koje stvaraju u epistolarnom romanu, i unatoč njoj, adresat je uvijek prosvjetiteljski um i zato, ta pisma, u većini slučajeva, nemaju zamjetnih odgovora. Matvejević onakav kakvog ga zamišljam je reflektivni čin uma, um koji se vraća samome sebi i promišlja — pisma su istodobno i odgovori samima sebi. Ekonomija pošte, odašiljanja i primanja, čitanja i odgovora, opet je napeta prema drugosti kao u *Istočnom epistolaru*, prema najplemenitijem dijelu tradicije svjetla. *Ex Oriente lux*: u toj se republici prosvjetiteljstvo dopisuje s vlastitom svjetlošću pismima koja su istodobno vlastiti odgovori.

Epistolarni roman središta, koje je drugost svojim odašiljanjem koje je primanje, stvara vlastitu prigodu. I ako je, u stanovitom, uvriježenom načinu mišljenja, prigoda (prigoda kojoj je Matvejević kojeg poznajem posvetio, kao što svi znaju, svoju doktorsku disertaciju) glavni pokretač pisanja pisama, banalnost i siromaštvo takvog, univerzitetskog i parauniverzitetskog mišljenja je ekstremna. Kad bi prigoda bila pokretač, ili stvarala pismo, ona bi jednostav-

no ispunjavala, ostvarivala stanoviti program, kako god ga nazvali, najuzvišenijim namjerama ili narcisizmom. I stoga što bi ostvarivala program, iznevjerila bi svoje vlastito postajanje događajem, stoga što događaj, pogotovo događaj kao pisanje i pismo, nadvladava, uzdiže, raskida s bilo kakvim programom koji mu se može pridružiti. Kad bi ostalo u programu, pismo bi prestalo biti događaj. Analogno tome, kad bi prigodno pjesništvo ostalo u prigodi, iznevjerilo bi sebe kao događaj: evolucija mišljenja poetike prati evoluciju epistolarnog romana Matvejevića onakvog kakvog ga zamišljam. Stoga svako promišljanje Matvejevića, kad ostane u prigodi, koja je Matvejević sam, iznevjerava Matvejevića kao događaj i promišljanje kao mišljenje. Matvejevića se mora zamisliti.

Riječ evolucija je opasna. Nemam vremena ulaziti u grananja značenja koja njezina upotreba doziva. Ističem jedno: značenje kretanja, putovanja, koje može biti i pravocrtno i kružno, istodobno pravocrtno i kružno, poput pisama koja su napisana nekome, i tome stižu, ali istodobno upućena i samome sebi, bez odgovora. Kretanje: u *Istočnom epistolaru* piše: »Uviđam da govorim kao da još uvijek postoje jedna i druga strana. Treći put je, očito, teže naći nego što smo mislili. S tim će se traženjem, najvjerojatnije, suočiti nova disidencija. Ne znam kad će to biti«. (str. 231) Uvijek iskustvo granice i razgraničenja, i puta koji je putovanje u nepoznato, za koje se jedino zna da će biti traženje, i nova disidencija. Taj put nije, iako tako izgleda, putovanje u kojem pitanje »Gdje sam to ja?« u potpunosti gubi značenje, vrtlog i vrtoglavica potpunog raskida s programom kretanja i putovanja kao stizanja na određeno mjesto. U Sredozemlju, na Istoku ili na Zapadu, u azilu ili u egzilu ili između njih, vrtoglavica i vrtlog raskida postignuti su kruženjem prošlošću. Prošlošću koja jezikom i jezicima, pismenima i književnošću, svime onim što podrazumijeva riječ *lettres*, nastava, poput duha u kući, proganja sadašnjost i budućnost republike. Za Matvejevića onakvog kakvog ga zamišljam, jezik i jezici, pismena i pisma su mjesto raskida, koje potvrđuje središte i izmiješta ga, koje ocrtava granicu i uvijek je prelazi i ukida, mjesto događaja. Ne znači to da je Matvejević kojeg zamišljam manje angažiran, da je treći put nova *via contemplativa* već da je angažman smješten tamo gdje ga je još davno smjestio Sartre: u polje budućnosti o kojem tako malo znamo, koje se otvara na granici riječi i svijeta, svijeta riječi i riječi svijeta: putovanje kojim ne ispunjava nikakav program stoga što se ono, jednostavno, ne može unaprijed zamisliti i izvršiti. Matvejević onakav kakvog ga zamišljam, putuje samo tamo gdje nije moguće putovati: u jezik, u prošlost, u budućnost, u slobodu i istinu.

Milana Vuković Runjić

Matvejevićev bijeg iz *prve* u *Drugu Veneciju*

62

1.

Kako pisati o Veneciji, kada znamo da o gradu na vodi postoji toliko knjiga da bi se njima mogli zatrpiti kanali? Kako izbjeći još jedno pisanje o Veneciji, pita se Predrag Matvejević na početku svoje *Druge Venecije*. Može li se *prva Venecija* podići poput kazališne zavjese, te se iza nje otkriti neka druga, skrivena, diskretna, skromna, ne toliko blistava, bajna i bogata kakva je bila u svojoj tisućljetnoj prošlosti? *Mudrac s istoka* savjetovao mu je da izbjegne opisati mjesta koje su drugi tisuću puta opisali. Stoga Matvejević mora otploviti *iza Venecije* da bi se našao u njezinu središtu.

2.

Brodski je u *Vodonom žigu* bio oprezan: red idiosinkrazije, red metafora, nešto malo razblažene novije povijesti, ni jedan Veronese. Oprezan je u *Drugoj Veneciji* i Matvejević: odlazi *sa stručkom crkvine u ruci* pred palaču Labia, te motri *odmornijim okom oslikane zidove, uočava(m) detalje koji su promicali mome pogledu prilikom prethodnih posjeta...* Ne spominje on što se događa na oslikanim zidovima te palače, na kojima je Tiepolo otac prikazao susret znamenitih Mlečana, Kleopatre i Marka Antonija, nakićene i nakrcane stolove, haljinu iz koje ispadaju kraljičine grudi (a ona je, naravno, neka kurtizana s Rialta, koja je već poslužila kao model za faraonovu kći što pronalazi Mojsija u košari). Matvejević odlazi daleko (da ne kažem duboko, jer ona je plitka) u Lagunu, do Venecije koja to još nije, do Kasiodorove Venecije. A kada je u gradu, on se *rješava predodžbe koje ima o njemu*: promatra boju opeke. Stupove na prilazu Laguni. Stupove u Velikom Kanalu. Motri alge, stare daske, debla, rđu. Traži skrivene venecijanske vrtove, one u koje se teško ulazi, a jednom

kada uđete ne možete doći k sebi od čuđenja: *iris, grčka ruža, japanska akupa, patuljasto kinesko drveće kojem ne uspijevam izgovoriti ime...* Kako je to cvijeće stiglo u Veneciju? Tko ga je donio, pita se. Da bi brzo svratio pogled na *neugledne i bezimene travke i stabljike* koje izviruju iz kamenja (drijenak, bunika, volčac, divlja loboda, vodena djetelina...), ispod balkona, iz suhoizida, uz bunare i ograde. To skromno, sitno cvijeće otkriva Matvejević u Veneciji, puštajući mimo sebe one što tragaju za Tiepolom, Tintoretom i Tizianom. Posvuda nalazi tu *biljnu siročad*. Bilježi tako cvjetice oko škole svetoga Rocca, Galerije Akademije, oko crkava... ali prisjeća ih se i na slikama, u sjeni plašta neke svetice ili nedaleko Krista. Te *skromne i neugledne* biljke rasle su i u doba Carpaccia, Giorgonea, Tiziana, Veronesea, konstatira. Potom istražuje skulpture utisnute u zidove: na pročeljima, uz prozore, oko bunara, neprimjetne, načete vremenom, vjetrom i kišama. Te su skulpturice od sadre i žbuke, veliki majstori su ih nerado izrađivali, već *obični zidari i klesari*. Često su to glave, nekad ljudske, nekad čudovišne ili životinjske. Tu su, naravno, i lavovi svetoga Marka. Prelistava i one stare, one prve fotografije Venecije. Navraća i na zajedničku povijest krilatog lava i Dalmacije: pita se, tko su bili *šćavuni*? Potom kreće u potragu za počecima davne Venecije, za danima kada još nije ni postojala *Prva Venecija*. Približava se Kasiodoru.

3.

Kako je počelo? I prije velike pljačke Konstantinopola, Venecija očarava putnike. Već tada, u ranom srednjem vijeku, to je grad iz mora izašlih palača... Prva od njih, kada se ukazala? Skloni smo vjerovati da su iz močvarnog tla isplivali bajkoviti ostaci drevne Atlantide o kojoj piše Platon u *Timeju*, te nadsvodili zmijoliki kanal: već u 8. stoljeću Lagunom vladaju prvi duždevi. Tada se oni zovu »smjernim slugama bizantskim«. Prst Božji upire u danas neugledni otočić Torcello: tu Veneciju prije Venecije, gdje su i prije palača na Kanalu niknule palače na kanalu, gdje je bila bazilika prije Bazilike, gdje se prvi put pojavilo bogatstvo, premda je to danas tek nekoliko ribarskih kuća u sjeni nekolicine starih spomenika, otočić čija je moć splasnula nakon 10. stoljeća, te je od njega ostala, Ruskinovim riječima, tek *pustoš divljeg močvarnog mora, sivkastog plavetnila*. Bilo je još gradova po Laguni, poput Heraklijane, Jezola, Malmoka, s kućama što su, prema riječima suvremenika Kasiodora, tada ministra ostrogodskog kralja Teodorika nalikovale na nastambe galebova, s čamcem privezanim uza zid od trske »poput domaće životinje«. Na Kasiodora se nastavlja *Druga Venecija*:

Na ovim mjestima (ove redove pišem u Laguni, na otočiću *San Giorgio in Alga*) bijahu nekoć riječna korita, kojih su se ostaci i tragovi zadržali u kanalima. Rijeke su nanosile i raznosile zemlju, presijecale je ili spajale. Tko zna kakvi su sve tu bili razdori i pomirenja kopna i mora.... Laguna je bila opasna

ali i spasonosna. Venetski su doseljenici shvatili kakva je zla sudbina snašla susjednu Akvileju, koja je svojedobno slovila kao »Drugi Rim« — postala je žrtvom najezde. Stanovnici su joj izbjegli na otočić Grado da se spase i obrane. Iza njih je ostala pustoš... Mletački su predci znali da barbari ne umiju i ne vole plivati, da ih voda i more, blatno i kalno tlo mogu spasiti od nesreće koja je zadesila Akvileju. Možda tu počinje priča o Veneciji i Laguni.

Tragajući za grobljima galebova (*umorni, umrljani blatom i glibom, oslabjeli i onemoćali, lepeću krilima koja ih više ne uspijevaju podignuti ni pomaknuti s mjesta*), krećući se otočićima čija imena malo tko zna, Sacca Sessolla i Sveti Klement, San Giorgio in Alga, te predjelima Forte di Sotto i Valle selle Sopra Vento, kojim ga je vozio ribar u laganom brodiću s plosnatim dnom prikladnim za plovidbu plićacima, među cvjetovima neobičnih biljaka što vole slankastu vodu, ružičastih, plavih i ljubičastih latica, pričajući o vjetrovima i njihovim sjenama koje oblikuju povijene grane maslina i bora, pod skromnim imenom Druge Venecije, Matvejević dolazi do samog ušća one Prve, slavne, tisućljetne... građene na sjeni vjetra i groblju galebova. U malenom antikvarijatu u Chioggi, on zatekne knjigu o barkama i *kalafatima* koju je napisao *neki Memmo*: nije li taj Memmo potomak slavne obitelji iz koje su potekli prvi duždevi? Bljesak Prve u Drugoj Veneciji.

Venecija Lagune, ona *baltička*, ista je koju udahne Brodski na početku *Vodenog žiga*. Slijedeći trag vodenih ljubica, *šiblja, trstike, mirise kadulje, sljeza, lavande*, dužd (vojvoda) 812. seli na otok Rialto, manje od ostalih izložen napadima s kopna i franačkim prijetnjama. Tu se okupljaju glavne aristokratske obitelji: dužd Giustiniano Participazio ovdje gradi 828. prvu crkvu posvećenu svetom Marku. Na horizontu blijede Grado i Torcello. Godine 810. Mlečani bacaju gradeškog patrijarha s vrha jedne kule...

4.

U Veneciji, kaže Brodski, oko postaje samostalno. Prosječan, nemaštovit čovjek, pretvara se u voajera. Kralj David sa svog balkona gleda Batšebu i poželi je; mladu Suzanu sklonjeni zelenilom i šašem motre pohotni starci: venecijanskom slikarstvu drage teme. Brodski cijelu Veneciju uspoređuje s *mramornim bedrima Suzane* u koje bulje mrski mu turisti, pogotovo njemački. Ali, *okom svih gradova* prije Venecije zvao se, prema grčkom kroničaru, Konstantinopol. U njega su, vođeni drhtavom, ali sigurnom rukom starog dužda Enrica Dandola, uplovili franački vitezovi, u takozvanom ratu protiv nevjernika, kojem je cilj trebao biti Egipat, a ne *najkršćanskiji od svih gradova*, i razorili ga.

Prva Venecija: svoj zlatni kišobran, mač, svetu svijeću, srebrne trublje i osam bogato izvezenih zastava, dužd Sebastiano Ziani dobio je 1179. na dar od pape Aleksandra III, nakon važnog političkog događaja, izmirenja Svete Stolice i cara Fridrika Barbarosse u Bazilici svetog Marka. Imena mnogih

duždeva su zaboravljena, osim notice da ih je mnoštvo ubijeno, zadavljeno, o-slijepjeno, silom transportirano u samostane. U boljim vremenima, dužd je bio taj koji bi u grimiznoj barci, u sjeni zlatnog kišobrana, isplovio na vjenčanje s morem. I taj od čije su nosiljke na Trgu svetog Marka morali štapovima tjerati znatiželjnike. Vidimo to na slici Francesca Guardiija. *Venecijansko slikarstvo*: kanal kojim se plovi od Paola Veneziana do Tiepola Mlađeg. *Venecijanska ogledala*: za renesanse samo su ih građani Serenissime izrađivali. Njihov bijeg u drugu državu, kao i odavanje tajne, kažnjavao se smrću. Još u 17. stoljeću venecijansko ogledalo prodaje se skuplje od Rafaelove slike. *Caterina Cornaro (1454–1510)*: sićušna damica postavljena za kraljicu Cipra, nakon desetljeća i pol vladanja prisiljena je vratiti krunu Republici, te je silom smještena u osamljeni dvorac na brdašcu, počašćena praznom titulom »Gospe od Asola«. Ona je iz ugledne obitelji Cornaro koja je dala četiri dužda i prijateljevala s kraljevima, njezin brat sređuje joj vjenčanje s ciparskim kraljem koji umire u čudnim okolnostima (po svoj prilici otrovan) uskoro nakon ceremonije, a njihov mali sin mrtav je prije prvog rođendana. Caterina postaje ciparska kraljica koja neprekidno brani svoju titulu od gusara, Arapa, pa i »svojih« Mlečana, sve dok joj je oni ne oduzmu. U društvu gospe od Asola su, uz dvanaest dvorskih dama i osamdeset slugu, omiljena Crnkinja, par papiga, patuljak, psi, majmuni i paunovi. Na dvoru vlada uzvišena dosada koja kao da je tamo i otkrivena: Caterina i njezina svita osuđeni su na neprekidne zabave i platonističke razgovore. Melankolija, madrigali, priče o ljepoti, bijeg u prirodu. I magija: ona je sigurno tu. Tako nastaju *fešte* na Giorgioneovim slikama na kojima protagonisti kao da su ostali bez duše, živi su, a mrtvi. Prva Venera razodijeva se u kraljiku. Renesansa izlazi iz Ledina jajeta.

5.

Sklanjajući se od *Tiepolove i Veroneseove ružičaste*, od ranog i kasnog srednjeg vijeka i renesanse, vraćajući se na početke Venecije, do anonimnih cvjetića što na plutajućem groblju rastu po zaboravljenim grobovima (tu leže Brodski i Stravinski, napominje), gradeći oprezno svoju Veneciju, Predrag Matvejević postiže naizgled nemoguće: piše o Veneciji kakvu nismo upoznali, no stvarnijoj i opipljivijoj od one koja nam usrdno nudi svoje vedute svaki put kad se za-teknemo u njoj. Ili, gonjeni nekim unutrašnjim demonom, bezglavo pobjegnemo iz nje, poput A. G. Matoša u svibnju 1911.

Ivo Runtić

Bivanje i zbivanje u Matvejevićevoj »Veneciji«

66

Poetiku Matvejevićevih tekstova nije toliko teško raščlaniti, koliko to naznačuju odustajanja od takvog nauma. Naime, puno su lakše i češće nekritičke pohvale od kritičkih obrazlaganja nekih osebnosti toga štiva. Na takav način ostaje naime nespoznato u prvom redu da ovaj u biti autobiografski autor zapravo ophodi svijet, a ne bavi se sobom. Moglo bi se čak i reći da odustaje od sebe — na užtrb širih opcija. Za razliku od memoaristike kao neprave ili građanske autobiografije ta se strategija uostalom ni ne kosi s intencijom prave ili književne autobiografije, koja se bavi vanjskim obzorima svijeta više nego li osobnim stvarima svog autora. Pritom se autobiograf i o životu oko sebe tek očituje u svoje ime, i njegov stav čitalac ne provjerava, već mu se povjerava slijedom puke uvjerljivosti jezičnog iskaza. Zato je autobiografski književni akt stvaran i onkraj istinitosti. Englez Roy Pascal, jedan od svjetskih vodećih znalaca u tome literarnom žanru, tvrdi naime, doslovno, kako je krivotvorenje istine samim činom prisjećanja toliko temeljna oznaka književne autobiografije, da je se može smatrati čak i njenim nužnim preduvjetom.

Matvejević, međutim, od istine ne bježi; mogli bismo ga dapače nazvati fanatikom činjenica, čak i kad se njima ne bavi u pripadnom im vremenskom okviru, to jest sadašnjemu, nego i u prošlosnome kao i u povijesnome. Opisujući pojedini predmet (u najširem značenju te riječi) a ne događaj, pogotovo ne jednokratni niti uopće međuljudski, on je unekoliko fenomenolog stanja koja ne slute dah promjene. Njihov pojavni način nije pojedinačni, već je skupni i kao takav ne trpi radnju, jer je već po sebi stanje. Izvan svake igre riječi može se reći da je općenito trpan, štoviše često i natrpan. Kao autor Matvejević nije egzistentan pričom o ljudima, pogotovo ne kakvom fikcionalnom, već faktima — stvarima i pojavama: upravo bivanjem, a ne zbivanjem. Ni ranije u »Brevijaru«, kao ni kasnije u »Kruhu našem« (s iznimkom pogovornoga 7. poglavlja) on se ne bavi drugima, a niti sobom. U sadržajnom pogledu na djelu je napro-

tiv »zemljopisac«, kako sebe naziva već u »Brevijaru« (str. 32), i kako u ovoj »Drugoj Veneciji« krsti oca Coronellija (str. 84) u znak bliskosti sa svim kartografskim risanjima dotičnoga opata. Matvejevićevo risanje nije tu sadržajno pisanje o ljudskim događanjima i sudbinama, neovisno o tome, bio to netko blizak ili stran — pa ni da je to čak on sam — kao što u tim zapisima niti nema ničeg jednoznačno međuljudskog. Njihova je stilska oznaka kumulacija umjesto svake singularnosti.

Već u »Brevijaru« uočljiva je takva stilizacija piščeva iskaza, naime kao intenzivirano inventariziranje stvari umjesto njihova izbora u obradi. Matvejević time možda odgovara na ustrojstvo svijeta, u kojem je pouzdano pripovijedanje o međuljudskoj sferi otežano medijskom sveltvašću. Još je Adorno prije više od pola stoljeća izražavao nelagodu i nepovjerenje spram priče, jer ona više nije zahtjev sadržaja zbilje već samo pojedine forme šireg pripovjednog žanra. A budući da je svako pripovijedanje forme nonsens po sebi, izlaz je ovom piscu možda u izlaganju onih sadržaja koji se oslanjaju na činjenice. To je vjerojatni obrazac Matvejevićeva postupka, ali je to istovremeno valjda i izraz njegova autorskog moranja, ako je već i stil svakog pisca ono, kako on drugačije ne može. Uostalom, Claudio Magris, i sam sličnim gestama znanstvenik i pisac, vidi u diskurzivnom jeziku znatne mogućnosti za književnost, kakva je i Matvejevićeva: utjecanje pouzdanim, tzv. nepoetskim sadržajima, sve kako bi se — i Adornovim riječima — izbjegle dvojbe oko tretmana predmeta pripovijedanja: bilo uz ironičku distancu ili pak ukidanjem svake posredovanosti prema njemu.

Slijedom dosad navedenoga i nije toliko iznenađujuće što svoja izlaganja o predmetima i pojavama Matvejević opetovano naziva »pripovijestima« (str. 49, 76) kao razlaganjima o stvarima, dok su one druge pripovijetke iskazi o životima ljudi. Jer indikativnim prezentom bez radnje on Veneciju pretvara u kadar bez događanja, zapis o fasadama, iza kojih valjda netko prebiva, ali ga se ne vidi. Zakučasta zemljopiščeva scenografija dopušta predodžbu o nekađašnjim prtinama, koritima, kanalima, naslućuje prevlasnu moć njenih lavova i orlova kao alegorija onodobne sile, ali joj ukida živu sadašnjost, ostavlja je bez prošlosti i povijesti — međutim sa zemljopisom! Zahvat je toliki, da je sve ostalo u domeni skrovitih, neznanih zakutaka, u otklonima od presudnih zbivanja, te izvan svih toposa veličine ili ljepote Serenissime; nadalje da je u manjoj mjeri u pitanju prošlosno ili svršeno doba, a u najmanjoj mjeri ono povijesno. Svojevrsna draž ovakvog Matvejevićeva otkrivanja Mletaka jest u okolnosti što je on iz njih naprosto derivirao sve ono vječno, trajno i historijsko, biljege njenog sudbinskog određenja — i to na takvom povijesnome mjestu, gdje se neumitnost očekuje naprosto na svakom koraku, odnosno kao prisutna svijest o životu, a ne kao kakav usud.

Iz »Druge Venecije« (uspit rečeno, od parafrazirane naslovne zadanosti Magrisova ranije nastalog »Drugog mora«) provirila je sva njezina — također

neporeciva — vremenost i trošnost, i to vješto zamjenom faktora zbivanja i bivanja, povijesti i prošlosti, sudbine i fatuma. I svi drugi znaci viđenog prevedeni su u leksičke, dovedeni na rečeničnu ravan današnjeg poimanja estetike, gdje kao lijepo slovi ono što je tek karakteristično, pa seže sve do kriterija estetske ružnoće. Čak ni brojne vedute s kraja knjige nisu svemu tome odudarne: kao da svojim opetovanjem pretvaraju negdašnji životni film u danas beživotnu sliku.

Sve rečeno možda može dodatno osvijetliti položajno autorovo mjesto na nevidljivom vježbalištu književne autobiografije, gdje on usprkos visokim godinama stoji na visokoj prečki. Autorove zapise zacijelo ne bi bilo pogrešno nazivati i putopisima, pogotovo što im je i raspon i više nego sredozeman. Na jednom mjestu u »Brevijaru« (str. 70) uzdiže on tako važnost i dnevnika i putopisa kao »rodove književnosti« smještajući ih blizu znanosti. Što su znanstvenikove studije do li autobiografije kreativnog spisateljskog duha, pogotovo kad takav um empiričke činjenice bez pojmovne spekulativnosti pretvara u umjetničke oblike, kad ono što je nedvojbeno odijeva u upitno ruho? Nije li tako s prirodnim znanostima postupao i Goethe, jedan od rodonadžnika i putopisa i autobiografije?

Dodali bismo: ono što je putopisno, najčešće je i nužno autobiografsko, dok je autobiografsko štivo samo ponekad i putopisno. Matvejevićev slučaj ovdje najtočnije bi bilo opisati kao čin vremeplovnog putopisca, kome je zemljopisni prostor najviše vrijedan zahvata u sadašnjemu vidu, manje u prošlosnome, a skoro nikako u povijesnome. Pritom njegovi putopisi nisu nikakva »ogledala svijeta«, što se za takvu vrst pisanja inače znade reći. Tek svjetlotraci su to u prostornoj i predmetnoj tami sadašnjeg ili netom prohujalog svijeta. — Niti su ti reci dnevnička »ogledala duše« (ne samo zbog formalnog nedostatka nadnevaka), koliko god da se u »Brevijaru« pisac u svoje ime više od dvadeset puta obraća čitaocu, tražeći razumijevanje oko svojih stvari.

Matvejevićeva »Venecija« nije slikovnica i nije poput razglednice naslovljene i poslana onima, koji bi je valjda trebali prepoznati sa svojih putovanja. Ona je prigovor takvoj krivoj logici očekivanja. Nju su vidjeli tek lovci i ribari iz njegove pratnje, a na privilegirani način (čitanjem) i oni, koji je drukčije nisu ugledali. Među te spada i potpisnik ovog oglada. Njena uvjerljivost ne leži toliko ni u onom početno spomenutom stilskom dezideratu autobiografije, koliko u autorovu nenametljivom stavu, u odsutnosti osobne taštine, kao i u otpornosti na bilo kakve ideologeme. Jer Matvejevići postulati esencijalne su istine o svijetu.

Prave esencije su u »Drugoj Veneciji«, međutim, autorova »botaniziranja«, kako je struka svojedobno nazvala takva udaljavanja od ljudskog svijeta i uranjanja u prirodni, primjerice kod njemačkih romantičara Chamissoa ili Hoffmanna. No ovdje se zaključno pitamo: nije li Matvejevićevo stavljanje iskustvenih obrazaca ispred stilsko-tvorbenih ili stvarnosno-spekulativnih, njego-

vo traženje i nalaženje životnih zakonitosti i u najoskudnijoj prirodi zagušenoj civilizacijom, potvrđivanje iskustva i znanja o svijetu na sitnim uzorcima bilja i uopće sveg raslinja, nije li ovo potvrđivanje znanstvenih istina na ustuk njihova poetskog iskrivljavanja u inom, jezično tek samodostatnom štivu, nije li sve to napokon jamstvo položajnog mjesta »Venecije«, autobiografskog djela — između »Brevijara« i »Kruha« kao kakvih orijentira — na žanrovskoj karti literarnih autobiografija?

Zajedno uzevši, ovi su naslovi također i širi pledoaje za verifikaciju, a protiv svake falsifikacije presudnih postupaka oko istine u životu.

Lidija Vukčević

Pane milanese

70

Predraga Matvejevića upoznala sam u kasno proljeće 1984. u Milanu, u vrijeme kad sam tamo bila lektorica na Università Statale. Kad je stigao bilo je kišovito i tmurno, kolegica Srzić-Grimaldi i ja dočekale smo ga u ime našega Kulturnog kruga. Stanovao je u hotelu Argentina na bulevaru koji Milanezi zovu Baires, na Corso Buenos Aires. Boravio je nekoliko dana u svojstvu promotora prijevoda *Derviša i smrti* Meše Selimovića i Čengićevih memoarskih zapisa o Krleži. Ja sam sljedećega dana imala nastavu i Predrag je čekajući me u nekom malom restoranu u blizini Fakulteta, pregledao moj talijanski tekst koji sam bila pripremila za promociju Selimovića. Skratio ga je stilom pisca koji je prošao francusku školu.

Navečer smo u velikoj sali Liceja Leonardo da Vinci, u prepunoj dvorani, govorili o Selimoviću, autoru koji je bio malo poznat talijanskoj publici, tek specijalistima.

Poslije promocije večerali smo su nekoj pizzeriji u centru grada, u ugodnom društvu slavista, kulturnjaka, konzularnih poslenika.

Ako se dobro sjećam ostao je tri dana. Gotovo sve vrijeme proveli smo u društvu, sljedećega dana u Milano Due, utopijskom aneksu Milana, berlusconijevskoj periferiji građenoj po mjeri bogataša, kao gosti spomenute kolegice. Šetali smo s Paolom i Helgom Grimaldi stazama i vrtovima koji su isključivali automobile, razgovarali o balkanskom pitanju. Elokventni Predrag očaravao je svojom erudicijom, dosjetkama, komparacijama i duhovitošću.

Zadnjega dana bio je navečer gost kod mene i kolegice kod koje sam stanovala, Fiumanke Arnalde. Prije toga, gotovo cijeli dan obilazili smo Milano, od Cenaccola i Università Cattolica do Leonardovih naviglia i dvorca Sforzesca. Tamo smo zamoreni sjeli vani iako je bilo prohladno u neku kafeteriju prema parku Castella Sforzesco.

Nedugo zatim, naišao je mršav postariji čovjek, prosjak. Predrag mu je dao novaca. Meni se to, obzirom na moju lektorsku plaću učinilo puno. Nisam oćutjela nego ga pitala što misli ponižava li se prosjak još više time što ga se stavlja u marginu i priznaje njegova bijeda. Odgovorio je jednostavno parafrazirajući Baudelairea: »Trebati biti ponizan pred onim tko se ponizio.« Ta jednostavna lekcija iz praktičnoga morala, bila mi je ujedno i dragocjeno ućenje o milosrđu. Nastavili smo razgovarati o etici, pitajući se imaju li, u to vrijeme kad su Italija i Njemačka ekonomski ojaćale, ikakvoga smisla nietzscheanske ideje i nije li natćovjek samo priprema za novog zapadnjaka.

No da se vratim početku našega poznanstva. Predrag me, rekoć, ćekao u nevelikom restoranu blizu grandioznog Università Statale na kojem sam predavala i gdje je on istoga prijepodneva govorio slavistima, tada na francusko-me jeziku, o Krleži, Andriću, D. Kišu, književnosti egzila...

Ručali smo neko jednostavno južnjaćko jelo s povrćem, uz koje je konobar donio i kruć. Sjećam se da je Predrag prije nego je okusio od hljeba odlomio komadić i pomirisao ga, kušajući i tako njegovu narav. Iako sam to zamijetila, nisam mu dala do znanja. I sama sam imala slične navike. Prićala sam mu kako sam u vlastitoj učila o kruću. Majka je ocu pekla prve njegove godine na dijализi neukvašeni hljeb bez zrna soli.

Pitao me o tome kako mi je u Italiji i s Milanezima. Odgovarala sam jednostavno i iskreno, bez nelagode i opreza koja obilježavaju početak poznanstva. Već sam se bila navikla na iznimni okus bijelog milanskog kruća, rumenih korica, oblikovanog u zašiljene nevelike klipove nalik vrhovima ćamaca. Pijuckali smo crveno vino i razgovarali o našim piscima, literaturi, njegovim i moćim korijenima. Zapazila sam da je lako i bez predrasuda govorio o mnogim osjetljivim temama. Imajući povjerenja u takvog sugovornika, nisam se ustrućavala postavljati pitanja koja su me zanimala. Pripovijedao mi je o svojim susretima sa Sartreom i Krležom, o razgovorima koje je uoblićio u knjigu, o našoj ljevici, bogumilstvu, nadrealizmu, Marku Ristiću, Koći Popoviću, kršćanskom socijalizmu Edvarda Kocbeka...

Pitao me kako živim, mogu li se izdržavati s plaćom kakvu su imali lektori. Pripovijedala sam mu o milanskom luksuzu i ućivanju oćima, jer mi se i tada ćinilo da je dovoljno vidjeti, a ne nužno i imati lijepe, basnoslovno skupe predmete. Poklonio mi je svoju novu knjigu o jugoslavenstvu i nekoliko separata svojih predavanja na talijanskome i francuskome. Ženerozno mi je naglasio da ih mogu koristiti u nastavi, proširivati i ne citirajući njegovo autorstvo. Zadivila me ta gesta iako nisam nikad iskoristila njegovo povjerenje. Zapanjuće je bilo i odsustvo taštine u njegovu pripovijedanju. Pažljivo je slušao moje isповijesti, s lakoćom i bez zadržke pripovijedao o sebi.

Tada nisam mogla znati da će u elokventnom profesoru što mi sjedi preko puta proklijati sjeme književnoga virtuoza. Autora *Mediteranskog brevijara i Druge Venecije* s kojima je posebno u Italiji stekao iznimnu slavu, posebno za

južnoslavenskoga pisca. Govorim to iz svog iskustva, ne samo u nastavi, nego i neformalnog. Samo su ruski film i slikarstvo mogli zaokupiti pažnju kulturne Italije. Znatno je padala znatiželja za tzv. naše književnosti i kulture.

Sad kad pokušavam naći žanrovski kod za *Kruh naš*, shvaćam da je meditativno–lirski ton pomiješan s elokvencijom i dnevničkim zapisima, zapravo trajno prisutan u Predragovoj erudiciji i brižnom sugovorništvu. On ga je samo pretočio, pojednostavljujući svoj stil do minimalističkoga iskaza i simboličke vrijednosti, u pisani oblik. Njegova intuicija ne bježi pred pozitivnim činjenicama kao što ni njegova refleksija ne zaobilazi povijesne naslage ili mitologiju svakodnevnog.

Knjiga o kruhu pisana je u maniri i strogoći francuskoga đaka, sa suzdržanošću gotovo nevidljive ruke pripovjedača. Stoga je knjiga o kruhu ujedno i mala enciklopedija hljeba.

Oblikovana je u sedam poglavlja kao kruh sa sedam kora, opremljena s 50 likovnih ilustracija. Poglavlja nose simboličke, mito–poetske naslove: Kruh i tijelo, Putovi, Vjere, Sedam kora, Sjeme, Slike i priviđenja, i zadnje Povodi, pogovor.

Matvejevićeva bespregledna erudicija — sam nam je jednom posvjedočio kako ima fotografsko pamćenje pa lako percipira čitave stranice — svedena je na jednostavni jezik kazivanja nalik onome iz franjevačkih kronika. Pripovijest o kruhu kazivana je iz perspektive antropoloških, civilizacijskih, kulturoloških, povijesnih, mitoloških, religijskih i filozofskih spoznaja. Kruna su mu Matvejevićeva razmatranja o poetici kruha.

Oplemenjena je citatima iz različitih izvora: apokrifnih i kanonskih, književnosti predklasičnih i klasičnih, iz knjiga dogmi i običajnosti mnogih konfesija. Zamjetno je da tekstom vlada sabrani istraživač koji ispisuje putanje i pitanja kruha, esejist koji sagledava jedan od temeljnih, elementarnih civilizacijskih problema. Matvejević to čini u smjeni dijakronijske i sinkronijske perspektive, preplićući vremena drevna vremena od onih u kojima lovac ili nomad postaje zemljoradnik, onaj koji kultivira i koji se nastanjuje, s mitologijom suvremene svakodnevne u kojoj su nerijetko zakriveni poganski rituali. Sakupljene su na jednom mjestu mnoge tradicije kruha: hebrejska, kršćanska, antička, arapska, keltska, etrurska, romska, novovjeke... Saznajemo i o tehnologiji kruha, o vrstama, imenima, namjeni, klasama, vjerama koje su ga koristile u različitim prigodama. Zahvaljujući Matvejeviću umijeću kazivanja osjećamo se u Mezopotamiji, Palestini, među redovnicima ili drevnim plemenima, u društvu sa Sefardima ili pak Zaratustom, Dostojevskim, sv. Antunom kao među svojim, kod kuće...

Dominantni su predaje i mitovi, prednje i bliskoistočni mitovi, te oni iz sveg mediteranskog prostora. Možda je ipak najjača veza koja nas na ovim prostorima spaja s mitologijom kruha ona koja izvire iz kršćanske simbologije

je. U tom smislu su i tretirani mnogi kanonski i apokrifni tekstovi koji ukazuju, s manjim ili većim tajanstvom, na povezivanja kruha s Kristovim tijelom.

Osobno su nam vrlo dragocjena ona mjesta gdje se preklapaju povijest, mitologija, simbolika s talogom jezikoslovlja. U našim južnoslavenskim jezicima etimologija razotkriva duboku simboličku povezanost riječi *kruh* s riječima *krhotina*, *krhkost*, *skrušenost*, *kajanje* koji su nužno u vezi s čovjekom i njegovom naravi ili sudbinom.

Ipak izdvajamo kao posebno vrijedne one odlomke koji razmatraju filozofske i teološke aspekte fenomena i mita kruha. Saznajemo kako je riječ *kršćanin* izgovorena u Antiohiji, i s Matvejevićevim decentnim vodstvom prolazimo kroz jednu drugačiju historiju, različitu od one koju poznajemo i iz preuzetnih udžbenika ili memoara, povijest mahom mediteranskih kultura, utjecaja i osporavanja. U historiju o kruhu umetnute su čitave filološko-filozofijske enciklopedističke učene natuknice, a kako rekosmo, jezikoslovna opaska autora najčešće je povezana s kulturološkim različnostima i iznesena je brižnim nijansiranjem građe. Stoga su od koristi i onakve upute kakve nam pisac daje na primjer o razlici u smjernosti između grčkog symposiona i neumjerenosti kršćanskih gozbi koje su nerijetko prerastale u orgijske obrede.

Matvejević je, oslanjajući se na starije tumače, povezo mitologiju i filozofiju kruha u temi euharistije. Obrazlažući biblijski višeznačnu transupstancijaciju i s njom povezanu konsupstancijaciju, dolazi do zavodljive jednadžbe: da je *kruh kao riječ Božja* dakle u stanovitome smislu da je *logos vjere*. Pitamo se je li sjeme, zrno ona simbolička jezgra iz koje klije vjera i nada ili je to pak kvas, koji uzdiže tijesto i kruh čini mekanijim, putenijim, sličnijim tijelu?

Na takvom bi se tragu mogla iščitati i civilizacijska različnost među narodima koji jedu kruha više nego riže ili krumpira. Tehnologija pripravljanja kruha, često pomno pripovijedana u Matvejevićevoj knjizi, aludira na kvas i kvasac, kao jedan od temeljnih sporova među konfesijama, koji postaju i razlogom ekskomunikacije, shizme ili čak progona.

Zapažamo kako su Matvejeviću posebno zanimljivi nekanonski i apokrifni spisi u kojima često nalazi potvrdu za svoje pretpostavke. Citira iz Judina evanđelja, koje je gnostički koncipirano. U ranom kršćanstvu i njegovoj povijesti nalazimo nemalu srodnost sa suvremenošću. »Suočavali su se, sukobljavali i miješali poganski običaji i kršćanski obredi, profanost i svetost, sumnja i vjera, gnosa i credo«. (62. str.) Ili pak u načinu kojim zaključuje neka poglavlja prepoznajemo jasnu aluziju na naše doba:

»Približavao se Srednji vijek sa svojim crnim kruhom posta i pokore.«
(38. str.)

Jednako su suptilno, bez intelektualne natege izneseni nazivi različitih vrsta kruha koji su se s većom ili manjom trajnošću održali do našeg vreme-

na, pa nam pripovijeda o *patišpanju*, *biškotu*, *ciboku*, *galetama*, *pogači-focaciu*, o raznolikim vrstama žita koje se koriste za pečenje kruha, tipovima pšenice, raži, ječma, kruhu bijelom i kruhu crnom koje poznajemo i iz suvremene proizvodnje i trgovine kruhom.

Literarnog su nagnuća oni pasaži gdje se govori o hodočasnici i prosjacima, kruhu milosrđa, o vodi koja se ulijevala u brašno i mnogim bojama koje su se prelamale kroz takvu vodu, u četrdeset i pet nijansi... Lijep je odabir u likovnim prilozima od pedeset njih koje je autor postavio na kraj svojeg kulturološkog priručnika o kruhu.

S nestrpljenjem smo čekali autorov pregled kruha u književnosti. Pisan očito najprije za evropskoga pa potom i šire, svjetskoga čitatelja, literarni brevijar kruha gotovo da ne i spominje južnoslavenske pisce. Napomenuti su kratko i krotko Krleža, Mažuranić i Tin.

74

Makedonski pisci i pjesnici, motivi pečalbe, A. B. Šimić, Matoševa lamentacija: »U narodu ne nalazi hljeba slobodan književnik«, hrvatski i srpski pjesnici Moderne kao i mnogi poete XX. stoljeća ili naši suvremenici i njihovi *krušni stisi*, nisu napomenuti ili podrobnije razmatrani. Ne navodi ekspresiju koja možda kao nijedna druga kazuje o čovjeku: *Dobar kao kruh...* Ne znam imaju li je ostali narodi. U južnoslavenskih je uobičajena.

Izostavio je autor možda i nehotice činjenicu da je i u drugih balkanskih naroda, ne samo kod Albanaca ekspresija *Hljeba mi* neobično snažna, na razini zakletve. I žao nam je što je ispustio u pregledu kršćanske »krušne« ikonografije navesti srednjovjekovnu fresku *Gavran hrani Sv. Iliju* iz drevnog manastira Morača.

Možda je to ostavio za neku novu knjigu o kruhu. U kojoj će zametnute uskrnuti zaboravljene sinonimske riječi: *hljeb*, *hljebonoša*, *lezilebović*, *hljebolja*, *hljebno*, etc...

Dragocjena je osobna povijest o kruhu koju autor donosi u Pogovoru, pripovijest o očevu zarobljeništvu i protestantskom svećeniku, te autoru-dječaku koji nosi hljeba njemačkim zarobljenicima, stricu Vladimiru i učenjaku Vavilovu, kratki zapis iz gulaga... Dirljiva u svojoj jednostavnosti i univerzalna u svojem iskustvu ova priča zaokružuje malu enciklopediju kruha.

Da se vratim na početak svojeg zapisa. S nekoliko milanskih prijatelja održavala sam sve vrijeme vezu. Kod jedne od njih, Laure, navraćala bih kad bih odlazila u Grenoble. Prve smo moje francuske jeseni majka i ja krenule zajedno kolima. Ponijele smo na poklon čaše izrađene u samoborskom *Kristalu* i bocu prošeka. Moja majka, osim što je bila fanatik enciklopedija i rječnika, bila je i majstorica kruha. Ispekla je oveću pogaču u koju je uz brašno umijesila i domaćega vrhnja. Laura koja je i sama južnjakinja u Mila-

nu, oduševila se najviše gestom poklanjanja kruha. Pitala je majku nakon što je kušala:

— Cosa e, pane croato o montenegrino?

Moja majka odgovorila joj je jednostavno:

— Uguale, stessa cosa.

Taj mi se odgovor duboko usjekao u pamćenje. Nismo znale što me čeka u Francuskoj, kakav će biti i koliko težak lektorski kruh. Ratovi na Prednjem istoku, rušenje njujorških tornjeva, sve se to valjalo iste rane jeseni prve milenijske godine... Ili, rečeno Matvejevićevim jezikom

»Oni koji odlaze na put i oni koji se s puta vraćaju rijetko jedu isti kruh.« (44. str.)

S početka svoje pripovijesti autor navodi Pitagoru koji kaže: »Svemir počinje s kruhom.«

Na kraju zatvarajući nezatvorivu knjigu kruha, nimalo utješno zaključuje:

»Čovječanstvo je nastalo bez kruha i može bez njega nestati.« (140. str.)

Dopunili bismo autora i Pitagoru: Ljudski svemir započinje i završava s kruhom .Kruhom i kroz kruh naša čovječnost raste ili iščezava, zavisno o tome kako pitanje kruha poimamo i živimo.

Njegova knjiga o kruhu kao nijedna druga dosada, nalikuje svome autoru kojega odlikuju jednostavnost, spontanost, i gotovo monaška skromnost u opnošenju i razumijevanju drugih. Knjiga o kruhu zapravo je knjiga empatije. Knjiga duboke ljudske povezanosti sa zemljom i opstankom, knjiga razumijevanja, solidarnosti, suosjećanja. Knjiga prožeta melankolijom kojoj je oduzeta gorčina. Knjiga bez pobune, knjiga pomirenja.

Slaven Ravlić

Matvejevićev socijalizam i jugoslavenstvo

76

Dvije političke ideje povezuju se s Predragom Matvejevićem — ideja socijalizma i ideja jugoslavenstva, prateći ga u posljednjih četrdeset godina, uglavnom kao prišivke koje označavaju (i daleko više zarobljavaju i ograničavaju) njegov intelektualno-politički habitus i ideološki identitet. Nije samo radikalna desnica, hrvatska i druga, s prostora tadašnje i bivše Jugoslavije, iskrivljavala te potom polemički (a to prvenstveno znači propagandnohuškački) upotrebljavala te dvije ideje u raznim pejorativnim značenjima i inačicama. I na ljevici, ili više tzv. ljevici, te su ideje znale u ranim 1990–ima izazivati nelagodu, pa i javni zazor prema Matvejeviću, a povremeno to čine još i danas. Tome je »pridonio« i sam Matvejević koji nije pokazivao sklonost da svoje »stare« ideje kontekstualno »objašnjava« i podešava prema »novim prilikama«, a još manje da ih se odriče, kako su neki činili, kao primjer ideoloških zabluda koje su dijelili mnogi hrvatski lijevi i liberalni intelektualci. Naprotiv, ostavljao je dojam potpune ravnodušnosti prema ideološkom »samopopravljanju«, a time je za sve te naše postsocijalističke »prilagođenike« i »preobraćenike« pružao primjer nepopravljivoga rigidnog Jugoslavena i socijalista. Desničarska »mržnja Matvejevića« mogla je zato imati širi izvor i veći utjecaj. Nelagoda i zazor na ljevici pretvarali su se tijekom vremena u svojevrsni stereotip, pa i predrasudu koja je bivala to snažnija što se dulje održavala, što su od nas bili dalji Matvejevićevi nekadašnji intelektualni angažmani i što su se njegovi »stari« tekstovi manje čitali, a ta je predrasuda istodobno uklanjala potrebu za čitanjem i razumijevanjem njihova značenja.¹ I kad se u 2000–im godinama znatno izmijenio

1 Snaga predrasude je u tome što prihvaćajući je takvo nešto nam i ne treba, što se, kako je u obranu predrasude isticao otac modernog konzervativizma Edmund Burke, ne moramo oslanjati samo na »svoju privatnu rezervu razuma«, nego se poslužujemo »u sveopćoj banci kapitalom nacije i vremena«. Nije slučajno da je u žestokom napadu na prosvjetiteljski racionalizam

dominantni javni stav prema Matvejeviću, ništa se u tome još nije doista promijenilo.

Upravo zato treba postaviti pitanje: kako doista stoji stvar s Matvejevićevim jugoslavenstvom i socijalizmom? Kako ih je on sam izvorno opisivao, kakvo im je značenje pridavao te kako ih mi danas možemo odčitavati u novim kontekstima — postjugoslavenskim i europskim?

Krenimo prvo s jugoslavenstvom. Kakva je veza eseja o jugoslavenstvu i kulturi objavljenih u knjizi *Jugoslavenstvo danas* 1982. s Matvejevićevim suvremenim razmišljanjima? Što ti eseji doista sadrže, koju autorsku intenciju u njima otkrivamo? I što nam mogu značiti danas u sasvim novom kontekstu, više od trideset godina nakon objavljivanja? Eseji iz *Jugoslavenstva danas* specifične su forme Matvejevićeva intelektualnog angažmana, u kojima se odčitavaju autorova multikulturalna iskustva iz Mostara, Sarajeva, Zagreba i Pariza. I danas privlače svojom intelektualnom širinom i slojevitošću. Pronicavi kritički uvidi u povijest nacionalnih kultura i ideologija i pojmovna razjašnjenja koncepata i ideja isprepleću se s britkim i lucidnim opaskama o suvremenosti, te idu odmjerenim, dijaloški otvorenim zaključcima, u kojima se podsjeća na složenost nacionalnog fenomena.

Za Matvejevića i nacionalizam je složen fenomen. Upozoravao je, često žestoko, na njegove etnocentričke zloćudne oblike, koji dijeleći svijet na »nas« i »njih« i uzdižući interese i vrijednosti nacije iznad svih vrijednosti nameću mitologiziranu prošlost kao kriterij sadašnjosti, osiromašuju kulturu te potiču diskriminaciju i razorne sukobe. Vidio je njegove strašne učinke u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i drugdje, pa je i njegova situacija »između azila i egzila« ishod osobnog iskustva s radikalnim nacionalizmom. Ali nije zanemarivao da je nacionalizam bio ideologija oslobođenja od stranih tiranija, da su brojni potlačeni narodi kroz njega stekli svoj identitet, slobodu i neovisnost, da je malim narodima »pomogao da se odupru i opstanu, da sačuvaju svoj prostor i posebnosti« (P. Matvejević, *Jugoslavenstvo danas*, Globus, Zagreb, 1982, str. 189).² Isticao je snagu republikanske ideje nacije kao zajednice slobodnih gra-

lizam i teoriju prirodnih prava kao duhovne temelje Francuske revolucije, Burke upravo u »općim predrasudama« vidio ono što drži društvo na okupu, što uspješno čuva tradicionalne engleske institucije od izloženosti naglim i radikalnim promjenama. Zato »umjesto da odbacimo sve naše stare predrasude, mi ih u vrlo znatnoj mjeri gajimo«, »gajimo ih upravo stoga što su predrasude«, »što dulje traju i što više prevladavaju, to jače ih gajimo«, jer preko »primjerene predrasude« čovjekova dužnost »postaje dijelom njegove naravi«, pa predrasude ne ostavljaju »čovjeka kolebljivim i u trenutku odluke sumnjičavim, zbunjenim i neodlučnim« (E. Burke, *Razmišljanja o francuskoj revoluciji*, Politička kultura, Zagreb, 1993, str. 78–79).

2 To je stajalište u knjizi *Jugoslavenstvo danas* precizno izloženo u opsežnom tekstu »Odgovori na pitanja iz naše svakodnevnice«, kojega Matvejević naziva »intervju–esej«, jer čini svojevrsnu autorsku rekombinaciju nekoliko intervjua vođenih tijekom 1981. i 1982. za *Ideje*, *Novi list*, *Sodobnost* i neke druge jugoslavenske listove i časopise. U njemu Matvejević inzistira na izbjegavanju pojednostavljenja oko nacionalizma, jer »jedna je stvar nacionalizam kao pri-

dana u kojoj je svima zajamčen status dostojanstva i javnog priznanja. Od Francuske revolucije do suvremenih pobuna protiv tiranija ona je, kako je to vidio britanski povjesničar Trevelyan, mogla ispuniti ponosom i gordošću i najskromnije seljake i malomještane koji su po njoj postali građani i otvoreni im je put svim zvanjima i položajima. Ta je ideja nacije utkana u naše panslavističke, ilirističke i južnoslavističke koncepcije. Ilirizam ju je povezao s idejom o kulturnom jedinstvu Južnih Slavena, pri čemu jedinstvo ne znači poništavanje nacionalnih individualnosti, nego njihovo prožimanje. Taj smjer nastavlja Strossmayer (za Matvejevića naš najveći kulturni reformator), a u središtu je njegova jugoslavenstva sloboda pojedinca i prosvjećivanje naroda s lozinkom »prosvjetom slobodi« te federalizam. Ali, u 20. stoljeću jugoslavenstvo je dobilo različite ideološke oblike ovisno o snagama koje su ga zastupale. Posebno je koban bio jugoslavenski nacionalizam, tzv. unitarističko jugoslavenstvo — potiskivanje postojećih nacija u korist nove nadnacije koja bi se oblikovala u posebnu državnu naciju s posebnim kulturnim identitetom. Za Matvejevića tu je linija razdjelnica, točka razlaza. Nasuprot nacionalnom, unitarističkom i etatističkom jugoslavenstvu, on slijedom Krležine formule južnoslavenske kulture razvija ideju jugoslavenskog kulturnog zajedništva (u formuli »zajedništva s razlikama«) koja nastoji pomiriti hrvatski kulturni identitet s jugoslavenskim federalizmom.

U *Jugoslavenstvu danas* on pokazuje da njegovo jugoslavenstvo opstoji »na federativnoj i višenacionalnoj osnovi«; ne negira i ne potiskuje posebnosti pojedinih nacija nego traži zajedničke ili konvergencijske točke; priznaje »svim nacionalnostima u Jugoslaviji pravo i na ime i na posebnost«, te razvija »kulturu federalizma« u kojoj pojedinac slobodno može biti Hrvat ili Srbin i razvijati svoj nacionalni identitet, a istodobno biti Jugoslaven i razvijati »osjećaj zajedništva« kao »jedan od svojih identiteta« (svi navodi su iz eseja »Jugoslavenstvo danas« po kojemu je nazvana i knjiga; usp. P. Matvejević, *Jugoslavenstvo danas*, str. 64–69). Evo temeljnog stava iz tog eseja i iz cijele knjige: »U svakoj situaciji i svakom pojedinom primjeru presudne su same razlike između unitarističkog svođenja na jedno, uz pomoć prisile ili ideologije, i individualnog izbora identiteta: to ima posebno značenje u jednom vremenu koje će u svoju neveliku humanističku bilancu uknjižiti, možda na prvom mjestu, pravo na razliku i, na kraju ovog stoljeća deziluzija, brigu o ljudskim pravima uopće« (P. Matvejević, *Jugoslavenstvo danas*, str. 70). Ovaj i drugi prethodno navedeni stavovi pokazuju da je Matvejevićevo mišljenje, neovisno o institucionalno–političkim ograničenjima i povijesnim dramama s kojima je bilo povezano,

vrženost odgovarajućim tradicijama ili vrijednostima, druga agresivni i isključivi politički stav«. Shvaćanje nacionalizma samo kao nekog »fatalnog zla«, te prestanak razlikovanja nacionalizma i šovinizma, zanemaruje da je nacionalizam imao i pozitivno značenje, da je u prošlosti često bio »spasonosan«, da je (i pri tome se poziva na Matoševu razmišljanje) »značio čak i borbu za umjetničku slobodu« (P. Matvejević, *Jugoslavenstvo danas*, str. 189–190).

išlo još u 1980–im godinama ususret jednom posve suvremenom promišljanju identiteta, koje umjesto Jugoslavije sada pred sobom ima Europsku uniju, pa u tom novom kontekstu treba promisliti odnos regionalnog, nacionalnog i individualnog identiteta.³ Kao mislilac otvorenog identiteta, koji iznad svega poštuje autonomiju osobe i pravo na razliku, Matvejević je zato danas naš sugovornik u nastojanju na europeizaciji Hrvatske kao putu njezine integracije u zajednički evropski dom. Takva europeizacija za Matvejevića podrazumijeva sposobnost suočavanja s »lošijim dijelom« novije prošlosti, te možda još više sposobnost suradnje na prostoru nekadašnje (bivše) Jugoslavije. Tom je idejom potaknuta zajednička knjiga s Vidosavom Stevanovićem i Zlatkom Dizdarevićem, *Gospodari rata i mira* (1999), koja nije samo beskompromisni obračun s tim »lošim dijelom« naše suvremene povijesti, u obliku sugestivnih kritičkih portreta triju protagonista jugoslavenske drame — Miloševića, Tuđmana i Izetbegovića, nego je i posve jasna intelektualna platforma za novi put samostalnosti i oblikovanja identiteta, ali i kulturne suradnje. Iz Matvejevićega epiloga toga suradničkog pothvata triju pisaca iz regije navodimo nekoliko kratkih odlomaka: »Čekaju nas obračun s prošlošću, pamćenjem, poviješću. Svatko će se, tamo gdje jest, najprije morati suočiti sa samim sobom, odgovarati za ono što je učinio ili propustio da učini. Valja na samom početku otkloniti brojne izlike ili isprike za ono što se dogodilo na sceni... Povijest je kadra suočiti nas s neočekivanim: nije naodmet podsjetiti u ovoj prilici na primjer kakav nam je pružila, poslije najstrašnijeg rata stoljeća, napredna njemačka inteligencija: usudila se staviti ogledalo pred obraz svoga naroda, predočila mu svu strahotu nacizma za kojim se masovno poveo, suočiti ga — bez ustupka i samilosti — s vlastitom odgovornošću i krivicom. Ne vjerujem da je ta vrsta obračuna povlastica 'velikih naroda', ni da se iskazuje u kvantitetima. Može se tek priznati da je to manjim i slabijim ponekad teže i bolnije. Ne poznajem mnogo onih koji bi bili spremni odlučiti se na takve pothvate. Rodoljubna okolina i primitivni političari koje ona bira i potvrđuje onemogućuje ih i priječe. Onog tko, unatoč svemu, riskira, proglašavaju otpadnikom ili izdajicom... Braneci naslijeđe, valja biti spreman da u određenom času branimo sebe od njega. Čuvali smo pamćenje ne pitajući se dovoljno što je u njemu vrednije i manje vrijedno — moramo se čuvati stanovitih oblika samoga pamćenja. Lako

3 Primjerice, Anthony Giddens je u 1990–im godina upozorio na potrebu razmatranja nacionalizma i nacionalnog identiteta u kontekstu Europske unije. U uvjetima europske integracije zemlje Europske unije nemaju čvrste granice već granična područja. Jača stari integralni, ks-enofobični nacionalizam, ali istodobno se pojavljuje potreba preispitivanja nacionalnog identiteta, koji sada uključuje višeznačnost i viševrsmu pripadnost. Nacionalni se identitet oblikuje u suradničkom i natjecateljskom, a ne u neprijateljskom ozračju. Pojedinci su istodobno Nijemci (ili Talijani), Europljani a imaju i osjećaj da su građani svijeta. Giddensovo razmišljanje o nacionalizmu i nacionalnom identitetu kao da slijedi duh Matvejevićeve knjige, pa možda čak i kao da na svojevrsan način unosi neke njegove temeljne ideje u suvremeni europski kontekst.

je vjerovati i uvjeravati se kako su krivi samo drugi — to je predugo bilo dovoljno da se umanji vlastita odgovornost. Javljaju se slobode s kojima ne znamo što bismo učinili ili pak dolazimo u iskušenje da ih zlorabimo. Nameću se podjele, a nema se više što dijeliti. Na Balkanu i u njegovu okruženju premalo je mjesta za veličinu i povećanje — za Veliku Srbiju ili Albaniju, za Hrvatsku do Drine, Bugarsku s Makedonijom, za obnovu starih kraljevstava i carstava, domaćih ili stranih... Propusnost granica i razmjena dobara, materijalnih i duhovnih, susreti ljudi i dodiri kultura, protok ideja i iskustava, suočenja stvaralaca i djela, postali su kriterijima civiliziranosti. Oni ničim ne umanjuju identitet i ne ugrožavaju samostalnost. Tko ih ne umije prepoznati i ne želi preuzeti, osuđen je da ponovo živi prošlost, njezin lošiji dio« (P. Matvejević, *Vonj leša* (epilog), u: P. Matvejević, V. Stevanović i Z. Dizdarević, *Gospodari rata i mira*, drugo dopunjeno izdanje, Feral Tribune, Split, 2001, str. 158–159, 160, 161–162).

U *Jugoslavenstvu danas* i u kasnijim tekstovima Matvejević je rado navodio Matoševu misao »Naša će umjetnost samo onda biti nacionalna, kada bude evropska«. Ali, to vrijedi i za mnogo toga drugog. Kao pomni ispitivač i zagovornik razlika, sposoban da razumije drugo i drukčije, ali i da brani svoje stajalište, Matvejević se nije zadovoljavao praznim formulama. Za njega Europa treba biti i Europa građana i Europa nacija, ali »Evropa građana koji pružaju ruke jedan drugom«, a Europa nacija koje međusobno ne ratuju, Europa koja je »više kulturna nego komercijalna, manje regionalna, a više kozmopolit-ska, susretljiva, a ne arogantna, više pristupačna, a manje ohola i, na kraju krajeva, zašto ne? — da u njoj bude više *socijalizma s ljudskim licem* (...), a manje kapitalizma bez lica, utjelovljenog u multinacionalnim kompanijama koje, zauzimajući tržišta, osvajaju vlast i stječu moć« (P. Matvejević, *Evropa i druga Evropa*, *Le Monde diplomatique*, br. 3, 2005, str. 11). I u ovom tekstu, kao i u tekstovima prije i poslije njega, Matvejević je polazio od uvjerenja da je »mnogo bolji socijalizam s ljudskim licem nego kapitalizam bez lica«.

Ideja »socijalizma s ljudskim licem« koja se najviše povezuje s praškim proljećem, pojavljivala se stalno iznova kao sastavnica svih reformskih demokratskih gibanja u socijalističkim zemljama. Zastupali su je istaknuti disidentski intelektualci u tim zemljama, a Matvejević se izrijezom poziva na Václava Havela, Andreja Saharova i druge liberalno i socijalistički orijentirane demokratske disidente. Od 1970-ih godina ta je ideja jedno od polazišta i središnjih odrednica njegove kritike staljinističkih obračuna s intelektualcima te zauzimanja za prava progonjenih i zatvaranih pisaca i publicista u Jugoslaviji i drugim socijalističkim zemljama. Na nju su utjecali intenzivni razgovori s Krležom, Krležina razmišljanja o staljinističkim zločinima povodom sudbine istaknutih hrvatskih komunista, njegovih prijatelja iz djetinjstva (»sibirski grobovi«) te uspomene Karla Štajnera i drugih svjedoka strahota staljinističkih logora i sustava kojega su ti logori bili važna sastavnica. Iako je bio

svjestan da se socijalizam s ljudskim licem ne može izgraditi na represivnom jednopartijskom sistemu, ekonomskoj zaostalosti i autoritarnoj političkoj kulturi te da je Jugoslavija, za koju se nadao da bi zbog samoupravnog sustava i s njim povezanih većih individualnih sloboda i socijalnih postignuća mogla postati dom takvog socijalizma, još daleko od toga, nije nikad odustao od socijalističkog ideala i nastojanja da mu se Jugoslavija koliko je god moguće brže približi. To se osobito očituje u njegovim javnim polemikama i knjigama iz 1970-ih i 1980-ih godina, u kojima je protestirao protiv pojava despotske samovolje i ideoloških hajki te se zauzimao za intelektualce progonjene i zatvarane zbog »delikta mišljenja«. Taj se kontinuitet zauzimanja za humanistički socijalizam nastavlja sve do njegove knjige *Kruh naš*, koja osim što pokazuje trajnu otvorenost Matvejevićeva socijalizma prema različitim duhovnim tradicijama i iskustvima, kršćanskim i drugim, označava i svojevrsni intelektualni povratak ishodištima socijalističkog pokreta i ideologije, jer parola »kruh na stol« je bila prva socijalistička ideja i zahtjev.

Matvejevićev »socijalizam s ljudskim licem« uključuje sve tri sastavnice velike formule Francuske revolucije: slobodu, jednakost i bratstvo. *Sloboda* je prije svega sloboda mišljenja i tolerancija za drukčije mišljenje, zato brani slobodnu misao i disidenciju, te se suprotstavlja represiji vlasti nad onima koji drukčije misle (*Otvorena pisma*), napada dogmatizam i sektaštvo (*Te vjetrovnjače*). U recenziji Matvejevićevih *Otvorenih pisama* slovenski mislilac i književni povjesničar Taras Kermauner uočio je to slobodarsko obilježje Matvejevićeva socijalizma, jer je »prvi i temeljni Matvejevićev zahtjev: za pravom na različitost. Tu počinje podjela između despotizma i demokracije, staljinizma i samoupravljanja, kulture i militarizma. U sredini u kojoj su najzaglašenije riječi: *jedinstvo, identitet, naše, zajednička akcija, istina, pravda* itd. na djelu je očita tendencija unificiranja, unitariziranja, homogeniziranja, bilo nacionalnog, bilo klasnog ili rasnog ili ideološkog ili državnog. Autor doduše ne upotrebljava izraz poliarhija i pluralizam, ali se bori za pravo na razliku, na razlikovanje, na različitosti mišljenja, što je temelj civilnih društava. Socijalizam kojim se oduševljava Matvejević građen je na tekovinama građanskog, civilnog društva, a ne na azijatizaciji i re-barbarizaciji: zasniva se, dakle, na autentičnoj vjeri u *Deklaraciju o ljudskim pravima*, u društvo koje omogućava slobodu pojedincima, grupama, nacijama, najrazličitijim asocijacijama, utemeljeno na autonomnom, slobodnom, samoodredivom subjektu.« (T. Kermauner, Recenzija Matvejevićevih *Otvorenih pisama*, u: P. Matvejević, *Otvorena pisma*, izd. P. Matvejević i S. Mašić, Beograd, 1985, str. 190). Ali to pravo na različitost i duh slobodarstva kod Matvejevića se javlja i u drugim i drukčijim temama i tekstovima. Primjerice, snažno izbija iz njegova *Mediteranskog brevijara*, iz otvorenosti prema raznolikosti i različitosti ljudi i krajeva, naroda i država, njihovih iskustava, tradicija i vjerovanja.

Jednakost podrazumijeva solidarnost i potporu za slabe, ponižene i nemoćne, poštivanje vrijednosti svakog čovjeka, ali i odbijanje da se ijednoj личности dopusti trajno uzdizanje iznad drugih. On piše otvoreno pismo Josipu Brozu da se povuče sa svih funkcija, jer doživotni predsjednik nije spojiv s idejom socijalizma. Cijenio je doprinos socijalizma, napose obrazovanju i zaposlenosti svih, ali nikad nije pristajao na autoritarnu jednolikost, jednakost u neslobodi i poniženosti. Iz iskustva staljinističkih diktatura, iz kritičkih i disidentskih knjiga za čije se objavljivanje ili prevođenje osobno zauzimao, dobro je znao da u jednakosti bez slobode nema ni jednakosti. Jednakost sa slobodom i u slobodi — to je formula Matvejevićeva socijalizma s ljudskim licem.

Ako su sloboda i jednakost vrijedne, *bratstvo* je njihova domovina. Ono upućuje na izvorne, jednostavne i miroljubive odnose među ljudima u kojima vladaju prijateljstvo, privrženost, otvorenost, bliskost, povjerenje, spremnost za razumijevanje, pomoć i zajednički rad za zajedničko dobro, ali i traženje priznanja grijeha i popravljnja grešaka. Kad Matvejević govori o braći, na primjer »našoj braći Muslimanima«, podrazumijeva jednu širu i puniju ljudsku zajednicu u kojoj su briga, suosjećanje i pomaganje bližnjemu u nevolji važne vrijednosti. Tu nema »mi« i »oni«, tu smo svi »mi«. Otud razumijevanje za različite tradicije, identitete, za razlike, sve što je dio bogatstva; otud tema kruha, Mediterana, druge Europe i Balkana. To veže *Jugoslavenstvo danas*, *Mediterranski brevijar* i *Kruh naš*. To je, što bi rekao Krleža, njegov kompas za duhovnu navigaciju.

Sanja Roić

Matvejevićevi talijanski predgovaratelji i pogovaratelji

Od prvog prijevoda *Mediterranskog brevijara* na talijanski jezik Predrag Matvejević stekao je posebno mjesto u talijanskoj kulturi i intelektualnoj javnosti.¹ Već je 1991. bilo evidentno da je upravo on najzapaženiji i najprisutniji naš autor u susjednoj zemlji, prisutniji i od naših kanoniziranih klasika! U talijansku je javnost preko svojih knjiga ušao kao sugovornik, kao angažirani intelektualac koji otvoreno komentira i ustrajno odgovara na novinarska pitanja o ratnim stradanjima, destrukciji, moralnom i civilizacijskom padu na zapadnom Balkanu. Još je nešto bilo presudno u tome što je talijanska javnost — televizija i najčitaniji dnevnik koji određuju javno mnijenje, *La Repubblica* i *Corriere della Sera* — odabrali Predraga Matvejevića kao sugovornika: bilo je to njegovo mjesto ne samo u talijanskoj akademskoj zajednici i kulturi nego i u francuskoj kulturnoj javnosti, gdje je već bio poznat i uvažavan.

83

Matvejević je uzvratilo na sebi svojstven način: bio je (i nastavlja biti) otvoren, jasan, moralno čvrst zalažući se za mir i boreći se za njega svim sredstvima što ih intelektualac ima na raspolaganju. On je jednako tako otvoreno i hrabro komentirao događaje, pojave i situacije u zemlji u kojoj je od 1994. stalno živio, u svakodnevnoj komunikaciji sa svojim studentima na rimskom sveučilištu La Sapienza, u dijalogu s domaćim, ili u Italiji prisutnim stranim piscima, umjetnicima i intelektualcima ponajprije iz slavenskog svijeta i iz svih onih područja koja su bila žarišta sukoba ili kriza. Izrazi intelektualnog prijateljstva i intelektualne podrške i solidarnosti iskazuju se otvorenim i jasnim zagovaranjem nečijeg djela i djelovanja, pa su tako Matvejevićeve knjige objavljene u Italiji svjedočanstvo poštovanja, podrške i preporuke njegovih predgovaratelja i pogovaratelja na koje se ovdje kratko želim osvrnuti.

1 U ovom radu komentirat ću samo one Matvejevićeve knjige tiskane u Italiji popraćene predgovorima, odnosno pogovorima. Njihov broj znatno premašuje popis na kraju citiranih djela.

Mediterranski brevijar ulazi na golemo talijansko knjižarsko tržište 1991. godine u ediciji milanskog izdavača Garzanti.² Predgovor, ponovljen i ažuriran u svim kasnijim, sve do nedavnoga jedanaestog izdanja, postao je nedjeljiv dio knjige: Claudio Magris, *Per una filologia del mare*, možda bi najbliži prijevod bio: *Prilog jednoj filologiji mora ...* Sretno pogodena kvalifikacija autora kao »talasologa« (odnosno »moreloga«) i Mediterana kao krila naše civilizacije, ocjena knjige sažeta u dva efektna pridjeva i usporedbu na tragu filozofije Giambattiste Vica »genijalna, nepredvidiva knjiga, poput bljeska munje« — i slijed od Braudela preko Micheleta u koji ga je uključio, odredili su sudbinu djela. Germanist Magris dijeli s Predragom srednjoeuropsku vokaciju, a kao kulturni kroničar Trsta i Dunavskog prostora strast za prepletanje kulture, povijesti, civilizacije i geografije te lucidno konstatira kako današnji autentični Odisiej mora znati koliko su i kako mit i egzil udaljeni od prirode te, pitajući se postoji li još uopće autentični život, smatra kako on mora biti protagonistom suvremene intelektualne debate. *Brevijar* se opire klasifikaciji, to je knjiga koja tvori posebnu vrstu: tu progovara sama zbilja, a kultura je savršeno uklopljena u nestvarnu evokaciju. Upravo je taj Magrisov predgovor pokazao smjer u kojem će se kretati Matvejevićeva europska i svjetska recepcija.

Drugoj Matvejevićevoj talijanskoj knjizi *Epistolario dell'altra Europa* (također Garzanti 1992.), napisanu u obranu prava na slobodu riječi i djelovanja istočnoeuropskih intelektualaca (Saharov, Havel, Kundera, Mandeljštam, Vlado Gotovac, Solženjicin, Brodski, Sinjavski i drugi) nije trebao predgovaratelj, bio je dovoljan prevoditelj, Lionello Costantini (Frascati, 1934. — Rim, 1994.), vrsni slavist s rimske Sapienze (preveo je na talijanski jezik, između ostalih, Antu Kovačića, Andrića, Crnjanskog, Selimovića i Kiša). Za ta je otvorena pisma talijanska kritika primijetila da stilom asociraju na Herzena ili Gogolja, premda su napisana u 20. stoljeću!

Dnevnik rata, *Ex-Jugoslavia. Diario di una guerra* (preveli su ga Lionello Costantini, Egi Volterrani i Silvio Ferrari) uz bolno tragičnu fotografsku kroniku Alberta Ramelle, uokviren je neuobičajenim predgovorom i čak dvama pogovorima. Predragovim zapisima: »1991. — Démoni«; »1992. — Profughi«; »1993. — Ferite«; »1994. — Memoria« i »Estate-Autunno 1995.: Trionfo?« i »Apel za mir u bivšoj Jugoslaviji« prethodi *Pjesma za Sarajevo* Česlava Miloša, a knjiga se zaključuje *Temom Bosna* drugog nobelovca, Josifa Brodskog i, konačno, tekstom *Bosna, naš rat* napuljskog kulturologa sa sveučilišnog Orijentalnog instituta, Nulla Minissija koji promišlja europsku odgovornost spram događaja na Balkanu. Još jedna Matvejevićeva knjiga o Sarajevu izlazi u Italiji 1995. godine s potresnim fotografijama Toma Stoddarta, koje poput krika svjedoče o strahotama svakodnevnog života za vrijeme opsade: u tom bi kontekstu svaka daljnja riječ bila suvišna.

2 Prvo izdanje knjige na talijanskom jeziku u prijevodu Silvija Ferrarija i s Magrisovim predgovorom objavila je 1988. mala izdavačka kuća Hefti iz Milana. Do 2012. objavljeno je jedanaest izdanja u nakladi Garzanti.

Godine 1996. tiskan je, opet kod Garzantija u Milanu, *Mondo 'ex'* ('Bivši' svijet), u prijevodu Egija Volterrana »epistolarni roman« čija je originalna verzija izašla najprije na francuskom jeziku, u Parizu. Pogovor Roberta Bréchona (1920.–2012.), svojedobno direktora Francuskog kulturnog instituta u Zagrebu, najpreciznije određuje Predragovu poetiku: prigode su u ovoj knjizi izabrale Matvejevića za svog autora (što je nedvojben utjecaj njegove doktorske disertacije i kasnije monografije objavljene u Francuskoj o prigodničarskoj poeziji), njegova kritička metoda sastoji se u prosudbi s distance onoga što je blisko, njegovi ogledi su po svom analitičkom i kritičkom tonu na tragu Montaigneova modela i, naposljetku, Matvejevićeva etika uspijeva spasiti »čast pjesnikâ«.

Riccardo Picchio (Alessandria, 1923. — New Haven, 2011.), jedan od najvažnijih talijanskih slavista, profesor sveučilišta u Firenzi, na rimskoj Sapienzi i američkom Yaleu, napisao je »najprofesorskiji« predgovor knjizi *Fra asilo ed esilio*: u njemu uspijeva osvijetliti neobičan spoj »pisac–lik«, prisutan u ovoj i autobiografskoj — jer sadrži pisma iz Rusije pisana ocu na umoru — i epistolarnoj knjizi, jer je sastavljena dijelom od pisama pisanih moćnicima ple-dirajući za progonjene intelektualce, pojašnjava zatim Matvejevićevo rusko–ukrajinsko porijeklo i objašnjava talijanskom čitatelju spoj intelektualnog i utilitarnog, laičkog i religioznog, znanstvenog i publicističkog u Predragovu makrotekstu sačinjenom od pojedinih, zaokruženih epistolarnih priloga.

Compendio d'irriverenza — Priručnik neudvorničtva, dinamična sinteza Matvejevićevih pogleda na suvremeni svijet, izašao je u švicarsko–talijanskom Luganu kod izdavača Casagrande 2001. godine.³ Vrlo inspiriran, osoban predgovor napisala je za tu prigodu Rossana Rossanda, rođena u Puli 1924, odrasla u Milanu gdje je bila briljantna studentica filozofije kod profesora Antonija Banfija. Partizanka u talijanskom pokretu otpora, članica Komunističke partije Italije od 1943., nakon rata bila je prva žena kojoj je Togliatti povjerio odgovornost za kulturnu politiku. Uskoro postaje kritična prema dogmatskom komunizmu i, zajedno s istomišljenicima, osniva list *Il Manifesto*. Kasnije izbačena iz KPI, napisala je brojne knjige o suvremenim talijanskim političkim i društvenim kretanjima. Od svih predgovora Matvejevićevim knjigama, njezin je najosobniji. Rossanda uključuje i vlastita, intimna, obiteljska i politička iskustva u Predragov kompleksni »'bivši' svijet« — *mondo 'ex'* i propituje ih paralelno s njegovima. Upravo se na temelju ovoga teksta može razabrati koliko je svaki od Predragovih predgovaratelja, odnosno pogovaratelja dotaknuo i razotkrio vlastiti intelektualni, profesionalni pa i intimni habitus pišući i svjedočeći o piscu, kolegi, prijatelju, istomišljeniku, angažiranom intelektualcu, čovjeku.

Kad se u »neizrecivoj« Veneciji primijene »promatranje izbliza« i »epika minucioznog opisivanja«, postupci već uočeni kod *Mediterranskog brevijara*,

3 Koncipiran je dijaloški, kao odgovor na pitanja što mu ih je postavio švicarski publicist i književnik Sergej Roić.

zbilja — poput Meduzina lica — može skameniti onoga tko je gleda u oči, pa je stoga Matvejevićev podvig još uspješniji, piše Raffaele La Capria u predgovoru *Drugoj Veneciji*. La Capria je na primjeru rodnog Napulja iskusio što znači pisati i govoriti o gradu o kojem je gotovo sve već rečeno, pa bi se za njegov predgovor naslovljen *Venezia minima* — Minimalna Venecija, koji je u kasnijim izdanjima preuzet i kao naslov cijele knjige, moglo reći da je najknjiževniji.

Možda se ipak najneobičniji Predragovi predgovaratelj i pogovaratelj susreću u knjizi *Pane nostro* (Kruh naš), objavljenoj ponovno kod milanskog Garzantija 2010. godine. Predgovor je napisao Enzo Bianchi, talijanski svećenik i pisac, osnivač i prior Monaške zajednice u mjestu Bose u Pijemontu. Diplomirao je ekonomiju na Sveučilištu u Torinu, a zatim se povukao u potpunu osamu utemeljivši jednu od prvih zajednica koje se zasnivaju na izravnom čitanju Biblije i Evanđelja, gdje katolici, protestanti i pravoslavni žive u celibatu, u molitvi i radu. Enzo Bianchi piše, isto kao i Predrag, za najvažnije talijanske dnevnike, uređuje časopise, piše knjige. Uz aktivizam, potrebu za zajedništvom i otvorenost prema alteritetu koji se očituje u različitim vidovima, s Predragom ga povezuje i knjiga *Il pane di ieri* (Jučerašnji kruh) iz 2008. U predgovoru Matvejevićevu *Kruhu* Bianchi piše: »Svatko će na ovim stranicama naći kruh za svoju glad« — jednako ako je to težnja ka vjeri ili iščekivanje pravde ili pak želja da upozna bujnu čovjekovu maštu koja je kruh znala učiniti jestivim u najrazličitijim prigodama, kruh je ili »naš«, piše Bianchi, zato što ga dijelimo — ili prestaje biti kruh. Pogovor ovoj knjizi napisao je laik, nekadašnji manualni radnik i vozač (vozio je humanitarnu pomoć u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme rata), nekoć zidar, a sada prevodilac s hebrejskog i jidiša i jedan od u javnosti najprisutnijih talijanskih suvremenih autora, Napuljac, i Predragov prijatelj Erri De Luca. Njegov je pogovor »afektivni i prijateljski doprinos za Matvejevića i za njegovu knjigu — pekaricu« (*libro panettiere*). Erri nam otkriva da u starohebrejskom riječi *kruh* i *rat* imaju isti korijen, jer oduzeti nekome kruh — znači navesti ga da se lati oružja. No, kruh je za njega, kao i za Predraga, uspješan spoj jedinstvene prirodne energije i čovjekovih ruku: topao hljeb, čak i usred rata, poziva na primirje.

Literatura

- Predrag Matvejević. Mediterraneo. Un nuovo breviario. Milano: Garzanti 1991. [kasnija izdanja pod naslovom: Breviario mediterraneo]
 — Epistolario dell'altra Europa, Milano: Garzanti 1992
 — Ex-Jugoslavia. Diario di una guerra. Napoli: Magma 1995.
 — Mondo 'ex'. Confessioni. Milano: Garzanti 1996.
 — Fra asilo ed esilio. Romanzo epistolare. Roma: Meltemi 1998.
 — Compendio di irriverenza. Lugano: Casagrande 2001.
 — L'altra Venezia. Milano: Garzanti 2003. [kasnija izdanja pod naslovom: Venezia minima]
 — Pane nostro. Milano: Garzanti 2010.

Nikola Petković

Kaptolski kolodvor Predraga Matvejevića

Uvod: Idemo na put? Što sa sobom ponijeti?

87

Što čovjeka vodi na put? Što, kako, gdje i kada se spakira, kada odluči da mora otići. Bilo iz jasne želje da to učini, bilo da prevenira da ga ne otjeraju, bilo iz osjećaja tediuma koji je ne jednu nježnu dušu otputio u svijet... ili pak iz gnjeva, psovke, nervoze nad hartijom koji obasjava kvarnersko nebo. I što točno, pri odlasku, a znamo da se sve manje pješaci a pravila su aviokompanija striktna, potrpati u dva kofera precizirane težine uvjereni da ćemo toliko toga zaboraviti, ali ne znajući da ćemo se ikada po to moći i vratiti.

Oni od egzilanata koji su u domicilnoj dimenziji egzila, za koju Julio Cortazar tvrdi da je jedina istinska, prakticirali autocenzuru, spakirat će se lakše. Hm, ne znam tko je spakirao Predraga Matvejevića. Redukcionizam autocenzure zacijelo nije bio ni vodič i donositelj suda o sastavu kofera.

Utopijski angažman pisanja ne samo otvorenih pisama, nego i privatni svijet kondicionala kojega je za sebe, koliko reaktivno (prema totalitarnim svjetovima kojima se obraćao), koliko proaktivno, slušajući svoju savjest, stvorio je jedan tih ali moćan prostor komunikacije s drugim (u ime drugoga) koji je, upornošću i tvrdoglavošću koja ne haje za konzekvence, koja ne haje za vlastitu egzistenciju mjerenu pred zrcalom humanosti i humanizma, stvorila duboko human prostor utopijske, produktivne uzaludnosti. To se vidi s kraja puta. S točke polaska koja se premetnula u točku trenutnog povratka. Pošten, dosljedan, beskompromisan i hrabar u traženju jedine života vrijedne kategorije: nemogućeg, Predrag je bio realističan u svojoj jednostavnosti. Iako je obnašao mnoge funkcije, bio na mnogim profesurama, nadobivao se nagrada i nagrada od kojih je jedna i *Strega* (rezervirana za Talijane)... Matvejević je uvijek pisao i govorio isključivo u njegovo ime: Predrag Matvejević. Kako njegovom ocu koji se osjećao kao građanin svijeta kojega je svijet lišio domovine i

tako je Vsevolod Nikolajevič Matvejevič, ostao zauvijek strancem, nije bilo suđeno ispuniti se u angažmanu pisca, Predrag je, iako znajući za sveto trojstvo opasnosti, uzaludnosti, nepraktičnosti i svih sličnih zapravo estetskih ingredijenata koncepta »moći nemoćnih« (Havel) odlučio sa svoja dva kofera, u potrazi za utopijom, napustiti još jednu utopiju: Kaptolski kolodvor.

Čemu se je nadao? Promjeni? Možda. Ali, itekako svjestan da je »sama istina u očima autentične disidencije važnija od pobjede.« Znao je i da totalitarni režimi (a njima se uglavnom, ako ne i u pravilu i obraćao) ne dopuštaju da se pokušaj promjene »pretvori u događaj, a sam događaj u povijest...« jer kakva bi to onda povijest bila... nije važno kao što despotu nije važno niti kakva je ova koja je. Važno je da je njegova. I, nadalje: »Kad svojom žrtvom stekne ugled i povjerenje, disidencija postaje etičko mjerilo u društvu i njegovoj kulturi.« Primat istine nad činjenicom pobjede, njezina nemoćna moć koja nije operativna, ali nije ni salonski kontemplativna te ugled i povjerenje koji postanu konzekvence jednog trajnog, upornog, tvrdoglavog angažmana za koji se netko tko se takva posla poduhiti smije s pravom i iskreno i privremeno umoriti i zapitati: čemu sve ovo, upravo jest pobjeda. Ne pobjeda jedne misli nad jednim režimom. Ne pobjeda pojedinca, ili projekta nad jednom kvarnom paradigmom: pobjeda ljudskosti u višedimenzionalnom, obeščovječenom svijetu, pokretači, dinamike, igre... kojega su prostom oku nevidljivi. Otvoriti oči za drugoga i drugome ne mora uvijek biti čin paternaliziranja, koloniziranja tuđe svijesti. Može biti samo nježan pokret ruke kojim se prozirna zavjesa pomakne u stranu i onaj tko čita, onaj kome je pisano, onaj kome je čitano... očima drugog vidi sebe. I baš taj trenutak kreativnog poistovjećenja, ta očuđenje, ono je što gusto, angažirano, apelativno, pragmatično pismo Predraga Matvejevića, čini možda posljednjim regionalnim estetskim dokumentom visoko literariziranog modernizma, ali i razrahljenom inačicom pitanja »što da se radi«. U njegovu slučaju s jasnim odgovorima. Toliko jasnim da je, jednoga dana, došao i dan za put u međuzemlje: između azila i egzila.

Svi stanovnici Međuzem(a)lja

Razmišljanje o egzilu iz topline doma, razmišljanje je o putovanju u nepoznato. Takvo je razmišljanje pretenciozno nazvati egzilom. No, jednom kad se dom od tebe odmakne i kada te upozori na krhkost same ideje njegove topline i kad se nađeš u egzilu, tada uvidiš da egzil i nije baš neko romantično iskustvo. Ali, ukoliko je opravdano istinito vjerovati, u to da je egzil stanje konačnosti gubitka, kako to da je egzil tako (o)lako efektivno transformiran u moćan, ako ne i gradbeni sastojak moderne kulture? Mi koji smo studirali na Filozofskom fakultetu kada je tamo u Salajevoj 3 predavao Predrag Matvejevič, učili smo da misliti modernizam u velikoj mjeri znači misliti nešto obezduhovljeno, alijenirano, očuđeno i pomalo anksiozno. Čak se i Edward Said,

njujorški Palestinac s posljednjom adresom na Sveučilištu Columbia, slagao sa sentimentom naših generacija: Nietzsche nas je pokušao podučiti kako kreativno odbaciti udobnost tradicije dok nam je Freud, na svoj način čitajući teritorij, brutalno definirao intimnost ognjišta rekavši: biti stvarno kod kuće znači mirno i strpljivo gledati jedno upristojeno lice doma čije ratne boje prekrivaju incest i patricid. I nije čudo, da je u tom razdoblju optimizma obezdomljenosti procvatila zapadna kultura modernizma koja je u velikoj mjeri proizvod egzilanata, emigranata i izbjeglica.

Georg Steiner, na tragu bivanja *sve u svemu uvijek negdje drugdje*, zaostrio je priču, napisavši kako postoji cijeli jedan svijet dvadesetostoljetne literature Zapada koja je 'ekstrateritorijalna'. Književnost je to o egzilantima kao i ona koju su pisali egzilanti. Dvadeseto stoljeće, tvrdi Steiner, epoha je izbjeglica. Bliže je određujući, piše kako je primjereno reći da oni koji pišu u razdoblju kvazibarbarizma koji je tolike ostavio bez krova nad glavom budu baš pjesnici, sami bezdomni, lutalice ostavljeni bez jezika i u traganju za jezicima, ekscentrici, nostalgičari, svojevolumino izvan vremena...

Ali, izvan kojega vremena? O kojemu to vremenu govori Steiner kad govori o pjesnicima avanturistima prostora, nostalgije i izmještenosti? Zasigurno ne o stoljeću ekstrateritorijalne književnosti. Jer, dvadeseto stoljeće, za razliku od vremena romantičnih egzilanata postavlja praktično univerzalne uvjete za izgon, samoizgon, deteritorijalizaciju: ratovi, tehnologija i higijena smrti, imperijalizam, izvedbeni planovi kvaziteoloških zamisli diktatora... sve je to omogućilo epohu izmještenih, prognanih i, što je najmanje romantično... proizvelo je valove masovnih emigracija.

Pitanje koje postavljam, locirajući Predraga Matvejevića između *azila i egzila* je: kako sve to humanizirati? Kako egzilant u kontekstu globalne industrije poništenja *ja*, ne izgubivši vlastiti dignitet, posebnost i sebstvo, bez da se bahato izdigne iznad mnoštva, može nastaviti (iako je *nastaviti* u kontekstu gubitka kontinuiteta pretenciozno i zamisliti a kamoli pretpostaviti) služiti ideji humanizma i što je još važnije od toga, humanosti? Kako se humanist i intelektualac poput Matvejevića lociran *između*, može uopće izboriti za glas koji neće biti preglasan i time preskriptivan, a niti tih do nečujnosti? Jer, iako jedno vrijeme može nositi stigmom autsajdera u domicilnoj kulturi koja ovdje gdje danas stojimo nikad nije bila jedna, njegov egzil nije onaj Dantea koji je baziran na jasnom zabranu povratka. Nije ni onaj izbjeglice, a nije ni emigranta. Njegov se glas, između *azila i egzila*, reartikulira u anksiji. Ne u onoj koja je, deteritorijalizirana prema nekima obilježila dvadeseto stoljeće, nego prema onoj duboko osobnoj. Ili, kako bi to rekao Avdo Sidran, glas je to kojim se izgovara riječ koja govori »između povijesti i majčina lica«.

Dvadeseto stoljeće proizvodi neatraktivne, sekularne emigrante koje generira povijest pod konstrukcijom. Ljudi izgone ljude u ime drugih ljudi, ili pak za njih. Rezultat je panoramska bezimena masa ljudi koja ljudima koji egzile

artikuliraju, provode i osmišljavaju nikako da ulaže na vidljivost, taktilnost i bitnost ... na ljudsko lice krupnog plana kojega svaka lutajuća humana čestica povijesnih švenkova sadrži. U sebi ga nedjeljivo nosi i njime kontramemorijom piše kontrahistoriju bez obzira na to koliko halapljivo oko kamere povijesti anihilira sadržaje zbjegova, kolona, putova *iz-u* krupnim planovima u kojima se jasno čitaju imena i prezimena bića otrgnutih od nasljeđa, sjećanja, sigurnosti doma, obitelji i osobnih geografija.

Znamo da postoje mnogi književnici, pjesnici, intelektualci... egzilanti koji su svojim radom pokazali i dokazali da situaciji egzila suke koje iz osoba i grupa izbija dignitet, trebaju i mogu, baš iz te *ispod-nule*-pozicije uzvratiti udarac tako da samom iskustvu egzila, omoguće, izgrade, vrate dostojanstvo. To je, po mojemu skromnome sudu, učinio Predrag Matvejević. Kada ovdje kažemo egzil i egzilant, (bez uvrede i ja sebe ubrajam u primarnu asocijativnu grupu), mi mislimo na Joycea, Nabokova, Faulknera, Hemingwaya, Kamova ako baš hoćete... ali ne... Faulknerov i Hemingwayev Pariz, Joyceov Trst, a i Matvejevićev Rim, nije samo mjesto Predraga, Williama i Ernesta... ne! To je mjesto ispunjeno onima koji teško da će ikada više vidjeti dom koji su za sobom ostavili. U džepu imaju EU ekvivalent 'točkica' neki broj preambiciozno nazvane 'socijalne sigurnosti' i sve vrijeme za sebe da se zapitaju 'što sa sobom preko dana...' oni su Bosanci, Hrvati, Srbi, Vijetnamci, Senegalci, Libanonci... svatko od njih ima svoju Lampeduzu... Nedokumentirani, najednom izgubljeni, ljudi s poviješću, ali bez jezika na kojemu bi je izrekli, a još više i tužnije, bez uha koje bi je bilo voljno saslušati.

Mnogi od njih, baš kao i Predrag, pune te mobilne kaptolske kolodvore kojih ionako nigdje nema osim u nama. Njihovo bivanje u nama čini ih sablastima, jer im baš kao i sablastima kojih je ionako prepuna prošlost, otvara i budućnost da nam se iz nje vrate. Prepuni su putnika kojima je šup kartu probušio kondukter u narodu poznat kao nacionalizam koji znade istinu i polaze pravo na promidžbu veoma specifičnog modela *habitusa -habitusa* kakvim ga vidi Pierre Bordieu. Taj je *habitus* koherentni amalgam onih nacionalističkih, edipalnih, praksi koje tijesno povezuju način življenja, običaje, tradiciju s ukorijenjenošću, sa stabilnim mjestom življenja. Uspješan nacionalizam istinu pripisuje samo sebi i svojti dok lažnost, nevjerodostojnost i inferiornost ostavlja autsajderima. Isti model, samo u ime klase, prakticira i retorika binarnih opozicija: komunizam protiv kapitalizma ili pak Europejci protiv Azijata... radi se o matrici za proizvodnju Drugog i o pretekstu nagovora na odlazak. Za razliku od nacionalizma koji bulazni o kontinuitetu, neprekinutosti nasljeđa, originalnosti i imperativu jezika i teritorija kao jamaca identiteta, stanje egzila je trajno bivanje u diskontinuitetu. Egzilanti su istrgnuti, obeskorijenjeni, bezemljaši su, a njihova prošlost nije vrijedna kazivanja. A imali su je. Ne da su je imali. Drugi su je za njih izmislili. Mogli su je imati, pokušati s policia nacionalnih akademija, usisati s dalekovidnica... a nisu je htjeli.

Gotovu. Sami su si krivi što je, da bi se drugima predstavili, ovu sad moraju za sebe izmišljati. I prodavati je kao legitimnu. A kako će kad, s poluispijenim bocama u krilu, odustavši od gladi, poluispruženo sjede na kolodvorima civilizirane Europe. Činjenica da nisu u posjedu jezika zemlje u kojoj su se našli niti ih može lišiti niti ih lišava potrebe da pokrpaju njihove razvaljene živote. Odbačeni od ideologija koje, dok njih tamo nema, slave i vesele se (neke se čak sjete spustiti toliko nisko pa se razveseliti što baš njih više tamo nema)... raseljeni pokušavaju krhotine povijesti sastaviti u neku novu, barem priručnu cjelinu. No, izvan jezika, izvan povijesti, izmješteni... kako će to, bez pomoći drugoga, napraviti? Tko će im posuditi glas? Ako se opredijele za restauraciju velikih povijesti, za potragu za vojskama i tradicijama, ako krenu tragom izbjegličkih vlada, neka se snalaze sami. Pa nisu li tu već bili, samo s unutarnje strane granice koja je, nisu li to spoznali, istovremeno i sigurnost i zatvor. A ako pak žele da se za njih, dok ne progovore, netko usput pobrine, postoji karika koja nedostaje: Predrag Matvejević. Čovjek koji je, bilo da je živio dimenzije unutarnjeg egzila, bilo da se opredijelio za prostor između *azila i egzila*, uvijek posuđivao glas onima koji ga, barem u tom trenutku, nisu imali.

Mnogi su se domišljali o kakvom se to prostoru radi: kakvo je to bivanje biti *sve u svemu uvijek negdje drugdje* i istovremeno biti *kod kuće u svijetu*? Te rečenice lijepo zvuče, čak nešto i znače, ali ono što treba ispuniti je prostor između svake od riječi koje ih čine rečenicama. Predrag Matvejević uvijek je radio baš to. To radi... i zlu ne trebalo, a zlu uvijek treba (što je ohrabrujuća činjenica jer ukazuje na nemoć zla) radit će. I to baš između *azila i egzila*: između oponašanja kontinuiteta vlastita književna opusa, i posuđivanju glasa drugima, onima za koje, bez da ih je Predrag napisao velika većina nas nikada ne bi čula.

Zanimljivo je da, ma koliko je jasno da je egzil gorljiva manifestacija diskontinuiteta, u slučaju Predraga Matvejevića, egzil ima kontinuitet. Kad se malo bolje prisjetim Predraga i kad se zagledam u njegov opus, shvatim da on zapravo nikada nije ni bio ovdje. Ovdje je kad ruka zastane pred stranim zaključanim vratima i kad osjetite hladan i gvozden dodir teške i masivne kvake u školjci svoga dlana... Dlan tada treba otvoriti... zapravo zadržati ga otvorenim, jer samo oni koji ga nikada nisu zatvarali dodirujući kolodvorske kvake, dlan mogu ne samo otvoriti nego ga i pružiti Drugome. A to je što je, i dok je bivao 'samo' tu, bivajući *sve u svemu uvijek negdje drugdje*, radio Predrag Matvejević. Zapravo, njegov opus nakon odluke da bude između *azila i egzila* na neki je način ispunio prostore između rečenica jednog dvanaestostoljetnog saksonskog fratra (*Hugo of St. Victor*) koji je rekao: *Čovjek kojemu je njegova zemlja ljupka nježni je početnik. Onaj kojemu je svaka zemlja njegova, jak je. Ali onaj kojemu je cijeli svijet stran, e taj je savršen.* Ovo, naravno, čitamo ironijski. I to kao model koji treba rabiti svatko tko želi nadići nacionalna i provincijalna ograničenja: točno ovim redom: najprije nacionalna, a onda provin-

cijalna. Ali ne tako da ih odbaci, nego tako da ih, baš kao Predrag, proradi i da dođe na početak priče o toplini doma, krhkosti i sigurnosti... i sve ove moje pokušaje lociranja tog međuprostora sažme u provizorni zaključak: pretpostavka svakoga egzila je ljubav, veza s ishodištem i domom koja nije prekinuta, a nije prekinuta jer je sadržana u dubokom subjektiviziranju koncepta ishodišta i doma — internalizaciji koja te koncepte čini stvarnima bez obzira postoje li oni fizički ili ne. Baš kao i kaptolski kolodvor.

Snježana Kordić

Kozmopolit o jeziku

93

Općepoznato je da je Predrag Matvejević pisac svjetskog kalibra. Manje se govori o tome da je on i sveučilišni profesor i prvorazredan znanstvenik gledano u svjetskim mjerilima.

Kao takav je imao potrebu da pojasni i situaciju s našim jezikom. Mogli smo primijetiti da je u svojim nastupima na televiziji nastojao osvrnuti se i na tu temu, pokušavao je u razgovor ubaciti svoj komentar aktualnih dilema oko jezika. To se događalo u emisijama koje su bile na drugu temu, i zato nije bilo moguće govoriti više o jeziku. Njegove izjave ostale su zato fragmentirane u malim porcijama.

Prilika da se punih sat vremena govori samo o jeziku pružila se ipak u jednoj emisiji na radiju koja nije bila emitirana u Hrvatskoj. Ja sam je za vrijeme emitiranja uhvatila na internetu i snimila. Emisija poslije emitiranja nije stavljena na internet i ne može se naknadno slušati. Lako je moguće da ju nitko u Hrvatskoj nije čuo. Zato sam pomislila da bi bilo zanimljivo i od koristi da ju transkribiram i predočim ovdje.

Emisija se zove »Sporovi u kulturi«, emitirana je uživo 27. 8. 2010. od 10 do 11 sati na drugom programu Radio Beograda. Matvejević je telefonom bio uključen u emisiju, dok je drugi gost emisije, poznati lingvist Ranko Bugarski, bio u samom studiju. Voditeljica je bila Meliha Pravdić.

Ovdje ću iznositi riječi Predraga Matvejevića i izostavit ću drugog gosta, koji se ionako potpuno slagao sa sugovornikom iz Zagreba, a ispostavilo se i da su dobri prijatelji još iz studentskih dana.

Na samom početku Matvejević kaže da govore istim jezikom i naglašava potrebu da se depolitizira jezik.

Protiv politiziranosti jezika

Ono što odavno znamo i što je viđeno i drugdje u svijetu: jedna velika opasnost da jedan državni ili politički jezik ovlada jezikom, vidjeli smo mnogo takvih primjera. Uz pomoć institucija, uz pomoć nekakvih akademskih titula, jednog broja ljudi koji nikad nisu u svijetu izišli pred svijet, koji nisu objavili knjige na stranim jezicima.

Ta veza politike i jezika, potčinjavanje jezičnog mišljenja, jezičnog diskursa političkom diskursu. To uvijek završava loše, to nije samo naš slučaj.

Najveći pjesnik hrvatski 19.–og stoljeća je Mažuranić, pjeva »hljeba, hljeba, gospodaru, ne vidjesmo davno hljeba«. Treba li hljeb proglasiti srbizmom i izbaciti ga — ako ga je upotrijebio najveći pjesnik? Hoćemo li Krležinu knjigu »Hiljadu i jedna noć« izbaciti, prevesti je s »Tisuću i jedna noć«? To su te stvari koje su praktički, može se reći, skandalozne.

Ja samo znao pred sobom pitat se, recimo gledajući francuski rječnik. Bilježi: Voltaire je rekao — to znači riječ je ušla jer je riječ upotrijebio Voltaire, znači ima svoje mjesto u francuskom jeziku.

Status jezika na sveučilištima u inozemstvu

(Kad je imenovan za sveučilišnog profesora u Rimu i uredio da dvije osobe drže lektorat, jedna iz Hrvatske, druga iz Srbije, kaže:)

Uspio sam suzbiti te gadne polemike jer studenti su čuli jedni jednoga, drugi drugoga, jedni jednoga i drugoga, i vidjeli su kolika je u stvari ta bliskost i kako je apsurdno praviti više jezika od te jezične mase s kojom smo suočeni. Tu bih htio reći nekoliko stvari koje su moja zapažanja iz svijeta. Mi smo izgubili zadnjih godina na desetak katedri ovaj naš jezik. Prvo, teško je za jednoga stranog profesora da postane redovni profesor i da preuzme katedru hrvatskog ili srpskog jezika i bosanskog ili crnogorskog.

A druga stvar je teško što gledajući svoju karijeru, vidim, prvo su ga zvali varijanta, pa onaj isti koji ga je zvao varijanta kasnije govori o standardu pa o dijasistemu, a razlike uvijek ostaju iste unatoč tim nazivima. To je stvorilo otpore na raznim katedrama. U Italiji je barem pet katedri zatvorilo taj naš jezik. Ionako nikad nismo bili dovoljno studirani, i dogodio se taj fenomen. To je jedna stvar za koju su sigurno krivi neki ljudi.

O međusobnoj razumljivosti

Da, naravno da stanovite razlike postoje, ali praviti od toga dva posve različita jezika, to mi se čini smiješnim. A smiješna je karijera nekih kolega, neću da ih imenujem, baš onaj na koga prvo mislim je umro, i koji su bili zastupnici varijanata, radili za Krležinu Enciklopediju tekst o jeziku koji je govorio o tome

kako je to jedan zajednički jezik, i onda odjednom napuste to i napadaju one koji misle ono što su oni prije mislili. To ostavlja neugodan trag u toj kroatoserbistici ili serbokroatistici, i to je tako.

Najmanje o čemu se vodi računa to je stupanj sporazumijevanja i stupanj razumljivosti kad se govori o tim razlikama. Sjetio sam se one anegdotske grozne priče, stavljeni su titlovi na film pa se smijao svijet kad su čitali titlove. Čuju riječ i vide titlove. Rekli su da je netko kupio taj film u Beogradu da prikazuju kao komični film upravo zbog toga.

Toliko tih je bilo neugodnih prilika. Recimo, nedavno u jednoj međunarodnoj instituciji govori srpski predstavnik, govori hrvatski predstavnik. Unatoč svim traženjima, neka postoji naravno, neka se prevodi na hrvatsku varijantu, na srpsku varijantu, ali kad je govorio srpski predstavnik, hrvatski nije imao slušalice, a kad je govorio hrvatski predstavnik, srpski nije imao slušalice. Pa su stranci koji su čuli njihove prijašnje polemike rekli »Pa kako to, skidate slušalice?«

— *Matvejeviću, kažete, kad govorimo o razumljivosti između dva govornika....* (ovdje Matvejević prekida voditeljicu pitanjem:)

— Jel' Vi mene razumijete dobro? Meni se čini — da.

— *Pa vidite da razgovaramo bez ikakvoga problema. Kako se utvrđuje taj postotak ili procenat međusobne razumljivosti i kako se utvrđuje da pripadnici nekoliko nacija govore različitim jezicima, pa se onda kaže »ipak oni govore tim jezikom, a oni govore ovim jezikom«, i onda je to validno za lingvistiku, a posle i za dalje?*

— Razumljivost se ustanovljuje u praksi.

Jedna svijest o tome koliko je to jedan jezik na nivou sporazumijevanja i na nivou razumljivosti. Nivo razumljivosti ide do devedeset i ne znam, zavisi od kulture, onaj tko je završio veliku maturu razumije praktički sve. Onaj tko je polupismen taj »ne razume, šta ti to znači«.

Znam da je bilo, kao što u Hrvatskoj ima ovih aberacija o kojima sam govorio, bilo je u Srbiji ako kažeš »na hrvatskom je to«, ah, kao da si ustaša. I te stvari treba odbaciti. Nije to tako. Nekad neku riječ koju ne zna jer je nedovoljno obučen ili naučen, pa kaže »Šta ti je to? Kakva ti je to ustaška reč?« I to je sigurno bio na neki način jedan negativan poticaj za drugu stranu.

Mislim da ne treba biti skandalizirano ako u normalnoj upotrebi se kaže »Krlježine Balade napisane na hrvatskom kajkavskom jeziku«. Nikad me nije smetalo, toliko puta bio sam svaki tjedan u Beogradu u vrijeme Jugoslavije. A bilo je ljudi koje je smetalo pa kažu »na srpskom Vam je to tako«, »na hrvatskom Vam je to tako« — mislim da toga se treba osloboditi.

O dva različita hrvatska jezikoslovca

Ako bi se išlo za tim što predlaže, moram mu reći ime, profesor Babić — nikad ga nisam cijenio i nikad ga neću cijeniti, trebalo bi da hrvatski jezik za-

stupa netko tko ima pred svijetom jedan autoritet i knjige, djela, radove uvažene u svijetu. To je čovjek kojemu je strast samo da dijeli. A zamislite Vi kako izgleda takva karijera, i nije samo njegova: kad je bio Novosadski dogovor, bilo je onih koji su išli najdalje, koji su tražili da se najprije ujednače sve ove nominacije, terminologije. Taj je tražio, ima tekst njegov koji citiraju njegovi prijatelji. Kako je to znanstveno ako ide sasvim suprotnim pravcem od onoga što je proklamirao sam za sebe?

Pokojni Petar Skok, jedna velika figura, mogu se Hrvati podičiti takvim njegovim etimološkim rječnikom. Petar Skok je stvarno znao sve to bolje od drugih, a gotovo da nema riječi gdje ne citira »Vuk to kaže ovako, Vuk i Daničić to kažu ovako«. Pokazuje dubinu jedne riječi i način na koji je ona primljena. Umjesto da te tradicije hrvatske filologije koristimo, koristimo radove nekoga provincijalnog profesora koji ne znači ništa u slavističkim krugovima svijeta.

Navodno jezično nametanje

Kakva god bila administracija u bivšoj Jugoslaviji, može se reći da je poštovala varijantu, da su zakoni izlazili na hrvatskoj varijanti, na srpskoj varijanti jedan do drugoga, bosanski je na neki način imao obilježja i jedne i druge varijante.

Srbi su brojniji, dva i po puta ih je više nego Hrvata. Postoji ta snaga stvari, to jest frekvencija upotrebe. I ta frekvencija upotrebe je jedna stvar koja je sigurno utjecala, i preko Beograda dolazila u Zagreb. O tome se može govoriti znanstveno, o tome se može govoriti sa stanovitim razumijevanjem, a ne »vidi, oni nama nameću«. Ma tko ti nameće jezik? Nisam nikad doživio da mi netko kaže »moraš upotrebiti ovu reč«, a objavio sam u Beogradu ne znam koliko i knjiga i tekstova.

Prepravljanje prošlosti

Jedan pozitivni kozmopolitizam, koji se nalazi uzmite u Hrvatskoj, u koju su došli ljudi sa strane kao što je August Šenoa, kao što je Ljudevit Gaj, kao što je Strossmayer koji osniva u Zagrebu Jugoslavensku akademiju, a u Srbiji je tada Srpska, u Sloveniji je Slovenska, dakle ide tako daleko. Osim toga, tko hoće ozbiljno da se bavi poviješću, mora priznati, Srbi su imali svoju državu i mučili su se intelektualci sa svojom državom. Jugoslavensku ideju su smislili Hrvati, napravili su je, neću reći sad, hrvatski nacionalisti da to kažem. Sve to su povijesne činjenice. Hrvati su tražili taj jezik zajednički. Cijela jedna povijest se tu prekriva, mijenja se.

Reći ću još jedan primjer. Od mene kao nekog tko je došao nanovo u tu problematiku jer sam 1994. došao iz Pariza u Rim i preuzeo tu katedru. Recimo, Antun Branko Šimić, za mene jedan od najvećih hrvatskih pjesnika 20.–og stoljeća. Ne zato što je iz moga kraja jer sam se ja rodio u Hercegovini, on je iz Gruda. Antun Branko Šimić ostavio nam je svoje djelo na ekavici, kao što je pisao mnoge stvari Krleža, Krleža je napisao »Izlet u Rusiju«, Tin Ujević je napisao dosta toga na ekavskom. Antun Branko Šimić ima jednu rečenicu koju neće nitko od ovih sadašnjih, mojih nekadašnjih hercegovačkih prijatelja neće da je ponovi, kaže doslovce: »I ovako je teško biti pjesnikom i piscem maloga naroda, a što bi tek bilo od nas da nismo se opredijelili za zajedničku formu koju je predložio Vuk Karadžić.«

Znate, onda reći kao da je Vuk nešto napravio kao neki velikosrbini, to je jedna takva povijesna laž. Vuk je imao teške odnose sa knjazom, dakle s administracijom, s državom srpskom, imao je teške odnose s pravoslavnom crkvom koja je htjela taj crkvenoslavjanski da nametne. Vuk je jedan čovjek koji je računao na pomoć od Hrvata, i ta pomoć mu je pomogla da svoju reformu na neki način, eto, tako sprovede.

Ja se sjećam istupa jednog kolege kojeg veoma cijenim, Radoslava Katičića, koji je na 200–godišnjici Vuka, bili smo zajedno, na Sorbonni je tada profesor Katičić rekao »Da su ustaše još godinama pokušavale rascijepiti svojim inovacijama taj jezik, ne bi napravili dva jezika«. A kasnije je možda i on negdje pod pritiskom nekih ljudi koji nemaju nikakav svjetski renome slavista, koji su mali, sitni, provincijski profesori, zadojeni nacionalizmom iz prošlih stoljeća i koji ne čine čast hrvatskoj filologiji... (ovdje voditeljica prekida Matvejevića pitanjem:)

— *Govorite o mogućem pritisku koji je možda u jednom broju izvršen na lingviste, i u Hrvatskoj i u Srbiji i u drugim područjima prethodnog zajedničkog lingvističkog prostora. Ali zašto su lingvisti pristali da obavljaju poslove političkih elita?*

— Znate, nisu samo lingvisti. To su bili i književni krugovi koji su pristali na jedan drukčiji tip, recimo, govora. Vidjeli smo jednu krizu literature, veliku krizu hrvatske i srpske literature. Mislim da je plaćen veliki danak, i plaćen je danak u filologiji tih takvih lingvista što smo izgubili tolike katedre.

U nazivu katedre »standardni« jezik

Ne mogu zamisliti netko da osnuje katedru za standardni francuski jezik, bilo bi smiješno, ne znam prije svega kako bi se to reklo na francuskom, »standardni francuski jezik«. To se samo po sebi razumije da se jezik standardizira.

Kako gledati na jezik

Važno je da se unese jedan normalan diskusioni diskurs u naše priče o jeziku.

Neki primjeri koji su poznati u svijetu, gdje postoje stanovite varijantske razlike između njemačkoga u Austriji i njemačkoga u Njemačkoj, da ne govorimo o dijalektalnim razlikama, o jeziku koji se govori u Münchenu i o jeziku koji se govori u Hannoveru. Zatim francuski u Kanadi, francuski u Francuskoj. Belgijanca razumije svatko od nas, ja sam nekoliko godina predavao u Parizu pa sam išao u Belgiju predavati. Uvijek sam razlikovao to, sve su to razlike koje prirodno postoje iz slobode jezika. Ali ne tako da bi se moralo mijenjati stavove stubokom, pred javnošću, rušiti ugled pristupa jeziku, rušiti nešto možda time u samome jeziku.

98

Uvjeti u kojima se razvijao jezik u Hrvata i u Srba su bili takvi da je doista moralo dolaziti do stanovitih razlika, i te razlike se mogu priznati a da se pritom ne govori o dva jezika, o tri, četiri jezika. Na Sorbonni danas kažu bosansko-hrvatsko-srpski, sad će se sigurno dodati tome crnogorski. Kako ćete vi u takvu jednu priču stavljati ovo? A opet s druge strane, crnogorski ima svoje neke osobine, ali dvije, tri izgovorne osobine ne prave drugi jezik. Ta jedna devastacija nas toliko provincijalizira i baca.

Te muke s jezikom mogle su se, kao i razlike prave, drukčije objasniti. I uzeti u obzir mišljenja najvećih ljudi, najvećih ljudi od pera. Krležino mišljenje koje je izišlo u 5. ili 6. izdanju mojih Razgovora s Krležom, gdje je Krleža molio da dam javnosti tu rečenicu njegovu »hrvatski i srpski su jedan jezik koji Hrvati zovu hrvatski, Srbi srpski«. Naravno da je tako.¹

1 Transkribirani govor Predraga Matvejevića objavljuje se uz njegovu suglasnost.

Nikica Mihaljević

Recepcija Matvejevićevih tekstova u hrvatskom emigrantskom tisku

99

Emigrantski autori su se, što ne mora biti samo po sebi razumljivo, različito odnosili prema domovinskim autorima i njihovim intelektualnim, umjetničkim ili znanstvenim naporima. Istražujući emigrantske periodične publikacije, zapazio sam da se unisono negativan stav *spram onih u domovini* počinje mijenjati od sredine 1960-ih. Od *Brijunskoga plenuma, Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika* te osobito nakon *Hrvatskoga proljeća*. Istina, neki autori se nisu mogli, znali ili smjeli odreći starih mahom petrificiranih stajališta o komunističkim intelektualcima smatrajući ih režimskim čankolizima i prodanim dušama bez iznimke. Drugi su uviđali promjene, potrudivši se da razumiju procese koji se u domovini zbivaju. Zbilja je bila slojevita i raznovrsna, a režim sve mekši i propulzivniji. Val redogmatizacije, nakon smrti Josipa Broza, nije mogao vratiti unazad zahuktale promjene koje su iziskivale apsolutni drugačiji pristup jugoslavenskoj stvarnosti, unutarnjim odnosima i sve vidljivijim korjenitim promjenama u okruženju i svjetskim zbivanjima. Stručno meritoran, etički odgovoran i moralno privlačan prilog takvim događajima posljednjih tridesetak godina SFR Jugoslavije pridonio je Predrag Matvejević (1932). Emigracija mu najprije nije vjerovala, ali je postupno mijenjala svoja gledišta u njegovu korist.

A) *Hrvatska revija*

Prvi put se na stranicama *Hrvatske revije* spominje djelovanje tada već zrelog profesora francuske književnosti, sorbonskoga doktora komparativne književnosti, esejista, kritičara i polemičara Predraga Matvejevića u okviru prikaza povodom pojavljivanja prvoga broja zagrebačkoga časopisa *Teka*, koji je prikaz napisao, pod pseudonimom Mihovil Šimić, Gojko Borić (*HR*, 1973, 3). Borić

zapjenušano, paskvilantski, ne pazeći na meritum i nijanse, sa zauzetošću na kojoj bi mu pozavidjeli mnogi staljinisti ili ždanovisti (što će ostati više-manje trajnom karakteristikom njegova angažmana sljedećih desetljeća, sve do danas), obrušava se što je »jedan od čistih esteta, Vjeran Zuppa (kome je on vjeran?, možda niti samom sebi) književni kondotjere, blistavih intelektualnih sposobnosti, vješt jeziku i duhovnom larpurlartizmu, kritik čija spretnost izbjegavanja političkog angažmana stoji u suštoj oprečnosti s imperativom sadašnjega kulturnog sumraka okupirane Hrvatske, počeo u društvu s Božidarom Gagrom, Albertom Goldsteinom, Tonkom Maroevićem, Predragom Matvejevićem i Nikicom Petrakom izdavati časopis *TEKA — tekstovi/kritika*, koji u prvi mah mora izazvati čuđenje i nevjericu. »Kome treba ovaj časopis?, tko će ga čitati?, zašto je Partija dozvolila njegovo izdavanje?, kakva je njegova budućnost?«

Prisjećam se tih godina: slična pitanja, samo iz socijalističkog dogmatskog kuta, postavljali su oni koji nisu razumjeli ništa od onih vremena i čije je zagovaranje redogmatizacije društvenoga života dovelo do uvenuća bilo kakvoga socijalističkog demokratskog odgovora plitkoumnicima i slijeva i zdesna. Jednima i drugima je trebao snažan neprijatelj, stvaran ili izmišljen, svejedno. Nažalost, onako obnevidjeli nisu uočili onoga trećega koji je koristio priliku dok se dvojica tuku. *Teka* je bila element smirenja, izvan nacionalističkog i staljinističkog bjesomučja. Boriću je bilo lako tada sprdati se: »Prepričavati sadržaj ovog časopisa izgleda nam suvišno. Naslovi pojedinih priloga govore sami za sebe. Vjeran Zuppa piše stavak o dosjetki, Kasim Prohić razglaba o gestu i ništavilu, Danijel Dragojević je objavio pregršt stihova pod naslovom *Iz novije kutije za lov*, Bruno Popović je napisao četiri fragmenta o ironiji, Milivoj Solar tumači svijet Franza Kafke u raspravi *Parafraza i alegoreza*, Albert Goldstein stavio je na raspolaganje intimne pjesme u prozi sa zajedničkim naslovom *Smočnica*, Branimir Donat raščlanjuje svoj stav prema hrvatskim borgesovcima, Josip Pupačić izvukao je iz ladice tri pjesme iz ostavštine, Predrag Matvejević paradira sa svojim poznavanjem francuske književnosti, a uredništvo se veseli što je po prvi put moglo objaviti jedno pismo Martina Heideggera Michaelu Palmieru, i to na njemačkom i našem jeziku.«

Dakako, Borić iz svoje lagodne propagandističke radijske pozicije u tzv. slobodnom svijetu, nije mogao biti dorastao kritičkom propitivanju ovoga vrsnog časopisa. Uostalom, za suštinsku društvenu ili estetsku kritiku i nije bio plaćen.

Optužba za donkijoteriju i policijski posao u stvarima duha

Matvejevićeva knjiga polemika *Te vjetrenjače* (prvo izdanje 1977., drugo, prošireno 1978.), vrlo popularna u ondašnjoj zajedničkoj državi, izazvala je pažnju

i u emigraciji. Ivo Rumora¹, kao geodet po zanimanju i emigrant po svjetonazorskom opredjeljenju (a mrzilac svega jugoslavenskog i komunističkog, što mu ipak nije dovoljna kvalifikacija za književnoga kritičara), sasvim nestručno i nekompetentno ocjenjuje Matvejevićevu knjigu. On, papagajski, ponavlja emigrantske diskvalifikacije koje se oslanjaju na ustaški ressentiment i nepriznavanje realiteta koji je uslijedio nakon pobjede nad NDH. Prvo što će zamjeriti Matvejeviću jeste njegovo porijeklo: »Čini se, da potječe iz projugoslavenske obitelji. Njegovo današnje marksističko opredjeljenje tipologijski se može označiti kao nekakva sinteza krležijanstva i andrićevštine. Smatra ga se jednim od najboljih (mladih) poznavatelja Krleže. Zbog spomenute orijentacije, Matvejević je prilično jedinstveni primjerak, pa je stoga dosta izoliran u sredini kakva je zagrebačka. Da se osjeća Hrvatom — s obzirom na svoj kulturni horizont i inteligenciju — danas bi bio u opoziciji, ili bi se barem držao po strani, kao što to čine brojni Mostarci (i Hercegovci) koji žive u Zagrebu. Njegovo mu utopističko jugoslavenstvo, doduše, katkad otvara vrata u druge republičke kulturnjačke sredine, pa i u Beograd, ali i na toj razini doživljava sve veća razočaranja, jer je većini jasno, da je Matvejević neprirodna pojava i raritet u jugoslavenskoj stvarnosti te ga ne primaju kako bi on to (idealistički) želio.«

S druge strane čak i tako izblajhanome umu i ispranome mozgu kakav je Rumorin, nije moguće ne primijetiti: »Ne može mu se, ipak, poreći književno-kritičarski talent i široko kulturno-političko poznavanje literature. Pisani mu je jezični stil na zavidnoj visini, ali ipak jednostavan, jasan i čitak. Spretan je polemičar, čak i prilično hrabar s obzirom na prilike koje tamo vladaju. No, njegove *Vjetrenjače* najbolje pokazuju, da je zapravo on sam najveća žrtva donkihottstva, koje inače pripisuje drugima. Svaka čast njegovim pozitivnim kulturnjačkim i humanističkim obilježjima, ali Matvejević se vrti u krugu praznine, odnosno utopije.« Valjda se Rumora pokajao za nekoliko pohvalnih riječi pa ih je brže-bolje opovrgao tvrdnjama koje Matvejevića svrstavaju tamo gdje mu je po Rumori mjesto — u ništavilo. No to treba i potkrijepiti. Zato Rumora izvlači, doslovno izvlači iz Matvejevićeva teksta bez ikakva konteksta, smisla i prihvatljiva obrazloženja »zgodne primjere«, tj. primjere koji jedino i apsolutno potvrđuju njegove (hipo)teze.²

1 O njemu Milan Blažeković u *Bio-bibliografskom leksikonu suradnika Hrvatske revije* piše: »Rođen je 4. lipnja 1926. u Zagrebu, gdje je 1945. maturirao, a 1948. diplomirao na višoj geodetskoj školi. Radio na geodetskom i geofizičkom (nafta) premjeru u Hrvatskoj od 1953. do 1963. te od 1960. do 1969., dok je u razdoblju od 1963. do 1966. radio u Egiptu. Prilikom »ilegalnog« pokušaja bijega 1951. bio je uhićen i osuđen na 10 mjeseci zatvora, koji je izdržao u »KP[D]« u Mariboru i Lepoglavi. »Legalno« je emigrirao 1969. u Calgary, Kanada, gdje je djelovao u »Društvu prijatelja Matice Hrvatske« kao predsjednik i tajnik. Godine 1975. učlanio se u MO (Mjesni odbor — op. N. M.) Calgary Hrvatskog Narodnog Vijeća pa mu je postao predsjednikom, dok je više puta bio biran za sabornika HNV-a. Pisao je u čikaškoj »Danici«, »Hrvatskoj Reviji« i drugim publikacijama hrvatske emigracije.«

2 S citatima u nekim tekstovima tiskanima u *Hrvatskoj reviji* treba biti posebice oprezan. Autori vrlo često koriste navode iz tuđih napisa nemarno, nejasno i pokoji put nekorektno, či-

Ima još geodeta u hrvatskoj književnosti. Jedan od njih je Miro Glavurčić. Njegov doprinos hrvatskoj književnosti je takav da mu još uvijek nisu dorasli mnogi hrvatski književni kritičari, književni znanstvenici i teoretičari sličnih zvanja. Rumora, pak, je od onih geodeta koji nisu zirkali kroz teodolit nego su drugima držali letvu po kojoj su se mjerile koordinate nekoga (novoga) svijeta. Mi koji nismo nasjedali na takvu geodetski određenu geografiju i arhitekturu ljudskoga življenja odbacivali smo puke izmjere bez suštine i smisla.

Na tragu ovakvog Rađina mišljenja, a možda i zbog njega, G. Borić ponešto mijenja svoje viđenje Mandićeva angažmana. U dugačkom kritičkom članku *Prijetnje čvrstorukaških demona u Zagrebu (Hrvatska revija, 1984, 3, str. 405–435)*, potpisanom pseudonimom Hrvoje Vukelić, Borić predstavlja inozemnom čitaocu tzv. *Bijelu knjigu*.³ Situiraajući Mandićevu tadašnju poziciju, Borić piše: »Proturežimski i idejno neutralni intelektualci u Zagrebu i Sarajevu nisu u svojim sredinama mogli objavljivati djela slična djelima svojih kolega u Srbiji i Sloveniji. Neki od njih su počeli djelovati u Beogradu, kao *Igor Mandić* i *Esad Ćimić*; drugi su bili prisiljeni na šutnju. Može se pretpostaviti, da su oni sa stanovitim simpatijama pratili slobodnija intelektualna gibanja u Beogradu i Ljubljani, premda se nisu mogli slagati s velikim dijelom političkih stavova u tim sredinama, posebno u onoj beogradskoj, gdje su naglo dobile na snazi ideje centralizma, unitarizma, srbijanskog pijemontstva i optuživanja Hrvata za sve nedaće srpstva. Napad na beogradsku 'oazu relativne slobode' došao je iz redova 'šušarovaca', iz onog malog kruga povlaštenih 'kulturčika' u užoj Hrvatskoj, koji su nakon Karadžorđeva bili postavljeni na sve važnije pozicije 'kulturne Bijafre' u 'SR' Hrvatskoj. Znak za ofenzivu na beogradski antirežimski intelektualni krug dao je Šušarovov pitomac, ili, kako ga je nazvao srpski književnik Vuk Krnjević: 'Šušarov mali od kužine', Goran Babić, osrednji pjesnik, koji pubertetski imitira Krležu, u svom napisanom intervjuu, što je u okviru serije 'Partija i inteligencija' izašao u 'Borbi' (25.–26. II. 1984.) i izazvao niz oštrih reagiranja napadnutih... Novinar i kritičar 'Vjesnika' Josip

me umanjuju informativnu, ali i efektanu stranu svojih priloga. Tako i u ovom slučaju I. Rumora ne samo da je neprihvatljivo istrgnuo pojedine izričaje iz Mandićevih rečenica (pretvarajući ih u istrške), nego ih navodi nejasno, sa svojim riječima među zagradama, ali i netočno, što odaje dojam o nekorektnosti i lošim namjerama. Bilo bi za njegov tekst i za poruku koju je želio odaslati dojmljivije da je citirao cijele rečenice.

- 3 U Vujićevom *Hrvatskom leksikonu za Bijelu knjigu* čitamo: »U Hrvatskoj od 1984. popularni naziv za tzv. 'radni materijal' o idejnim tendencijama u kulturi, u povodu kojega je u svibnju 1984. Komisija CK SKH za idejni rad održala savjetovanje o 'idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva'; neostaljinistički napad na hrvatske, slovenske i srpske liberalne intelektualce. Sastavljena na poticaj i pod vodstvom S. Šušarova, pokušaj je zaustavljanja raspada totalitarizma i oživljavanja represivne kulturne politike.«. Inače, puni naslov tog »radnog materijala« glasi, kako navodi sam Borić: »O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke«, datirana je u *Zagrebu, 21. ožujka 1984., a ima 237 stranica.*«

Pavičić stvorio je kraticu za 'književnika Gorana Babića' KGB što je također kratica za sovjetsku tajnu službu 'Komitet Gosudarstvenoj Bezopasnosti'. Napadnuti I. Mandić se začuđeno pita: kako G. Babić može biti funkcionar 'socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske', kad svojim protivnicima prijete, da će ih 'zatući kao štakore', nazivajući ih 'bagažom i marvom'. To je samo nekoliko primjera za žestinu, kojom je odgovoreno na Babićev intervju.«

Nadalje, Borić nabroja najpoznatija imena čiji su radovi analizirani u *Bijeloj knjizi*: »Nevjerojatnom, upravo kriminalističkom strpljivošću registrirani su javni istupi, napisi i intervjui nekih kulturnih stvaralaca, kao A. Isakovića, B. Hofmana, M. Danojlića, I. Mandića, M. Popovića, V. Župana, D. Rupela, D. Radovića i drugih, u kojima su oni davali 'nepoćudne' poruke.

Sastavljači 'Bijele knjige' posebnu su pozornost posvetili kulturnom i javnom djelovanju hrvatskih književnika Stanka Lasića, Igora Mandića, Predraga Matvejevića... i brojnim drugim, manje poznatima.«

Na koncu, da bi ilustrirao način rada sastavljača *Bijele knjige*, Borić citira ocjenu iznesenu o trojici navedenih hrvatskih pisaca. Citat o Matvejeviću:

103

Pohvale Predragu Matvejeviću

Iako je bilo sporadičnih glasova, u pojedinim priložima otisnutima u *Novoj Hrvatskoj*, koji su osuđivali Predraga Matvejevića (1932) kao podupiratelja jugoslavenskog socijalističkog režima,⁴ ostali tekstovi uglavnom govore o njemu pohvalno. Matvejevićevo jugoslavenstvo i privrženost socijalizmu ili se zaobilazi, uz uzgrednu opasku ali bez ulaženja u osporavanje, ili se izražava tobožnje čuđenje, što predstavlja blagu verziju osude.

U takvom tonu piše Bruno Bušić članak *Osuđen zbog razmišljanja* (NH, 1976, 6) u kojem prikazuje neke domovinske događaje iz 1975. godine, kojima je mogao svjedočiti, prije odlaska u emigraciju u rujnu 1975: »Bez ikakva razloga zatvoreni su i bez obrazloženja pušteni: hrvatski pjesnik, prevoditelj i novinar »Vjesnika« **Marko Grčić**, književnik **Ivan Šperanda**, kipar **Roko Domić**, američki državljani **Anthony Božikov**, koji živi u Zagrebu. Jedina

4 Primjerice, Z. Markus u spomenutom tekstu *Velike knjige nastaju nasuprot* (NH, 1975, 1) reći će: »Tržište na kojem bi se mogla kupiti antihrvatska knjiga čak i s prividnom vrijednošću suzilo se na nekoliko režimskih imena, koja ovog proljeća kane održati kongres pisaca SFRJ. Treba li se čuditi da će na tom kongresu uvodni referat držati nezaobilazni Predrag Matvejević? Od njega pak nitko ne očekuje ništa doli da nazočnima 'objasni' kako su pisci, posebno u Hrvatskoj, tek sada nakon Karađorđeva neobično slobodni u pisanju, pošto su neki nestašniji među njima ušutkani zatvorom, što će reći o 'kulturnoj' situaciji u kojoj se protivnik ušutkava razlozima izvan svakog okruga razločnosti, tj. silom? Želi li se Matvejević makar samo približiti ozbiljnoj književnoj riječi, tada mora napisati nešto zbog čega će doći i sam u zatvor. Tada započinje razgovor. Sve prije toga je plaćena štafaža režimskih zločina nad knjigom i književnicima.«

krivica bila je što je išao u posjet svojim roditeljima u SAD. Na saslušanja je stalno pozivan režiser **Zvonimir Berković**, a i vođa hrvatskih sveučilištaraca **Dražen Budiša**, koji je tek izašao iz zatvora. Na saslušanjima, koja su trajala po deset sati dnevno, svaki uhićenik pitan je za najmanje oko dvije tisuće drugih osoba. Neki (kao novinar »Vjesnika«, **Baldo Dobrašani**⁵) prostodušno su pripovijedali o bezazlenim razgovorima s prijateljima, pa su tako mnoge od njih uvalili u zatvor. Sve uhićenike Udba tereti za terorizam i ostale oblike neprijateljskog rada protiv Jugoslavije.«.

Bušić je posebno istakao slučaj Miroslava Vaupotića i zaokruženo prikazao Matvejevićevo postupanje i zauzimanje: »Hrvatski književnik **Miroslav Vaupotić** izveden je na sud zbog razmišljanja koje je zapisivao u svoj osobni dnevnik. Na tom fantazmagoričnom suđenju jedini svjedoci obrane bili su književnici partiji **Saša Vereš** i **Predrag Matvejević**. Oni su hrabro i beskompromisno ustali u obranu svoga utamničenog kolege i napali jugoslavenski sustav pravosuđa. Predrag Matvejević je rekao da se sada stidi što je u inozemnim publikacijama i inozemnim kulturnim krugovima hvalio jugoslavenski državni sustav.

'Ja više ne mogu braniti Jugoslaviju u kojoj se održavaju ovakva suđenja!', rekao je Matvejević. Miroslav Vaupotić je ipak osuđen na četiri godine strogog zatvora, ali je pušten iz zatvora do pravomoćnosti osude, za koju nitko ne vjeruje da će potvrditi sadašnju kaznu. Predrag Matvejević otišao je u Centralni komitet i bacio svoju partijsku knjižicu. Među hrvatskim književnicima tako nema više ni jednog jedinog koji bi zagovarao i branio jugoslavensku ideju, odnosno jugoslavensko nasilje.

Bilo bi besmisleno opravdavati Matvejevićevo polemiku s Mandićem, kao i druge njegove jugoslavenske istupe i prijateljstvo s kvislinškim krugovima, ali treba otvoreno reći da je Predrag Matvejević bio jedan od rijetkih hrvatskih intelektualaca koji je još u doba Rankovića pritjecao u pomoć onim javnim djelatnicima koji su bili optuživani i osuđivani zbog hrvatskog nacionalizma. Nakon Karadorđeva Matvejević je spriječio izbacivanje utamničenih hrvatskih književnika iz Društva književnika, on ih je zapravo jedini i pohodio u zatvoru. Drugi su tvrdili da ne mogu dobiti dozvolu za razgovor sa svojim zatvorenim kolegama, a to nije bila istina. Ta im dozvola nije data jednostavno zato što je nisu tražili. Zahvaljujući prvenstveno zalaganju Predraga Matvejevića i njegovim inozemnim kulturnim vezama smanjena je kazna Zlatku Tomičiću i Vlatku Pavletiću. Njegov zagovor ipak ništa nije pomogao Vladi Gotovcu, on je svoju kaznu odrobijao do zadnjeg dana.«.

Bušićevo predviđanje, na kraju članka, ipak se nije obistinilo, produžujući još jednu od bezbroj hrvatskih kontroverzi: »Ipak, svi ovi pošteni istupi Predraga Matvejevića ne mogu prikriti nedoličnost njegovih članaka u 'Oku'.

5 Netočno. Riječ je o novinaru Baldu Dobrašinu (1942–2003).

Zbog toga i jest Danijel Dragojević odbio da s njim podijeli književnu nagradu INA–e. Hrvatska inteligencija zato Danijela Dragojevića slavi kao svoga heroja, a sada će na isti način slaviti vjerojatno i Predraga Matvejevića.«

U nepotpisanom izvještaju »*Slučaj*« *Matvejević* (NH, 1984, 14), iako nije u potpunosti naveden izvor, prepričavaju se gore spomenute aktivnosti P. Matvejevića i ocjene koje je o njemu dala službena vlast, tj. partija, u povelikoj »analizi« poznatoj pod nazivom *Bijela knjiga* (riječ je o materijalu Komisije CK SKH za idejni rad: »*O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke*«, 21. ožujka 1984., 237 šapirografiranih stranica). U članku *Nove Hrvatske* očigledan je već spominjani ambivalentan odnos prema Matvejeviću: »O njemu 'analiza' govori na pet stranica i njegov je 'slučaj' utoliko zanimljiviji što mu malo tko može biti ravan po idealističkoj jugoslavenskoj liniji.« Dakle, *Nova Hrvatska* još uvijek dvoji u iskrenost Matvejevićeva angažmana.

No, zato T. Rađa u prikazu *Predrag Matvejević — osamljeni borac za prava na razlike* (NH, 1987, 13), povodom Matvejevićeve knjige *Otvorena pisma — moralne vježbe* zauzima prema Matvejeviću puno povoljniji, povjerljiviji i iskreniji stav. Odmah na početku ovako utvrđuje svoje stajalište: »**Zagrebački sveučilišni profesor Predrag Matvejević** (r. 1932. u Mostaru) prošle je i prethodne godine kod beogradskog nakladnika Nova⁶ objelodanio svoja '**Otvorena pisma — moralne vježbe**', pretežno već objavljena uglavnom u beogradskim povremenicima između 1973. i 1985. Knjiga obuhvaća 75 kraćih štiva, razdijeljenih na tri podjednaka poglavlja: Pisma javnosti, Prepiska s pravdom i Poslanice. Iako je dobar dio sastavaka javnosti već bio poznat, svezak kao cjelina nesumnjivo predstavlja značajnu novost u domovinskoj kulturno-političkoj publicistici. Utoliko više što je režimsko novinstvo ovo Matvejevićevo djelo jednostavno prešutjelo. To je i razumljivo, jer — polazeći od **prava na razlike** i poštivanja javnosti — Matvejević smiono razotkriva rabote moćnih i hrabro ustaje u obranu nemoćnih, bez obzira slagao se s njima ili ne. Po čuvenoj Voltaireovoj misli, istaknutoj na čelu knjige: 'Protivim se onome što govorite, ali borit ću se svim svojim silama da to možete reći.'«

Ni u ovom članku nije se moglo zaobići pitanje jugoslavenstva te Rađa predviđa nešto što će nam se dogoditi za nekoliko godina i tvrdi kako je, za razliku od Matvejevića, Dobrica Ćosić »u pitanju jugoslavenstva mnogo konkretniji. Za njega je Jugoslavija plod Kolubarske bitke i — basta. Ako ne, onda dioba Bosne, kako to zagovara njegov štićenik V. Šešelj, što bi praktično

6 *Nova* je nakladnički niz, a riječ je o beogradskom nakladniku Slobodanu Mašiću, cijenjenom izdavaču i jednom od rijetkih privatnih nakladnika u tadašnjoj Jugoslaviji. Matvejevićeva *Otvorena pisma* objelodanjena su 1985. a već naredne godine izašlo je i drugo izdanje i o njemu piše Rađa. Knjiga je doživjela i treće izdanje, u samostalnoj Republici Hrvatskoj, 2006. godine (V. B. Z., Zagreb).

značilo kraj Jugoslavije. Drugim riječima, Matvejević je čovjek argumenata, a ne aduta, koji u politici uvijek više vrijede. Stoga je pitanje održanja ili neodržanja Jugoslavije u prvom redu stvar političkog 'inženjerstva', političkih formacija, a ne tek pobožnih želja jednog osamljenog intelektualca. Povijest, i ne baš tako daleka, također poučava da su takvi usamljeni potezi za hrvatsku politiku često bili kobni.

Matvejević se u svojim pismima D. Čosiću tuži da je osamljen na ljevici spram hrvatskog 'tradicionalnog nacionalizma', dok da u Srbiji svi drže za isti štap, sklapajući čak saveze — s 'reakcionarima'. Politička je šteta što se on osjeća usamljenim na hrvatskoj ljevici, jer u suvremenoj hrvatskoj politici mora biti mjesta i za tu političku struju, iako bi bilo poželjno da u slobodnoj domovini ljevica bude češće u opoziciji nego na vlasti. Tako bi bar sačuvala draž utopije. Vjerojatno u 'hrvatskom tradicionalnom nacionalizmu' ima dosta mana i poroka, ali Matvejević mu olako prišiva ideologiju 'tla i krvi', što on može pripisivati Goranu Babiću i sličnim bezveznjacima, a ne hrvatskom nacionalnom rodoljublju, koje, među ostalima, zastupaju brojni njegovi štićenici, a isto tako i tradicionalna Hrvatska Seljačka Stranka.«

106

Jedino što Rađa zamjera Matvejeviću, ali u blagom i humornom obliku, jeste: »Na kraju neka bude dopušteno primijetiti da je Matvejević nepravedan ili neinformiran kad političku emigraciju prikazuje kao 'desetak tisuća mračnjaka s našega tla'. Neinformiranost nije isplativa ni u politici ni u javnom radu uopće. Ali to mu ipak ne bi trebalo upisati u grijeh, jer pravo na razlike uključuje i pravo na neinformiranost. Jedina je teškoća u tome što to pravo brzo zastarijeva u današnjem svijetu munjevitih komunikacija.«

Ante Armanini

Je li Smerdljakov junak našeg doba?

(NADEŽDA MANDELJŠTAM I DANILO KIŠ, DVIJE
MATVEJEVIĆEVE SIMPATIJE)

A bas l'histoire!

A. Rimbaud

107

1. Uvod

Teški i okrutni režimi su kao teške i smrtonosne bolesti: traju toliko dugo dok većina podanika ne rastave se s dušom — to im je kazna od Boga kojeg nema, što su bili kukavice i dopustili da ih od te smrtonosne bolesti opakog režima izliječi samo crni liječnik zvan: smrt.

(Zapis iz slobode, 1992.)

2. Tri razgovora Ivana Karamazova sa Smerdljakovom

»Knjige sjećanja najčešće su osrednje knjige, čak i kad su zanimljive. Tri knjige Nadežde Mandeljštam mnogo su više od običnih sjećanja. One su oživjele pred nama ne samo figuru jednog od najvećih ruskih pjesnika dvadesetog stoljeća nego i samo to stoljeće i sudbinu pjesništva u njemu«. (Predrag Matvejević: Sjećanja Nadežde Mandeljštam).

Riječ je, dakle, o slici čitavoga jednog, 20. stoljeća, onog koje je minulo i onog kojem prethodi devetnaesto stoljeće, kao još jedno stoljeće prividno gore ili bolje od tog upravo minulog, dvadesetog stoljeća. Dakako, slika jednog stoljeća (20.) u ideologijskim slikama i naličjima imade svoje duboke korijene u stoljeću prije, u 19. Za čitanje 20. stoljeća držim da su indikativna tri razgovora koje Ivan Karamazov vodi sa Smerdljakovom u romanu *Braća Karamazovi* (Dostojevski).

U prvom razgovoru s uhićenim Smerdljakovom, Ivan osjeća samo neki *uvredljiv smisao*, osjeća neku tešku glupost i rekao je upravo sebi tiho samo riječ »glupost« prije nego što je napustio gradsku bolnicu, ali još tada on smatra da je Mitja ubio starog Karamazova, a ne Smerdljakov. I zato izlazi ipak umiren nakon susreta sa Smerdljakovom, uz napomenu da ga odvratnost kao neugodan dojam iz ovog susreta nikako ne napušta, i Dostojevski kazuje: da je Ivan zaželio sve zaboraviti što prije, tim više što se sljedećih dana definitivno i s jakim dokazima uvjerio da je Mitja jedini pravi ubojica, a ne Smerdljakov. To je prvi susret Ivana sa Smerdljakovom, kao uvod u složenu fugu koja otkriva čitavu dramu pravog ubojice, naime Smerdljakova.

U drugom susretu čitava »stvar« se scenski materijalizira u neobičnom izgledu Smerdljakova: sjedio je u šarenoj, vatom podstavljenoj kućnoj haljini, ali prilično iznošenoj i prilično poderanoj. Na nosu je imao naočale koje Ivan Fjodorovič nije dotad vidio. Ta kričava okolnost, kaže autor, odjedanput je dvostruko razbjesnila Ivana Fjodoroviča: »Ovakvo stvorenje pa još s naočalima!« Zatim Smerdljakov optužuje Ivan Karamazova da je znao za ubojstvo u namjeri starog Karamazova i da ga je ostavio kao žrtvu unaprijed i s namjerom »da ne bi poslije toga zaključivali ljudi što ružno o vašim osjećajima«, kao što ga optužuje Smerdljakov, a kada Ivan Karamazov gubi kontrolu nad sobom i iz sve snage udara Smerdljakova i optužuje ga za ubojstvo starog Karamazova. Ali Smerdljakov mu kontrira riječima da on, Ivan, svog oca nikako nije ubio, ali je želio da ga netko drugi ubije, i to zbog nasljedstva. I dokazuje Ivanu da je on pomislio u jednom trenutku da Ivan računa na njegovu pomoć u ubojstvu starog Karamazova, da je Ivan samim svojim odlaskom iz mjesta ubojstva u Čermašnju zapravo sugerirao njemu, Smerdljakovu, ovo: »Ti možeš ubiti mog oca, ja te neću ometati.« I sada Ivan shvaća da je on ipak nešto očekivao, da možda Smerdljakov ipak na neki način ima pravo. U trećem razgovoru Smerdljakov kaže da nije on, Smerdljakov, pravi ubojica, nego da je to Ivan, a da je on, Smerdljakov samo njegov pomagač ili egzekutor po Ivanovoj sugestiji i nagovoru. Sada Ivan odbija se suočiti s time da je Smerdljakov ubojica, jer tako otvara najtežu optužbu da je on pravi ubojica.

Kada Smerdljakov izvuče novac iz čarape kao dokaz da je on ubio starog Karamazova, Ivan se suočava s Smerdljakovom koji je ubojica kao egzekutor dok je pravi idejni ubojica ili onaj koji mu je naredio da ubije, on sam, Ivan Karamazov. Zašto? Zato jer je Smerdljakov rekao da mu je on, Ivan, rekao da je sve dopušteno, a nakon toga da je rekao pred njim, Smerdljakovom, da ako nema Boga da je »sve dozvoljeno«. Ovim se čitava narativna i dramska situacija svodi na jednostavan iskaz kojim se ubojici »uručuje« (an die Hand gibt, Kant) pravo na ubojstvo u kojem su i Smerdljakov i Ivan ubojice u ime ideje: da ako nema Boga da je sve dopušteno, pa čak i ubiti svog oca, kao što hoće Smerdljakov. (»Ništa nije fantastičnije od stvarnosti, ponavlja Kiš za Dostojevskim«, P. Matvejević)

Résumé zvuči ovako: U prvom razgovoru Ivanu ništa nije jasno, ali osjeća intenzivno, gotovo fizičko gađenje prema Smerdljakovu. U drugom razgovoru Smerdljakov jasno kazuje Ivanu da ako nema Boga da je sve dopušteno. To je »velika ideja« u ime koje je on ubio starog Karamazova. U trećem razgovoru Smerdljakov nudi novac Ivanu kojeg vadi iz cipele kao znak da je pravi idejni začetnik ubojstva starog Karamazova on sam, Ivan Karamazov.

Hipotetično rečeno:

1) Lik 20. vijeka kao vrijeme sitnih egzekutora u ime velikih ideja sada je pred nama kao djelatan dramski lik u drami 20. vijeka.

2) Smerdljakov ili eksplikacija teološke ideje da nepostojanje Boga vodi u pravi zločin, naime ubojici se sve dopušta samo zato jer nema Boga.

3. Ideje kao refleksi »velikih ideologija«

Ideje 19. vijeka zapravo su odredile ne doslovični smisao jedne ideologije, ateističke ili ne, nego semantičku i moralnu težinu naracije i masovnih gesta čitavog jednog stoljeća, 20., koje je obilježeno masovnim egzekucijama. A sve se začinje krajnje iracionalno, sa slabim diskurzivnim pomakom u prazno mjesto teologije ili samo jednom usputnom rečenicom, onom koju izgovara Smerdljakov, a koju navodno sugerira njemu kao egzekutoru Ivan Karamazov.

109

4.

Ali. Smerdljakov iz *Braće Karamazovih* jedino je lice iz književnosti 19. vijeka koje pravi milijunsku karijeru u 20. vijeku, kada u masovnim egzekucijama upravo Smerdljakovi postaju egzekutori u ime neke velike ideje, a koju navodno začinje Ivan Karamazov: s tim da je sve dopušteno ako nema Boga. *Svaki pravi politički spektakl — događaj počinje naime najprije nekom od iracionalnih ili teoloških ideja za nove velike spektakle, ali početak je uvijek individualan, jer ideologizirani heroizam masa počinje jednim licem iz heroiziranih masa koje postaju mase tek počinjenim masovnim zločinom u ime tih istih masa.*

5. Spektakl kao organizirani masovan zločin 20. vijeka

Spektakl je zapravo organizirani masovan zločin, a ne obrnuto, naime da masovan zločin organizira neki spektakl ili masovnu predstavu koja se pravi u ime masa i za promicanje masovnih ideja kao herojičkih mušica nekog novog doba i nekog Vođe, a koji prema Heideggeru u zbirci fragmenata »Nadilaženje metafizike« (Voreträge und Aufsätze, 1936.), začinje beskonačan rat koji »troši« bića i Zemlju. Ali, pri svemu, Heidegger ne govori o sljedbenicima ili

Smerdljakovima koji se »troše« kroz »trošenje« tuđih života i čitave Zemlje. Heidegger samo sugerira: Lutanje je dio ovog bespuća, a što je bespuće upravo uzaludnim kretanjem u pukom lutanju Vođe (Führera) i zalutalih bića koje prate takvog Vođu. Ukratko, Machiavelli sada iz ekonomske faze prelazi u tehničku fazu Gospodara i masa koje trebaju Gospodara. A ono što obilježava i Vođu i mase je »instinkt« koji je kao oznaka životinje ovim lutanjem izjednačen je idealno s razumom i umom tehnike. Suprotnost Vođama su za Heideggera Pastiri, koji obitavaju u nevidljivom, u pjesništvu primjerice, dok Vođe dovršavaju svoj posao »trošenja« bića i Zemlje u duhu tehničke instrumentalnosti uma dovedene do pravog bezumlja.

6.

110

Tehnički dovršeni um, naime, obrće se u čisto bezumlje, pa se »trošenje« bića i Zemlje dovršava kao trijumf tehničkog uma u čitavoj njegovoj snazi i bljesku što spaljuje sve osim njega samog, da bi konačno sama munja spalila i samu sebe u prirodnom obratu stvari. Mandeljštamova sudbina otjelovljuje, Heideggerovim rječnikom, sudbinu Pastira, čije vrijeme dolazi tek nakon odumiranja Vođa, kao što su i likovi »Židova« u romanima Danila Kiša zapravo slike biblijskih Pastira s onu stranu Vođa i masa, s onu stranu svakog spektakla i masovnih pogubljenja. U ovom smislu, svi smo mi ili Židovi u metafizičkom smislu, dakle Pastiri Bitka ili pak Vođe ili mase, koje naznačuju milijune Smerdljakova kao navlastita masovna lica.

7. *Vrijeme Smerdljakova nije jednostavno prošlo vrijeme*

Milijunska karijera umnoženih ili omasovljenih Smerdljakova, čitave armije, institucije i čitave zemlje preplavljene su Smerdljakovima, ali sada u odredima onih koji hapse, strijeljaju, uništavaju svoje sunarodnjake u ime jedne slučajne ideje koja je nadahnula jednog Smerdljakova za ubojstvo Ivanova oca. Čitave milijunske armije Smerdljakova u dvadesetom stoljeću prave zločine gore od bilo kojeg ratnog zločina, jer najgore vrijeme nije sam rat, nego ona moralna praznina koja nastupa prije ili nakon rata kada Smerdljakovi u ime toga da je sve dopušteno ako nema Boga, dakle u fašizmu i staljinizmu, prave legalne zločine o kojima svjedoče, primjerice, sudbine pjesnika Mandeljštama i njegove sputnice Nadežde Mandeljštam, ali ne samo njih, naravno. Rekao bih da je Nadežda pogodila ovu idejnu »žicu« koja ih je sve svezala za njihovu zemlju, za njihov život i za njihovu smrt u uvjetima logorskog kažnjavanja svih onih koji nisu mislili: da ako nema Boga da je sve dopušteno.

8.

Zapravo, milijunski ili masovan spektakl zločina, zločinaca i njihovih žrtava »uručuje se« općim narativnim smjerom, jednim gotovo nevidljivim retoričkim trikom u kojem se velika ideja Boga povezuje s tim da je nešto dopušteno ili pak da nije dopušteno.

9.

Retorički trik je ovo: Ako ima Boga, ništa, navodno, nije dopušteno. Ili: Ako nema Boga, sve je dopušteno. Kad kažem retorički trik, to je dio namjere da se jedna jezična igra tretira isto onako kao što se tretira neki kartaški ili bilo koji drugi trik.

10.

Naime, narativne strategije tipa: »Ako ima Boga, ništa nije dopušteno« i »Ako nema Boga, sve je dopušteno« posve su identične u početnoj premisi koja narativno povezuje ideju Boga i bilo koju ideju o ljudskim radnjama, kao da božanska ideja garantira ili pak poništava naraciju dopuštenosti ili nedopuštenosti. Međutim. Ovu retoriku razobličava već Aristotel u »Nikomahovoj etici« kada kazuje da ideja Boga *nema nikakve sveze s onim što implicira ljudsku radnju ili volju*. Dakle, već Aristotel posve briše svaku razliku između etike i politike i eliminira radikalno Boga iz oblasti ljudskih radnja i odluka. (A ako se stvar Boga odvoji od ljudske etike, kao božanska »stvar« koja nema nikakve dodirne točke s time je li ili nije nešto dopušteno, stari spor između realista i nominalista postaje posve nevažan. Jer i realisti i nominalisti misle zapravo istu stvar na različitim niveauima.)

11.

Zato se može mirno reći, ostajući na tlu morala da: između ova dva stavka (»Ako ima Boga, ništa nije dopušteno« i »Ako nema Boga, sve je dopušteno«) zapravo nema nikakve razlike (logički gledano identična dvojba je u ovakvim tvrdnjama: »Ako ima jaja, sve je dopušteno« ili »Ako nema jaja, ništa nije dopušteno« i slični iskazi) jer je u svakom slučaju u kontekstu politike, bez obzira je li ona napredna ili konzervativna, »sve dopušteno«. Utoliko upravo stav »Ako ima Boga, ništa nije dopušteno« zapravo implicira stav »Ako nema Boga, sve je dopušteno«. Na ovaj način akcent nije na Bogu nego na tome da je »sve dopušteno« bez obzira ima li ili nema Boga. (Ili kao što hoće S. Žižek: »Ako ima Boga, sve je dopušteno«.)

12.

Ovim se otvara pitanje Smerdljakova u službi moderne Države. Ili pak imamo zgodnu anglosaksonsku preinaku običnih doušnika, ubojica i špijuna u službi Njenog Veličanstva, dakle Države i Crkve, pa otrcani i smrdljivi Smerdljakov iz romana *Braća Karamazovi* postaje u 20. vijeku idealizirano lice iz filmova o Jamesu Bondu kao masovne inačice običnog ubojice u službi Njenog Veličanstva, lice koje nadahnjuje ljude kao što je Smerdljakov u državnim i inim službama, naime prave i svršene moralne i intelektualne ništice, da se osjećaju kao pravi heroji našeg vremena. Zato nije James Bond nikakav heroj našeg vremena nego je to samo jedno lice iz romana *Braća Karamazovi*: lice zvano Smerdljakov, kao idealni i idealizirani mali egzekutor u ime velike ideje!

112 13.

Ova mala rasprava o Smerdljakovu otvara pogled koji svezuje i tako naizgled udaljene autore kao što su Mandeljštam i Danilo Kiš.

Naime, uvjeren sam, kao i Matvejević, da je Kiš izoštrio svoje analize moralnog i intelektualnog ništavila naše sjajne epohe upravo sjećanjima na Mandeljštama koje na tako potresan način ispisuje ruka Nadežde Mandeljštam: »Mandeljštam se ponašao kao da nikakvih političkih rukovodilaca — pa čak ni publike — nema.« Tako piše Nadežda i dodaje komentar: »pisao je i radio nezavisno« (str. 23.), pisao je ono što je iz njega nezadrživo nadiralo, »snivao govor, ne slušajući nikoga, sam« (Mandeljštam, Stansy, 1935.). »Izgledao je Mandeljštam čudno odsutan i grub kad bi izlagao svoj credo«... (kao u razgovoru o teroru s Ivanovim Razumnikovom). »Svaki čas je donosio neke odluke i nešto odbacivao.« Otuda njegova spontanost i oštro reagiranje »na svaku laž i svaku glupost, naročito na podlost s kojom smo se susretali na svakom koraku.«

14.

Zastrašujuća prirodnost Mandeljštama bila je na svoj način dio odlučnosti da se istraje na onome što je bitno, a to je moralan a ne socijalan stav, to je poetičko i etičko polje silnica koje se širilo oko Mandeljštama, kao njegov moralan program i intelektualan oklop. Analogno ovome, nimalo slučajno da dvije svoje knjige poetike Kiš piše kao: *po-etike, dakle kao svojevsne osobne etike unutar neke poetike.*

15.

Jezik na svoj način transcendirira ono što je *neposredno dato*. Ali ako se pitamo: što je to neposredno dano, onda se paradoksalno može reći da je jedino jezik ono što je neposredno dano. (Heisenbergova rečenica, prema svjedočenju Ivana Supeka, njegova intimusa)

16.

Čudno je u ovoj usputnoj dosjetki o jeziku što dolazi iz redova fizičara, kao što je to bio primjerice Heisenberg. Fizičar kao Heisenberg čudi se ovom jezičnom paradoksu, ali mu nimalo ne pokušava oduzeti dubinu i težinu, pa ga i navodi ne samo kao dosjetku u duhu svoje prirodne filozofije, nego kao udio objektivnosti koja je u jeziku zapravo uvijek lažna ili udio neke potisnute ideologije.

17.

A otuda i potreba za citiranjem Nadeždinih sjećanja, koliko god bila ta sjećanja »neobjektivna«, dakle subjektivna ili baš zato jer su subjektivna zato su i toliko dragocjena. Nadežda u svojim sjećanjima sugerira da je Mandeljštam imao napast »negativizma«, ali da je to svladao ne dopustivši sebi da okrene leđa životu, pa »ma kakav ovaj bio«. Ovaj tip negativizama se događa, kazuje sâm Mandeljštam, i u slučaju kad koristimo svakodnevne pojmove da objasnimo neko novo iskustvo, a pri tome padamo u napast potpune revizije najsvakodnevnijih pojmova i tako zalazimo u situaciju da malo što ostaje od našeg jezika.

18.

Takva revizija pojmova često se pokušala u filozofiji i književnosti, ali s manjkavim ili nikakvim rezultatima: neka krajnje radikalna filozofija ili književnost osuđuje samu sebe na šutnji ili na mucanje. S druge strane je i mogućnost (prema Heisenbergu) bogatstva pojmova i aluzija s kojim jezik svakodnevice postaje bogatiji i spremniji na pitanja koje mu postavlja neka opasna ili problematična praksa svijeta.

19.

Primjerice, sovjetska praksa potpune ekonomske i intelektualne oskudice, potpune ovisnosti o vlasti, sveopća duhovna i moralna močvara, dobrovoljno ili prisilno ropstva u prvi mah daje Mandeljštamu priliku da navuče masku »pe-

trogradske uljudnosti« pred »tajanstvenom divljom masom«, pa ipak stvarnu opasnost za Mandeljštama ne predstavlja nikakva »divlja gomila« već »organizirani život s ukroćenim masama« (str. 27.). Politička praksa revidira ne pojmove, nego samo poimanje života i tako ga dovodi do nestajanja, uništenja ili političkog zločina u ime samog tog života! Sloboda se »dijalektički« uništava u ime slobode. Ovo je čudan moralan paradoks koji se rješava in politicis samim terorom: umjesto rješavanja životnih ili smrtonosnih paradoksa, glava gubi uvid u paradoks samim gubitkom glave koja se suočava s paradoksom, ali ne više života nego terora nad životom u ime tog istog života.

20.

114

S ovog aspekta Smerdljakov je izvršitelj koji u ime politike neke »velike ideje« ubija nečiji život u ime viših, političkih ideja. Smerdljakov apsolvira paradoks života tako da doslovice shvaća apsolviranje kao »apsolvere«, kao razrješenje kroz političko ubojstvo. (Na više mjesta u »Grobnici za Borisa Davidoviča« Kiš aludira na ovaj paradoks.)

21.

Totalna suprotnost Smerdljakovu je, primjerice, u Dostojevskog lice kao što je knez Miškin, lice koje u sebi okuplja najprotuslovnije crte, čas je božji čovjek, nesposoban za bilo što ružno, čas je revolucionar, anarhist koji se prijeti da će Rusiju pretvoriti u krv i oganj: »Ili vladati i tiranizirati ljude ili umrijeti na križu.«

22.

U *Idiotu* su začeci svih kasnijih romana Dostojevskog, kao što su: *Zli Dusi* ili *Braća Karamazovi*. Smerdljakov je već najavljen kao sjenka suprotnosti *Idiotu*. Ali još ne dolazi do riječi. Kao što je suprotnost Mandeljštamu svaki pravi glumac koji deklamira poeziju. Glumačko čitanje poezije Mandeljštam je zvao »svinjskim rilom deklamacije«, a kad su se upoznali s glumcem Jahontovim Mandeljštam se, kaže Nadežda, odmah dao na besmislen posao, naime da iskorijeni glumačke intonacije u glumčevim interpretacijama proze, a posebice poezije. (str. 28.).

23.

Kad je Mandeljštam demonstrativno napustio jednu književnu večer na kojoj je veliki Kačalov recitirao, Nadežda to prigovara Mandeljštamu, a na to Man-

deljštam humorno savjetuje Nadeždi da pošalje u Šangaj telegram Kinezima: »*Veoma pametna. Dajem savjete. Rado dolazim. U Kinu Kinezima!*« aludirajući na slabu svezu između Nadežde i kineskog jezika, a što je logična kao i intonacija Kačalova pri recitiranju. »*Kačalov, kraljević danski*«, piše Nadežda u obranu Kačalova, kao da Hamlet nije bio znak za trulež u državi Danskoj. Pri tome Nadežda kaže da nikako ne može reći: da Mandeljštam nije volio kazalište. Ali konačna presuda je ipak ispisana rukom Nadežde: za Mandeljštama su riječ i misao neodvojivi, dok za glumca postoji samo tekst i uloga, a riječ je tek na drugom ili posljednjem mjestu, posebice u kazalištu koje ne trpi ni riječ ni jezik, nego samo kazališne efekte, prema Mandeljštamu.

24.

Mandeljštam nikako nije nekakav knez Miškin kao »kralj jednosmislenosti« (A. Glucksmann) nego je igrač više jezičnih igara s onu stranu praktičnih političkih partija, s onu stranu politike koja ozbiljuje svoje jezične igre (»nove političke ideje«) tako da »filozofiji« ili bilo kojoj drugoj jezičnoj igri okreće leđa i mrmljanjem nekoliko suhih fraza obračunava sa svim ostalim jezičnim igrama (kao što glasi jedna Marxova dosjetka na temu političkih partija na vlasti). Kao i u bilo kojem drugom eksperimentalnom jezičnom polju umjesto obogaćivanja historijskog svijeta — jezika, sada nastupa redukcija jezika ili ukidanje jezika do njegove životinjske nijemosti u ime jednog jedino pravilnog jezika jedne stranke. Ovu hermeneutičku provaliju Mandeljštam jako dobro osjeća, otvara je pred sobom kao jedino pravo pitanje pjesništva i povijesti i vidi kraj jezika tamo gdje se događa kraj jednog društva u logorskim žicama Gulaga, dakle, u onom smislu u kojem Mandeljštam shvaća poeziju kao »pripremu za smrt«. Ali. Priprema za smrt kao početak svake prave jezične igre uvodi simbolnu »smrt« kao jezičnu igru, kao »dosjetljivost« kojom život unosi vlastito bogatstvo čak i u smrtnom trenu. Druga je solucija: smrt političkog života, dakle politička despocija kao nova forma političke represije nad vlastitim građanima.

25.

Na ovo aludira i Danilo Kiš u više svojih pripovijesti. Većina Kiševih junaka su stradalnici u ratnim viorima (*Psalam 44, Bašta, pepeo, Grobnica za Borisa Davidoviča, Peščanik*) ili pak žrtve logora kojima je Kiš dugo vremena bio opsjednut, toliko da zapisuje ovu rečenicu: »Bolujem od logorologije«. I čita sve na tu temu, Štajnera, Šalamova, Solženjicina i druge, ali motivacija je uvijek egzistencijalna: »Pišem zato što dovodim u pitanje čitav svoj život.« Sustavna i oštra kondenzacija kao književni postupak s onu stranu retoričkih i književnih trikova i parada za nedorasle i slabe u jeziku i čitanju povijesti: da bismo

uspjeli u umjetnosti »imenovanja stvari« i da se ne bi upalo u močvaru naturalizma ili pak realizma.

26.

Upravo »imenovanje stvari« je, za Kiša, ideal cjelokupne moderne književnosti, proze i poezije podjednako. Prema Kišu, o tom govore i Valery, i Gide, i Joyce, i to tako da se stvori jedan svijet bez ikakve koherencije. A ono što Flaubert zove »stilom«, to Kiš imenuje kao fragmentarnost, jer upravo kroz fragment reflektira se cjelina svijeta, kao u pravoj autorskoj verziji kaotične građe svijeta. Imenovanje nije samo nominalan napor nego je napor preimenovanja laži, zločina i iluzija kao pravih laži, pravih zločina i pravi iluzija bez obzira na napor Smerdljakova da ih zakrije ili mistificira.

116

27.

A kad je riječ o jeziku, to je, za Kiša, »najgora od svih konvencija koja mora nositi tragove ljudskih sadržaja«, opet nazgled prava sitnica posve s one strane svake lingvistike, akademije ili znanosti o jeziku.

28.

Metafizika »dobra i zla« kod Kiša zapravo nikako nije samo moralna ni moralistična diskurzivna kategorija nego je jedna od onih oštarih distinktivnih crta koje čovjeka dijeli i čini različitim od »psa, deve, magarca ili majmuna« pa literatura služi (ako »služi« bilo kome ili bilo čemu!) najprije i samo ljudskoj savjesti. Upravo zato Kiš daleko manje duguje svom javno priznatom idolu Nabokovu nego što doista duguje svojem prešućenom i pravom književnom uzoru: Dostojevskom, a kojeg zapravo gotovo da i ne spominje, iako logoraška literatura počinje ne sa Šalamovom ili Solženjicinom, nego zapravo sa »Zapisima iz Mrtvog doma«. (A možda je na Kiša utjecao i Nabokovljev ignorantski odnos prema Dostojevskom, ali s jako slabim da ne kažem nikakvim argumentima.)

29. Opaska o Tinjanovu

Tinjanov kao propagator »lirskog junaka« kao nekog tko posreduje, kao lutka između pjesnika i publike, zapravo radi na mehanizaciji »razvoja« neke književnosti. »Lirski junak« je lutka koju publika ili neka »kolektivna volja« stavlja u ruke pjesnika kao što je Mandeljštam da joj on samo posudi svoj glas. Ovu posve neprimjerenu analogiju pjesnika kao »glumca« na pozornici pred

publikom, zapravo svojim iskazima radikalno anulira sam Mandeljštam, a svjedočenje Nadežde ne iznevjerava ovu ideološku redukciju pjesnika na glumca kao glasa iz publike i kao glasa za publiku. Jer Mandeljštamova publika su zapravo mrtvi i on posuđuje, ako i kad posuđuje, svoj glas najprije žrtvama kolektivnog napretka.

30.

Za Mandeljštama mrtvi su jedina prava publika i jedina prava istina o nekoj publici. I s publikom pravi hermeneutički razgovor samo u tom smislu da publiku hvata za riječ i vraća joj njenu riječ s vlastitim komentarima jednog pravog liričara. Ova tema ide daleko ispred Tinjanova jer navodno čak ne samo da se mijenjaju lica i teme nego je moguće mijenjati i samu autobiografiju i nije čudno da Tinjanov savjetuje Nadeždu koje događaje iz Mandeljštamova života vrijedi »pretvoriti« u književne činjenice, a koje valja ignorirati. Sam Tinjanov, piše Nadežda, prilagođavao se teže od drugih i izlagao se neprekidnoj hajci, »sve dok nije počeo pisati romane koji su dobro primani.« (str. 40.) »Evolucija, progres i razvoj pojmovi su istog reda. Ali što se s njima može učiniti u historiji poezije, književnosti i društva u cjelini«, pita se Nadežda.

117

31.

»I ljudi i rukopisi bili su osuđeni na muke i smrt.« (str. 52.) Ova Nadeždina primjedba zapravo je aluzija na Bulgakovljevu opasku u »Maestru i Margariti«: da rukopisi ne gore. Ali ako ne gore rukopisi, sugerira Nadežda, nestaju i gore ljudi, pa zapravo svaki rukopis nosi na sebi otiske nečijih ruku. Onih koji su ga čitali i onih koji su ga pročitali i sada rade na tome da ga pribroje biografiji jedne lomače, jedne smrti ili jedne osude bez priziva. »Dvadesetih godina Mandeljštam je još ubrajan u budale kojima je potrebna pomoć. Tridesetih godina preveden je u kategoriju onih što podliježu likvidaciji«, piše Nadežda. Ova optika pisca kao »budale« zapravo je policijska: policija je u službi politike kad izgovara presudu koja od »budale« pravi predmet likvidacije, iako već sama kategorija »budale« jasno navještava idealnu likvidaciju svake pameti: pamet ideologiji služi tek kao ispitno mjesto »budala«, naime, pamet ideologiji služi tek da se na njoj špijuni i krvnici natječu tek u egzekutiranju vlastite i tuđe pameti.

32.

Sudbina je, kazuje Nadežda, međutim, bila okrutna: najprije su stradali oni koji su provodili političke likvidacije, političke ubojice su prvi nakon ubijenih

oni koji moraju postati žrtve, kao u nekom »dijalektičkom« Witzu za budale, likvidatore i profesionalne ubojice. Dakako, u ovom kontekstu Smerdljakov nije egzistencijalna, nego politička figura idealnog egzekutora, uz svoje fraze i parole idealan samo za brza i efektivna smaknuća. Oni su, Smerdljakovi, kolektivno lice masovnog teatra, kao »kolektivne volje« naroda u staljinizmu i u nacizmu.

33.

Hermeneutički univerzum svake jezične igre otvara ne samo jezik nego i pogled na postojeće institucije, kao i na obvezujuće historijske istine.

34.

118

Ovo »sveto trojstvo« (jezik, institucije, historijske istine) Mandeljštam zapravo rješava tako da govori, ali govori kao Knez Miškin, kao idiot, dakle kao onaj koji je u rječniku policije samo »budala«, koja je kao takva uvijek na putu na kojem se takve »budale« likvidiraju dok službeni »junaci« književnosti napreduju u akademijama, u medijima i službenim institucijama kao dokaz da nisu samo budale. Mandeljštam sa svoje strane je »napredovao« nevidljivo prema likvidaciji. Kao i knez Miškin, on ne objašnjava, nego je već objašnjen. Objasnjen u ovom kontekstu zapravo imenuje radnju režimskog »objašnjenja«: on je obješen. Mandeljštam iskazuje se u režimu masa i Smerdljakova kao budala.

35.

Mandeljštam je institucionalno pravi otpadnik: državni i društveni otpad. Akademski kao netko tko negira režimske »historijske istine«. A idiotizam kojim se netko osuđuje na sud povijesti kao pravi idiot nikako nije samo slučaj gripe ili neka vrst rijetke ruže u naručju lijepih žena. Ne, to je sudbina mišljenja koje je unaprijed imenovano kao idiotizam samomišljenja bez institucijskog timbra i bez omota obvezujućih istina.

36.

Kao i čista poezija, Mandeljštamovo mišljenje je ukidanje svake dogme i svih jakih istina, apsobiranje općih mjesta jezika i iskazivanje doslovična »smisla« kao čiste šljake. Kruženje smisla u pjesništvu kao i u mišljenju dovodi do smrti kad se prekida kao kruženje, kao udio beskonačnog (J. Kristeva). Ovako, na svoj anakroni način Mandeljštam ispisuje svoje pjesništvo za života već iz od-

sječene glave: to su misli koje unaprijed nekako prorokuju da će glava stići do svog cilja: na pravi panj. Pa zapanjenost pjesnika u svijetu prema ondašnjoj sovjetskoj doktrini je samo refleks glave koja je unaprijed već zaprimljena samo za jednu pravu sudbinu: naime, da završi na panju. (Vidi sudbine ostalih prije i poslije: (Gumiljev, Jesenjin, Majakovski itd.)

37.

A u kazalište je stigla literatura koja »uvijek i svagdje pomaže starješinama da drže vojsku u pripravnosti i pomaže sucima da se obračunavaju s okrivljenima« (Mandeljštam: četvrta proza, *Sobr. Soč.* II 188.). Dakako, riječ je o socijalnoj drami ili pak izvorno o pravoj melodrami u kojoj obilje 1) optimizma ili 2) suza zastire čitavu krvavu sliku epohe, pa slike Suzne Doline po baroknom scenariju zakrivaju svaku zbilju ili je utapaju u napadajima lošeg raspoloženja, pijanstva, kriminala ili općeg denunciranja, kao »nadmoralnih« radnja u sveopćoj povijesti bestidnosti.

119

38.

Melodrama ne brani pravo na tragičnu krivnju, nego zapravo samo imaginarnom krivnjom izručuje osuđenog sucima kao unaprijed osuđenog samim tim što licima pripadaju samo suze do te granice da poplave suza zapravo brišu svako realno lice. Osjećaj se brka sa sentimentalnom osjećajnošću, sentimentalno ili melodramsko sažaljenje sa suosjećanjem. Zato je melodrama ili operetni patent ili guillotina za skidanje glava i brisanje lica, za otiranje svijeta s obzora živih i iz pogleda onih koji su unaprijed osuđeni. (Kišev dokumentarizam kao lijek za službenu melodramu, za licemjerno oplakivanje »žrtava režima« u ime tog istog režima.)

39.

Pravac kretanja svake prave melodrame je sentiment Doline Suza, jer što više raste plima i kiša suza, to više raste mjera istine, po ukusu sudaca i krvnika. Melodrama je književan žanr po ukusu sudaca koji tek traže svoje žrtve, a žrtve se prepoznaju po plaču koji im se pridaje kao obrok tren prije egzekucije. Melodrama kao priprema za svjetonazorno pogubljenje i kao načelan (ideološki) uvod u pravo pogubljenje. Dakako, melodrama je uvijek izazvana nekim strahom koji nazire neko Zlo, kao blisko ali i prijeteće Zlo, iako još uvijek nejasno. Suze su indeks straha, prijetnje i samog zla koji se nadnosi na lica drame koja nema granica. (Aristotel, *Retorika*, definicija straha). Ovdje je lice Smerdljakova u više uloga: suca, ispovjednika, krvnika i stražara.

40.

Melodrama zamućuje pogled na tragičan svijet upravo silom silnih suza, dok tragično »na koliko god malom području poniklo, neizbježno izrasta u opću sliku svijeta« (Mandeljštamov zapis iz 1935–1936.). I Nadeždin komentar na tragično, naime da je zapazila kako se Mandeljštam jako čudio naivnoegotičnom stavu prema smrti i prema tragičnom, koji su njegovale dobrodušne tetkice odrasle u 19. vijeku: »Tvoj čikica Mišo tragično je umro pod kirurškim nožem!«

41.

Kao da smo naslijedili ovaj naivni tragizam Mandeljštamovih tetkica iz 19. vijeka, i sada kad melodramu brkamo s tragedijom, običnu nesreću s pravom tragedijom. Ali, kazuje Nadežda, čak ni Ahmatova nije shvatila ovu Mandeljštamovu distinkciju između nesreće i tragedije, melodrame i prave drame. Tuga i jad su i melodramska i tragične kategorije, ali nikako se tragedija ne smije svesti samo na kvantitetu plača, suza, tuge i jada, jer tada melodrama briše svaku tragičnu radnju.

42.

Plać za sebe i po sebi nije nikakva tragična radnja niti tragična lica uopće plaču, niti se artikuliraju kao tragična lica kroz govorenje o svojim jadima ili pak kroz obično jadanje. Zato ni biblijski Job nije tragično lice, jer čitava njegova tragedija je samo u jadanju i patnjama koje ga definiraju kao melodramsko lice, kao lice koje teološki brka melodramu i tragediju, pa zato Biblija ne poznaje tragediju čak i u trenu Isusova raspinjanja na križ, jer Krist trijumfator nakon uskrsnuća nije nikakvo lice osuđeno na vječne patnje, kao što se određuje svako lice iz prave tragedije.

43.

Logika Smerdljakova je i u komentaru na uhapšene tih 30–ih godina, a kojeg citira Nadežda kad navodi rečenicu neke Šaginjanove, koja je »venula od ljubavi prema ljudima i prema Goetheu«, dok se teatralno ljutila na intelektualce: »Uhapšeno je nekoliko ljudi, a oni digli dreku!« Nadeždin komentar na tu staricu od koje je ostao samo prah je sljedeći: »Čim se pojavila neodređena množina — 'nekoliko' — stvar je riješena: može se na primjer govoriti o 'nekoliko milijuna' koji čine ništavni dio čovječanstva, osobito ako se uzme u obzir dugi niz budućih — sretnih i bezbrižnih pokoljenja.« (str. 64.)

44.

Otkuda kod Kiša naslov »Enciklopedija mrtvih«?

Ideja nikako nije samo prosvjetiteljska, niti je samo u znaku objektivno nagomilanih znanja i informacija, kao što sugeriraju većina autora modernih leksikona i rječnika. Sve prije. Jednu potisnutu dimenziju enciklopedije otkriva Aron Gurevič u završnom poglavlju svoje studije o srednjovjekovlju kada kaže: »Epoha srednjeg vijeka je epoha enciklopedija, 'suma' i 'zrcala'. Svako od sličnih 'suma' svojstven je sveobuhvatan karakter, kao i u srednjovjekovnim 'općesvjetskim povijestima...'. Ali, primjećuje Gurevič: »U srednjovjekovnom modelu svijeta nema neutralnih sila i pojava, sve su one u suodnosu sa svemirskim sukobom dobra i zla i utisnute u općesvjetsku povijest spasa...«, pa dodaje kao završno objašnjenje svrhe svake enciklopedije: »Te enciklopedije nisu bile pozvane da bi dale sumu znanja o svijetu u aritmetičkom smislu, tj. sumu kao rezultat prostog zbrajanja, već da nam predstavljaju svijet u jedinstvu: suma je označavala 'najviše', 'najvažnije', 'najcjelovitije'.«

121

45.

Pa stoga ideja *encyclopédie* nikako nije samo novija ili prosvjetiteljska nego je prosvijećeni Diderota i comp. nasljeđuju zajedno sa stanovitom filozofijom praktičnog uma, koji se otkriva kao zajednički i Kantu i enciklopedistima, kao globalna filozofija pravde s onu stranu pravnog relativizma. Pa tek uz ovu Gurevičevu opasku o enciklopedizmu može se doista pročitati i onu karakterizaciju koju piše o svojem *romanesknom procédéu* sam Kiš: »Pišući ovu knjigu, ja sam nastojao da monotoniju određenog književnog postupka... zamenim polifoničnošću i na planu forme: odatle ono stalno smenjivanje književnih postupaka, različitih i raznorodnih, čas lirskih a čas esejističkih, čas ironičnih, čas tra-gičnoozbiljnih, čas filozofstvjućim, čas parodijskim. Moj ideal je bio... knjiga koja će se moći čitati osim kao knjiga pri prvom čitanju još i kao enciklopedija (Baudelaireova, i ne samo njegova najomiljenija lektira!) što će reći: u naglom, u vrtoglavom smenjivanju pojmova, po zakonima slučaja... gdje se jedan za drugim tiskaju imena slavnih ljudi i njihovi životi... životi pesnika, istraživača, političara... bogovski izmešana sa imenima bilja i njihovih latinskih nomenklatura, s imenima pustinja... s imenima bogova antičkih, s imenima predela, s imenima gradova... Uspostaviti među njima analogiju, naći zakone podudarnosti.« A kao dodatno objašnjenje: »Ništa nije užasnije od realnosti, ali ništa nije proizvoljnije i opasnije nego pokušaj da se sredstvima literature fiksira stvarnost koju ne nosimo u sebi, patetično rečeno: — *Kao rudari olovni prah u grudima.*«

46.

Ono što Flaubert misli pod stilom, Kiš očito otvara kao postupak ne samo formalne izbrušenosti nego kao fragmentaciju samog svijeta koji se iskazuje u fragmentu, reflektira se kao cjelina i dio svijeta u fragment i kroz njega. »Koherencija svijeta« je uništena, dakle ulazimo u svijet ili galaksiju fragmenta, fraktala, u teoriju kaosa kroz književni tekst kao kaos i fragment.

47.

Nije čudno da roman Kiš zamišlja kao otpadno mjesto, kao brdo otpada u kojem stvari postoje tek u bezbrojnim vezama koje se otvaraju u uvijek novom poretku fragmentiranog svijeta. Jedan pokret ruke i kao u kaleidoskopu pred nama je nova konstelacija neba i zemlje. Taj pokret ruke je autorski, upravo zato jer on otvara uvijek novu konstelaciju svijeta i stvari.

48.

Forma kao posljednji sloj višeslojnog palimpsesta:

Biografija kao pokretač koji formalisti, prema Kišu, nikako ne brišu, nego samo podrazumijevaju toliko da je ne trebaju ni posebično otkrivati u »stilovima« da bi se sama forma nametnula kao završni sloj višeslojnog palimpsesta kao forme svakoga pravog književnog teksta.

49.

Tekst nastaje kao čitanje nekoga drugog teksta, ali teksta s otvorenim, nejasnim i usputnim značenjima. »Stvarnost je isto takva nepoznanica, isto toliko tajna, koliko i same književne forme kojima pokušavamo da je dešifrujemo i fiksiramo. Malo preciznije: kad pisac otkrije i svlada jednu od mogućih forma pristupa stvarnosti, on je time, čini mi se, otkrio i novi sloj realnosti, novi ugao gledanja na stvari i pojave.« Kiš, naime, govori o potrebi da »izbaci starsinske spojnice zasnovane na jednom lažnom vremenskom nizu, veze i klišeje toliko česte kod slabih romansijera«. Razlika između ironične Valeryjeve »Markize koja izlazi u pet sati« i onog što Kiš fiksira kao: »Zatekoh ujutro ljudske tragove u pesku« naizgled je parodična, iako je riječ ne više o markizi i satnom rasporedu izlazaka nego o pijesku u kojem se gube ljudski tragovi ako ih netko ne prepozna kao ljudske i kao tragove u pijesku koji proždire te tragove logikom gluhe materijalnosti.

50.

U svojem tekstu o Kišu (Književnost, 2–3, 1990.) Matvejević navodi Kiševe »Savete mladom piscu« iz intervjua u pariškom časopisu »Lettre internationale« (br. 3, 1984.) a pročitano u Ateni na međunarodnom skupu »Pisac i vlast«: »1) Ne stvaraj politički program, ne stvaraj nikakav program: ti stvaráš iz magme i haosa sveta, 2) Bori se protiv društvenih nepravda, ne praveći od toga program, 3) Nemoj da imaš misiju, 4) Čuvaj se onih koji imaju misiju, 5) Na pomen 'socijalističkog realizma' napuštaš svaki dalji razgovor, 6) Ko tvrdi da je Kolima bila različita od Auschwitza POŠALJI GA DO STO ĐAVOLA.« Na ove imperativne Matvejević samo oprezno i skromno dodaje: »Tu se, vjerojatno, kriju dublji i teže uočljivi uzroci nesporazuma koji će Kiš doživjeti u 'istoriji bestidnosti' našeg književnog života.«

51.

Kao da se kod Kiša književnost natječe s nekom tajnom i uvijek nazočnom pravdom, ali pravdom koja nije ni apstraktan Kantov a priori niti moralistički princip, nego je princip stvarnosti čiji smisao služi toj istoj pravdi, božanskoj ili ljudskoj, ali svejedno ipak pravdi koja nije nikakvo pravo, nego je tajna poruka samog ljudskog života. Utoliko i ideja enciklopedizma kod Kiša postaje jasnija: kada se otkriva kao pejzaž prepun imena i sudbina koji je osvijetljen munjom neke čudne pravde koja nije više ni ljudska ni božanska nego je zapravo i jedno i drugo, ali sada kao zajednička istina same knjige svijeta i knjige Života i Smrti.

123

52.

Spisateljsko činovništvo:

neobična sintagma, ali raspoznatljiva tek u totalitarnim ili polutotalitarnim režimima. Nadežda M. navodi primjer »funkcionera«: Surkova. Činjenica je da je nije potkazio, a za to nije sposoban, prema Nadeždi, svaki funkcionar, pa dodaje: »Ali svaki funkcionar umrtvljuje i ubija reči, misli, život. Ubija on i sebe i nikakva sladunjavost ne može ga spasiti.« (str. 330).

53.

Druga vrst funkcionara: oni koji su uništavali ljude.

Nadežda se pita je li se oni mogu smatrati ljudima i daje odgovor za budućnost: »Već tada je postojao odgovor: onaj koji je počeo uništavati ljude, makar oni bili zločinci i krivci za čudovišna ubojstva, neizbježno će i sam postati

zver (Sirote životinje! S kim ih uspoređujemo...) (str. 350.). Konačno, Nadeždina još jedna značajna napomena o »spisateljskom činovništvu«, koje je kudikamo strašnije od onog uredskog, jer svjesno izdaje slobodu misli, kao što je citira i sam Matvejević kao naglašenu repliku za čitatelje danas. Ono što je analogno u ovom slučaju kod Kiša svakako su njegove polemike s književnim činovništvom u knjigama pod naslovom »Po-etike 1, 2«, ali i briljantne Kiševe analize te i takvih spisateljskih strategija u »Času anatomije«.

54.

Usputna pripomena:

124

S onu stranu novijeg, modernoga pravnog relativizma (zapravo: pozitivizma!) učenje o prirodnom pravu nasljeđuje kroz prosvjetiteljstvo i jednu stariju ideju o prirodnom pravu, koju država mora zadržati da bi bila pravna država, a ne razbojnička špilja u obranu privatnih interesa. Ovu pravnu zasadu reflektiraju i ideja enciklopedizma i ideja prosvjetiteljstva kao tekuća voda koja natapa zasade o prirodnom pravu u samoj ideji države. Naime, država je ta koja mora sačuvati ideje i granice prirodnog prava kroz samu ideju pravne države. Pravna država kao idealna pravna tvorba je samo statična obrana *privatne svojine* i političkog *statusa quo*, dok duh i sloboda prirodnih prava daju ovoj tvorevini izgled nečeg što je socijalno i društveno, dakle nastalo u obrani javnih interesa i čitava društva.

55.

Pravna država, koja kod Foucaulta izaziva toliko ciničnih primisli, zapravo je samo idealno pravo koje daje nekoj povlaštenoj kasti ili oligarhiji pravo terora nad većinom građana u ime nečijih privatnih interesa. A čak i ideja svojine je validna samo u kontekstu koji nudi ideju svojine samo unutar korištenja svojine u općem interesu. Samo na ovaj način moguće je čitati Kanta kao onog koji ni na koji način ne dopušta skandalozne logičke i moralne salto mortale što ga um doživljava u postmodernim inačicama rečenice kao što je: »Ako ima Boga, sve je dopušteno.«

56.

Cinizam ove neodređene i sveopće ili beskonačne »dopuštenosti« svakog zločina u ime Boga ili Države zapravo je cinična zloporaba i zakona i pravde i države, pa totalitarizam zapravo začinje se u iracionalnom nasilju što se realizira kroz zločine u ime velikih ideja, dakle uz pomoć Smerdljakova koji sada

igra svoju ulogu kao ulogu nekoga novog Hamleta, a ne kao još jednog starog zločinca u ime velikih i najnovijih ideja.

57.

Bojim se da aktualne političke rasprave o pravednom ili nepravednom teroru zapravo otkrivaju klice fašizma čak i u najliberalnijim postmodernim sustavima. Zašto!? Najprije zato jer teror nije tek arbitrarno jednostrana premisa ili larpurlartistička dosjetka, nego je reakcija na realno stanje zakonom legaliziranog prava na zločin nad jedinkama i narodima. Utoliko može se potvrditi pravilo: da se nikakvim pa ni najliberalnijim pravnim sustavom ne može suzbiti teror ako sam liberalizam postaje zamka koja krije vlastiti terorizam od pogleda javnosti, pa se cinizam sada reflektira na više razina: liberalizam pravnog sustava koji na umu ima tek borbu protiv terora zapravo je promašena pravna regulacija stanja što proizvodi teror u ime borbe protiv terorizma.

125

58.

Na ovom mjestu Smerdljakov postaje umnožena jedinica (masovnog) terorizma kao premise, a ne samo posljedica nekog pravnog sustava: Ako je u ime Države danas sve dopušteno, onda je terorizam stvar države, a ne individualnih atentatora ili sitnih ubojica s maskom filmskih Jamesa Bondova. U ovom smislu Smerdljakov je državni idiot kojem je sve dopušteno upravo zato jer je državni, a ne običan idiot. I zato državni idioti imaju simboličnu ulogu egzekutora kad obavljaju i objašnjavaju egzekuciju kao strogo legalnu radnju u korist Države.

59.

U prvi mah idiotizam u službi Države čuva svoju dvosmislenost, koja se ne može ukinuti ni ukidanjem, primjerice, arbitrarne veze znaka i značenja, nego jednostavnim ali arbitrarnim rezanjem nečije glave. Slikovito rečeno: Glava postaje u totalitarizmu stvar luksuza kao i sapun u nekim propalim totalitarnim državama u nedavnoj prošlosti. A misao je tek proizvod koji se tolerira odsječenju glavi tren prije egzekucije: kada se svijet sagledava iz pozicije egzekutora ili odsječene glave. Nadežda Mandeljštam u svojim *Uspomenama* zapravo reflektira samo misli odrezane glave svog muža Osipa Mandeljštama. Danilo Kiš u svojoj »Grobnici za Borisa Davidoviča« reflektira ne samo despotizam jednog (pluskvamperfektnog) sibirskog režima nego i sudbinu svih budućih podanika kojima tek egzekucija daje pravo da budu i misleće glave. To

je logika spektakla. (G. Debord). Ovaj paradoks prava jedinke da misli tek svoju egzekuciju zapravo je paradoks i same književnosti, a koja nastaje na rubovima svjedočenja o Gulazima, ali ne samo u Sibiru nego bilo gdje i bilo kada u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

60.

Smerdljakovi su s ovog aspekta »vječni«, a monumentalizam totalitarnih režima zapravo je spomenik ne žrtavama nego mrtvim Smerdljakovima. Na ovu do danas posve nejasnu distinkciju (brkanje krvnika i žrtve, ili pak patetično rečeno: pomirenje žrtve i krvnika!) upozoravaju uspomene Nadežde Mandeljštam i knjige Danila Kiša, kao da sugerira i Matvejević u svojim rečenicama posvećenim ovim auctorima. Jer moralno: pomirenje krvnika i žrtava je zapravo stvar stravično amoralnog izravnavanja u kojem se i svi budući krvnici mogu reprezentirati javno kao nečije žrtve i obratno, kao u nekom igrokazu pravog Spektakla, kojem je jedini smisao: brkanje krvnika i žrtava i ubuduće i zauvijek!

61.

U malo poznatom članku iz 1922. Mandeljštam je usporedio odnos simbolista i Zapada s mladenačkom zaljubljenošću: »Umjesto da mirno ovladaju blagom zapadne misli... njih obuzima mladenački zanos, zaljubljenost; najvažnije je što se kao neizbježna posljedica zaljubljenosti degenerira osjećaj vlastite osobnosti i dolazi do hipertrofije stvaralačkog »ja«, koje je izmiješalo svoje granice s granicama novootkrivenog uzbudljivog svijeta, izgubilo čvrste obrise, te vodenom bolešću svjetskih tema, nijednu ćeliju ne osjeća kao svoju.« Eklekticizam danas dakako nije bez korijena, pa ovaj komentar Mandeljštama na simbolizam danas postaje opće mjesto kao vodena bolest svjetskih tema. Tako se već u očima Mandeljštama intelektualna korupcija začinja nedostatkom tonova i tema jer od početka je književnost simbolizma preuzela najviše i najjače note i tako zaglušila samu sebe i nije iskoristila sve svoje glasove za organski razvoj. Slična Mandeljštamova misao sugerira se u stihovima: »*Ne uzbuđivati se. / Nestrpljivost je raskoš: živi u Spokoju. / Postepeno ću brzinu razviti.*«

Iz istog razdoblja, kada se Mandeljštam udaljuje od koncepta kršćanstva i približava pravoslavlju je stih: »*Svećenici opravdavaju ratove.*« Kiševe ironične varijacije na francusku književnost i francusku književnu »kuhinju« valja imati na pameti da bismo uopće mogli nešto reći o distanci koju Kiš ima prema književnom Zapadu, kao i sam Mandeljštam.

62.

»Miris karbola« povezuje se kod Mandeljštama u tekstu o vlastitoj smrti dok je živio u Voronježu 1936. kada se miris karbola spominje u pjesmi o vlastitoj smrti u »bespolnom prostoru«. Nadežda piše: »*bespolan*« znači za Mandeljštama: *neosjetljiv, ravnodušan, nesposoban za moralno prosuđivanje, lišen života i smrti*, dakle onaj koji pasivno postoji i uništava samog sebe: »*bespolno vlada vama zloba*« piše Mandeljštam. Pa Nadežda dodaje: »Mislim da je kod njega dvadesetih godina nestalo vjere u crkveno načelo — poslije Isakija nije se vraćao Crkvi, ali je stigao kazati na temu Crkve i ovo: *Ovamo se vuče po stepenicama / Širokim i tmurnim nesreće vučji trag.*« (str. 109.)

63.

Miris karbola je zapravo fatalno navijestio i miris ne samo bolnica nego i logora, kada se karbolom ispirao prostor masovnih gubilišta. Ono što je Mandeljštam prepoznao u »jedinstvu mišljenja« kao društvenom idealu konačno je pokazalo svoje pravo vučje lice: od jednoulja Vlasti do bezumlja logorskih gubilišta bio je samo jedan jedini korak koji je konačno stajao glave i samog Mandeljštama.

64.

Na temu Smerdljakova posve spontano dolazi i sama Nadežda kada citira iskustvo Anatolija Marčenka: naime amaterizmom i korskim pjevanjem bave se samo »policajci«, a »ostali vole težak rad«. A kada su se knjige prestale kupovati u Rusiji, Nadežda kaže: »Samo Kočetov izaziva senzaciju kao i dobar detektivski roman na zapadu. Možda vješti detektiv iz policijskog romana i jeste junak našeg doba?« (str. 126.). Nadalje, Nadežda navodi stav prema okrutnosti u redovima simbolista i Vj. Ivanova: koji piše da sama »okrutnost daje plemenit izraz licu, a da pak žrtva ima sudbonosnu prednost da »upija... svjetlosnu energiju svog mučitelja«! I tako i simbolisti, prema Nadeždi, participiraju u budućim sibirskim logorima apologijom mučitelja, okrutnosti i same ideje državnog terora. (Kišev stav o ovim pitanjima je toliko jasan da ga ne treba ni eksplicirati posebice.)

65.

U članku o devetnaestom vijeku Mandeljštam optužuje epohu racionalizma zbog toga jer je odbacila »izvor svjetlosti« historijski naslijeđen od predaka i tako se pretvorila u »ogromno kiklopsko oko«, u kojem je ostao »samo vid,

prazan i grabljiv, što podjednako lakomo proždire svaki predmet, svaku epohu«.

66.

Snaga »ja« za Mandeljštama je snaga koja misli, sposobna za biranje i izbor, čija ispravnost ovisi o kriterijima, to jest od vještine da iskoristi izvor svjetlosti čak i u onim epohama kada se svjetlost jedva nazire kroz gusti mrak i zagušljive gasove. Prema Nadeždi, dio ove priče je neodvojiv od susreta Mandeljštamovih s »egiptolozima« i »numizmatičarima«, naime susreti s armenskim znanstvenicima koje su susretali na Sevanu: oni su došli, kaže Nadežda, u domovinu iz svih krajeva svijeta. A pokazalo se da su oni pravi Europljani koji su mnogo više znanstvenici od onog svijeta kojeg su susretali u Moskvi. Učeni armenski starci posjedovali su ne samo prostorno i vremensko nego i *historijsko čulo vida*: umjeli su proniknuti duboko u vrijeme, kazuje Nadežda. A »egiptolozi« i »numizmatičari« koji istražuju prošlost kadri su jedini proniknuti i u budućnost: »Mandeljštam je u to čvrsto vjerovao«, kazuje Nadežda.

128

I dodaje nešto malko pakosno na račun ondašnjih zaslužnih starca koji su živjeli u urednoj »nadgradnji« nad »bazom« i raspravljali o »skokovima« i smrtnim kaznama: *riječi nisu osjećali, misli nisu razumjeli, a bilo je među njima i talentiranih zloduha koji su se vještio poigrali riječima, kadrovima i čime sve ne bez trunke savjesti* (str. 278.) »Zaudaraju mrtve riječi« (Gumiljov). Te su mrtve riječi, piše Nadežda, opasne, jer iz njih se jasno vidi, kao i iz svake banalne formule ili fraze, da se netko odrekao svojih osnovnih svojstava — dara govora i dara misli.

67.

Spektakl je zapravo sve ono što vidi kiklopsko oko masovnih medija danas.

68.

Masovno oko koje sve vidi i sve proždire, pa Smerdljakov kao čovjek iz spektakla zapravo artikulira taj kiklopski pogled koji sve vidi i proždire, on je čovjek spektakl o kojem Vjeran Zuppa kaže: »Spektakl je na početku dvadesetog stoljeća kulturno-politički iskaz one moći koja izravno 'uručuje' (an die Hand gibt). (Ogled o subjektu, str. 38.) Ovo »uručuje«, kaže Zuppa, zapravo je prijevod iz Kantove *Kritike čista uma* kojeg francuska kritika narativnog uma sedamdesetih godina preuzima kao temeljno načelo moći narativnog uma. Upravo naracija je ta moć koja uključuje i isključuje »kiklopsko oko« kojim Smerdljakovi kontrolno kruže nad nekim geopolitičkim prostorom, jer fašizam i stalji-

nizam zapravo su kasni posljedak narativne moći same povijesti kao nasljeđivanja neke »tradicije« ili »spektakla« u kojem su i sadržaj i glavna žrtva ljudske mase kao mase, kao dio masovnog i spektakularnoga narativnog uma političke moći.

69.

POLITIČKO UBOJSTVO KAO DISKURZ MASOVNE MOĆI

Veličina je političke moći artikulirana u moći kao čistoj moći i moći kao čistoj umnosti za sebe. Sve što nije dio ove moći ili ove igre moći otpada iz igre. A kod Grka igra nije samo igra moći nego je zapravo i aluzija na sport kao igru za rat i kao igra svijeta kroz ratne opcije u kojima se začinje igra života i smrti. Heraklit se vraća igri kao igri »vječnog vraćanja istog«, a mjera Pravednosti nikako nije uzajamno zadovoljenje niti bilo što uzajamnično. (»opheilomena hekasto spondidonai«, Platon: Država, A 331). Sokrat pak na svoj način dokazuje nedovoljnost Pravde kao »vraćanja dužnog«, pa načelo narativnog uma epike inzistira na spektakularnoj osvetti kao vraćanju dužnog u ime Pravde koja ostaje tek spektakl, naracija i zločin u ime masa i za same mase (en masse — massacre, boucherie, od arapskog maslakh, kao igra riječi koja nije samo igra nego je inicijalno uperena na određene slojeve stanovništva).

129

70.

Spektakl kao masovna Pravda (en masse) poznaje samo finese kojima pravda obavlja spektakl Kazne, kao u slučajevima masovne odmazde kroz logore, ali i kroz individualno kažnjavanje egzemplarnog tipa, recimo kao što je bilo egzemplarno kažnjavanje u nacionalsocijalizmu vješanjem na mesarskoj kuki, a što su neki pravnički umovi Trećeg Reicha tumačili kao »kulturniji« oblik kazne od recimo: nabijanja na kolac, pa je tako mesarska kuka postala režimski znak za autentičan izkaz starogermanskog prava, koje je sličnu kaznu navodno koristilo za šumske razbojнике.

71.

Ubojice: nema nikakva smisla, kazuje Nadežda M., nagovarati ubojice, savjetovati ih ili ulaziti s njima u nekakvu raspravu — njih ništa ne može dirnuti, jer su oni zatvoreni za sve što misli i govori. Misao i riječ, piše Nadežda, naše su jedino oruđe, a one u njima izazivaju gađenje, te ih se oni ne plaše uzalud. Ali ubojice su jake samo dok iza njih stoje obični ljudi što se en masse oduševljavaju njihovim podvizima i snagom, kao što je bio slučaj u prvoj polovini 20. vijeka. (Djeca koja odrastu u takvim porodicama često ne postaju ubojice, jer

odrastaju kao neradnici, ali govore tim jezikom i barataju tim pojmovima (koji od normalnih ljudi prave prave ubojice!). Kao i analogija iz Kiša: »Borhesova Sveopšta historija beščašća jeste — tematski govoreći — niz priča za malu decu: pirati, njujorški banditi i slične detinjarije, a sveopšta istorija beščašća jeste upravo ono o čemu govori Grobnica za B. D.« (D. Kiš: *Po-etika*)

72.

U pismu koje je napisala, posljednjem pismu Osipu Mandeljštamu Nadežda opisuje svoj posljednji san: »*Evo mog poslednjeg sna: u prljavom bifeu nekog prljavog hotela kupujem nekakvu hranu. Sa mnom su neki sasvim nepoznati ljudi, i kad sam sve kupila shvatila sam da ne znam kud nositi sve to blago, jer ne znam gde si ti. Kad sam se probudila rekla sam Šuri: Osja je umro.*«

130

73.

A upamti: čitavo Kiševo djelo nosi otiske nekoga kaotičnog i fragmentarnog sna, u kojem su buđenja strašnija i od najstrašnijih snova. Ali pri svemu kao da Kiš, kao i Mandeljštam, ne zaboravlja prolaznost velikih sustava (države, vojske, policije) koji pokazujući svoju »životinjsku« »instinktivnu« snagu nad jedinkom i nad slabima pokazuju i svoju temeljnu slabost, naime bolest moralnog tipa i trošnost svojih »vječnih istina« i dogma.

74.

Kiševo poučak: Naime, nema ničeg slabijeg od režima koji svoju snagu temelji na poništavanju prirodnih prava svojih građana i kada se čitava njegova pravednost svede na pravdu iz ruku žbira, špijuna, policije i vojske na strani režima, a protiv vlastitih građana. Stari su pravnici to zvali prirodnim pravom građana na neposluh, ali i na aktivan otpor pred stihijom zločina represivnih sila nekoga anakronog i despotskog režima, koji je očito ne jednom zalutao u hodnicima vremena iz dubine one povijesti u kojoj se pravo vlasti legitimiralo božanskim pravom. Za Kiša, možda je zato kukavičluk u životu isto što i prava smrt, pa čak je nekad bolje umrijeti nego živjeti nedostojan i kukavički život poslušnog građanina i mirnog podanika u ponižavajućim uvjetima pakta s totalitarnim formama bilo fašizma bilo staljinizma, kada se ove historijske sablasti nanovo pojave tek kao slutnja ili maskirane u forme »slobodnog tržišta« od kojeg je ostala slobodna tek preobrazba roblja u puku prodajnu robu.

75.

Pa vratimo se uvodnom tekstu o Danilu Kišu:

Tek sada se otkriva da pravi smisao književnog teksta u Kiševom slučaju nikako nije politički niti je riječ samo o nekom režimu, državnom ili vojničkom, moralnom ili zločinačkom nego da je riječ o živom subjektu, o kretanju samog Kiša kroz slike smrti, umiranja ili patnje do smrti.

76.

Smrt kao jedina prava tema Kiševe retorike uvodi nas u predbaroknu, baroknu i prosvjetiteljsku ulogu slikā koje nosi smrt sa sobom, odnosno slikā koje nose smrt kao svoj sadržaj pa nanovo pročitani Kišev književni tekst sada bi glasio: ono što povezuje ljude kao živa bića zapravo je trenutak smrti kao suočenja sa svim proteklim životima, kao onaj tren prije smrti u kojem nam pred očima prohuji čitav život, pa se i sam život iskazuje kao bolest na smrt u Kierkegaardovu smislu.

131

77.

U ovom smislu kod Kiša nema mudrih ili mirnih smrti, nego je smrt uvijek kratka, nasilna i stravična kao udarac nožem u potiljak neke od žrtava o kojima govori i Danilo Kiš. Kišova *po-etika je prividno samo estetična*, da bi tek kroz ideal forme Kiš progovorio i nešto o naličju te forme, o surovj zbilji koja se skriva iza te idealne forme, iza ove poetike, pa Kiševa opsjednutost stilom, fragmentacijom i kristalinično izbrušenoj rečenici zapravo je slika ovladavanja jednom nasilnom i surovom zbiljom koja se reflektira u nasilnoj i surovj smrti. (Andrićev poučak)

78.

I sada Andrićev hipotetičan poučak o razlici između krvnika i žrtve: Ta razlika je tako minimalistična, tako je gotovo nevidljiva, tako je tanka i oštra da je zapravo tanka kao krvnikovo sječivo, i upravo to je sječivo kojim krvnik pretvara svoju žrtvu u konačnu sudbinu na smrt osuđene žrtve.

79.

A sama žrtva jest žrtva upravo zato jer želi samo sljedeće: »Ja želim da živim u miru sa samim sobom, a ne sa svetom.« (Kiš) Ovaj mir navodi na opasnu

sumnju da čitav svijet je samo zločin u ime ove minimalne razlike između mene i svijeta.

80.

Ova teška spoznaja patnje ne samo kao patnje jednog lica ili samo jednog naroda nego i kao *nagomilane patnje svijeta*, to je mjesto ili pismo (episteme), koje Kiš dijeli s Andrićem i Krležom ne kao enciklopedijska jedinica nego kao čitava jedna enciklopedija patnje i smrti, kao leksikon ubojica i njihovih nevinih žrtva, dakle kao kob onog dijela Europe u kojoj je »Balkan« (politički fantazam s početka 19. vijeka izmišljen u tzv. geostrategijske svrhe) mjesto izuzetna povijesna značenja i zračenja u onom smislu u kojem veličina i dubina spoznaje raste s veličinom i dubinom ljudske patnje. A kako patnja svijeta nije zatvorena knjiga ni rečenica s točkom na kraju, knjiga svijeta koju otvara Kiš ostaje i nadalje otvorena, kao i pitanja koje on postavlja tom svijetu, daleko od konačnih odgovora i dogma i konačnih istina. Literatura ne može ostati izvan dobra i zla jer upravo ta razlika jedino je što nas čini »različitim od psa, kamile, magarca ili majmuna«. (D. Kiš)

132

Post scriptum

Na naslovno pitanje o Smerdljakovu kao junaku našeg doba, naravno, nema konačnog odgovora, jer Smerdljakov en masse mijenja lica i maske, on je jedina nemoralna inačica nemoralnosti svijeta ili Borgesove nečasne ili zločinačke historije u kojoj ni historija ni bestidnost nisu nikakve »istine«, jer ovakva bestidna »istina« ili ovakva paklena povijest *ponavlja se* upravo zato jer se i nije pamtila i kao povijest i kao prava bestidnost. A kada bi se povijest pamtila i kao »longue dureé« bestidnosti, a ne samo kao povijest kraljeva, političara ili pak tajkuna kao velikih ratnih i državnih junaka, tada bi se možda ukazala i neka druga povijest, možda manje bestidna!? Ali i sve ovo samo su prividni »odgovori« odgovornih za preteško pitanje unutar kojeg je Kiš tek otvorio mogućnost samog pitanja o bestidnosti povijesti koju je Borges utopio u književnost, u dječje priče o piratima i banditima, a koju je Kiš pokušao prevesti na prozu našeg svijeta kao prozu naših zločina.

Zato na pitanje: Je li Smerdljakov pravi junak našeg vremena? nema konačnih odgovora, jer na to pitanje svatko od nas u svakom trenutku mora nanovo i posve slobodno odgovoriti. A i provizoran odgovor na ovo pitanje je svezan uz jedno drugo pitanje: Je li aktualno vrijeme koje živimo danas samo kratka pauza između dviju krvavih i bestidnih epoha, je li današnji »mir« samo kratak uvod u nove ratove i u nova ratna klanja? Na to pitanje odgovara uvijek svaki stanovnik Zemlje kao na svoje jedino pravo pitanje.

Darko R. Suvin

Upisivanja: Beograd 2012.

»NA POKOLJENJE ISTINI«

Pohvala i zahvala Miodragu Pavloviću:

Jer imam nade za ovaj grad / jer imali su
nade za ovaj dolazak / oni pre nas i sunce
iznad nas / za ovaj grad, za ovaj grč / za ovu
glad vremena i grč bremena / za oblak
novog lika. Jer imam nade // — — — - / za
otvorena vrata / za glad otvaranja/ za ovaj grad.

M. P., *Stub sećanja*

133

Who may complete with manuscript
This book which emptiness
Flicks through with fingers of flame?

Ivan V. Lalić, »Lament of the Chronicler«

1.

... prostor mišićav preprekama smisla.

Poslije toliko godina, ostaje vam, zar samo? ime
Što ga stoječke gledam, namjernik slučajno
Srećom poslužen, a smisla mu ne znam;
Ne dati se, ne izdati stvar si, to vajni je
Cilj svekolikog smisla, prijatelji poete,
Gdje u cementiranom svijetu poezija smeta
Eksplozivnom motoru i siktećoj udolini silikata
Te ime na grobu, nadgrobno ime, može da mine.

2.

*Pre toga recite meni, posljednjem,
Što su o nama bogovi zborili.*

Vi lijetaste nad zemljom, jednom, nad sedam ja letim:
Razdaljinom istom u smjeni obrata, nad krasnim
Kanjonima Tare, gladnim kunama i kunićima,
Mislim čiji li to smrtni sprovod kasno rani,
Sreću grabi: onaj prije smrti boga smrtnoga, o
Rano nelijepa na tijelu uslijed nas slijepih,
Kad vremena stadoše sasvim očajnima —
Il kasniji s utješnim krvopijama božićima — il onaj što

Smrtujem je u bezbožnom letu?

Tko umire kako, kome?

134

Pada s kojeg sljemena?

*Sići ću i ja sa stremena
kad se jave trube s belih dvora
kad se omekšaju vatre, kad se pokaju zmije
i brat se s bratom zagrlji
u srcu kremenena.*

3.

Ma gdjekad smrtovao tko, bijasmo svi iz Jugoslavije:
Pjesma za sve nas, troje? četvoro? kroza vrijeme sine,
Visoko nad zemljama gdje praštaju mine, a čitanka vene.

*Ima li još nade da nas nastani
vazдушna struja nekog bistrog boga?
Reci, ti znaš, [...]
Sve je trebalo da se dobro svrši
i normalan sjaj da se preda u ruke čoveku ...
ludo i prazno,
vetar je razvijao reči [...]*

Evo, Ivane, manuskript, traljavi, u rupama i krpama,
Evo, Jovane, da prsti vatre prestanu listati

Knjigu našu svakodnevnu, evo Miodraže
Neznani da se dan na lubanje ne oslanja:
»Iza koliko bregova da nađemo druga?«
Iza koliko pokoljenja naša da zapjeva fuga?

Branite se! Naučite pesmu!

17–19512, avion Bgd–Rim i Lucca

Bilješke

— svi stihovi u kurzivu i uvučeni jesu iz Miodraga Pavlovića: u umjetnosti, »krađa je najjasniji oblik divljenja«; i to: u alternativnom ili drugom naslovu, iz »Anica Savić Rebac«; u prvom dijelu iz »Tanjiri što lete«; u drugom dijelu, prvi »Pindar na šetnji« a drugi »Kavge«; u trećem dijelu, prvi »Hölderlin 2.«, drugi »Slava naličja« a treći i zaključni iz »Naučite pjesan«; potiču, neslučajno, iz 1953–71.

— grobovi su oni I. V. Lalića i J. Hristića

— vremena stadoše »sasvim očajnima« = parafraza jednog stiha Jovana Hristića

— »božići« i »kunīći« imaju naglasak na prvome, dugom »i«

— smrtni bog = Hobbesova karakterizacija Levijatana odnosno Države

— tralje su iz »Kad mlidijah umreti«

Romeo Mihaljević

Mirno, u najtamnijem viru

136 1.

Na rubu je mirno, popodne trne i sve je još jučer pospremljeno na malim policama. Na bijeli papir zapisuje usrdno: pod nebeskim licem traži svoj gmunden, srebrnim ljeskanjem ovjenčan. U pustenim papučama kroči prema toj stazi. I zaspalim platanama, golim brezama. Giba se rečenicom, otiskuje novi slog, podvlači: približavanja, odumiranja.

2.

Hodaš poljima. Vidim te u sigurnom okviru od studeni i prvog jesenjeg lišća. Ta želja za uranjanjem u mlako krilo sumraka, dok nagadaš o obliku šake lovca na zmije, čiju si blizinu sanjao u bujanju zelenih godina. Trnci straha, poželiš nestati u najtamnijem viru. Uvući se u pucketavo ruho riječi. Šaptati gnijezdima i paučinastim logovima noćnika.

3.

Pokrećemo nevidljivu polugu okrutnosti, predaješ se. Na mjestima već ispražnjenima od svega. Na rubu me čitaš, opasno bijelo, mirno.

4.

Nadnesi se nad ovu umornu ruku koja ti slaže sendvič, u mrtvim rovovima sati što dijele noć od zore. Pokrij mi glas već duboko u srcu tišine dok listom uvele salate dovršavam taj kasni posao. Tijelo ti klone u nešto nepoznato, čiji

opasni sjaj zanosi, lomi i skraćuje uzdahe s ekrana. alyosha, boris, pyotr. Razlikuješ li njihova lica. Dok zaklapam sendvič kriškom kruha ostaje samo talog topline, tek obris ruskog mesa, u tri izjutra, kada nesanica grije svaku kost tvoga tijela, svako slovo zaboravljenoga imena.

5.

Negdje na izmaku ovoga sata, izrasta sitan rukopis strepnje, bajkovita i otajna pjesan o ožiljcima. U svakom kutu sobe počiva po jedan tihi avatar, što ništi i lomi.

6.

Osluškujem korake, ne poznajem strah od nestajanja. Isključeni televizor i zaklopljena knjiga, ptica na prozoru, jedna sićušna domovina smještena u međuprostoru što dijeli tvoj spokoj od moje nesаницe. Odustat ću od sjenovitog kretanja. To me jezik kiše čini bližim tamnijim stranama riječi, nagriženim do kosti, brižno uguranim u procjepe suhozida.

7.

Kako je pusta dolina iz tih djetinjih balada, sve teže podnosim podsjećanja na slike, raspadanje zvukova pohranjenih u tople dodire, naše zatajeno jučer, tvoju maštu okrenutu sjeveru. Tako nježno postajemo male mrtve stvari.

8.

Trag krede jedva vidljiv, iscrtava tlocrt na tijelu uspavanog predgrađa. Pokretima otpalog lišća, lepetom krila sve dolazi u nanosima, rastvara sliku na male kadrove. Kakva bolećiva muzika, ovo pucketanje u zglobovima, kada misliš da gibanjem udova riješiš sagu o davnini kuće pod plamenom akacije. Vidiš ulicu s prodavačem sladoleda i riječ *djetinjstvo* u plamenu. Prah u posteljama od kostrijeti i noć odlaska prizivaju kretnju usnule ruke. Prije toga napiši: snijeg ulazi u san, u san.

9.

Miris kozje krvi izjeda sivu stazu sve zarasliju djetinjim sjećanjem. Ove male kule od modrog papira uzdižu se nad krajolik uspavanih početaka što izmiču

pod slojem lišća. Opet govorim o maskama čija je bjelina zasljepljujuća našim licima uronjenim u zeleno doba. Maske, opne od spaljenih kostiju i mrtve zemlje na kopcima, zapešćima. Dodir za dodir, uzaludan i opasan obrt i ubrzo ostaje tek suhi premaz onih prstiju pod čijim govorom šutnja postaje jezik što buja fijucima vjetra.

10.

Potom brežuljci obrasli vinogradima, ono selo utonulo u šumu dalekovoda, jutarnja lica bijelih gljiva uz otiske pradavnih kopita. Kako miris dima otvara nosnice, kako prenosiš zemljani trag u pustinju papira i spokoja. Dijete pod grmovima bez imena i mirisa, uz zid što se urušava, sada sanja staze pohranjene u crni dio luga, pod najvlažnijim krilom, da ti toplina poput sćućuše nastambe otkrije pouku o tijelu, o žudnji i drvenastom dodiru vrelog popodneva.

11.

Put koje ptice, amblem kojeg bilja, kojeg pisma usmjerava ti hod u taj topli mrak gdje ćeš prebivati kao moj prešućeni govor. Nećeš ni vidjeti dok kožom ne osjetiš hitinsku košuljicu otpalu iz krošnje čije zelenilo kao pjesma o smrti začinja noćni poj. To je već nestajanje, dani, koraci, izgubljena i ponovno pronađena vrelna kasnoga ljeta, zrak je gust.

12.

Crtam, mislim — ovo je zapis, ovo je pripovijest o svemu tome. O lutanju do nakraj šume kad pomisliš sve je u tim zasjenjenim pregibima, jedno kraljevstvo skrovitosti kakvo se ukazuje djetetu u sjaju i slavi. Poželi otrgnuti granu s tog bezimenog raslinja, svezati šumu za svoje tijelo, lice uroniti u tamu, toplu poput gnijezda. Još slušati pucketanje u vlastitoj glavi, motriti slike što bljesnu i ugase se. I vatra ima takav zvuk. Riječima se pokrивam u toplinu sve tišu.

13.

Taj noćnik što ti donosi plašt sazdan od zraka, obojen uzdasima i krljuštima zore, otvara ti pogled, zatvara oči. Vidimo li iste odraze stabala, jednako slab plamen svijeće, u onim staklima, u sobi tišine gdje drijemaju demoni pisanja.

14.

Čitajući tvoje rečenice otkrivam nepoznate niše vlastitoga pisma. Mirno se razlistavaju i prostiru zidovima, kao žilava puzavica što prijeti obrasti cijelu nastambu.

15.

Crvene bilježnice h. p.-a, ili — kako me jesen uči vjeri u pismo. Pogleda okrenutog kori drveta, tražeći neki sitan trag, još važeći argument onog noću izgorenog, jutrom ostavljenog na rubu papirnatih polja.

16.

Trn u jeziku nekog basnopisca odvede te u kasni sat put stranica posvećenih šutnjama što omamljuju snomoricom. Ponese te k inju i zvjezdanim stazama, onkraj mile pustoline, gdje jecaje povezuješ nitima od mjesečine.

139

17.

Smrt ima čisto lice. U njemu se ogledaš od zore do sumraka. Kosom joj otireš prste što ti svaki pad pretvara u kanonizaciju. Jutarnja svjetlost sakriva tragove zvijezda u dnu šikare. Sve ostatke tame odnosiš pjevom o noći koja je dan i strahu koji je spokoj. Utišaj taj plač kojim novi dan briše, razara, iznova gradi. Svaku kositrenu riječ orošenu obrubi žuborom što na svijet dolazi, a da ne znaš ni kako ni zašto.

18.

Rekli bismo, u onaj davno izgubljeni sat: razoriti ono malo preostaloga. Ali ne, to je podizanje iz pepela, iz taloga. Opustošenu kožu ne možeš vratiti u zeleno, proljetno klijajuće. Samo nastavi, to sam ja. Prepoznajem se gledajući vlastiti odraz u zrealima jučer uklonjenim iz soba. Što je prodiranje, dopiranje do potpune šutnje udova, humusa, što pokriva me dok više ne vjerujem osim u osjet, u miris praha koji crta lice iz sna. Previše je neba, previše.

19.

Ono što vidim: betonska građevina, poput bunkera iz jednog potonulog svijeta, slika neokrnjena suvišnim *kao*, uokolo krošnje, dvije figure šetača. I sjena,

prenesena iz rasklopljene knjige. Uske vrpce načinjene od tamne kože, srebrnaste kopče načete korozijom. Ispucala koža na ruci, jučerašnje vrline, nikakav podsjetnik na kraj.

20.

Noć je puna prijetnje i terora. Tanki prorezi na prozorskim oknima propuštaju blijedu svjetlost. Djetinjoj pojavi na ruševnom mostu neće u pomoć priskočiti nebesnik s loše kolorirane slikarije. Uska je staza što vodi kroz gustiš od paprati, put sve beznadnijih šuma. Što crnom bilju daje rasti do ljupkih kostiju kojima govori uspavanke, izmiče tlo i pothranjuje jezu. Gradi mi, podigni mi kolibu od pruća, nastani se stopu iznad tla, neka se sve uruši u svjetlucanju i trskama. Pokrij me tom zebnjom što plamti bez glasa.

140 21.

Ostia, pisanje nijeme poeme talogom jutrošnje kave. Hladni instrumenti uredno složeni pred tobom, poruka su koju nećeš previdjeti. Ni huk valova u kojem se utapa naš razgovor, ni prijeteće nebo što te podsjeća na sekunde prvoga susreta, u suton, dok je prodavač šećerne vune promicao pokraj nas, dok su se ljuštili preostali komadići filmskih plakata. Spokojno imenovanje predmeta, mirisa, opsjenarski predano, do mesa i kosti.

22.

Svoju se samotnost usuđuje nazivati svetom. Izložena mekanim bodežima prašine, u pomacima svjetlosti što klizi rubom slike. Iza pogleda, pod tihim sjenama akacije. Sljedeći je rez povlači u gorko korijenje tijela. Toplina ruke već potonula u rahlo tkanje popodneva. Sve što te uspavljuje, pišem ti, čini te udaljenijom od ulice u kojoj smo spominjali tresetišta pod planinom, noćne igre svjetlima semafora, onkraj ovoga sada i ovdje. Nema uslišanih molitvi, samo otisci nečijih stopala na istim mjestima.

23.

Svako približavanje sadrži najavu spominjanog bijega. Pod vjede ove modre šume, u mokro ruho njenih bajkovitih pribježišta. Ali ne, gorući asfalt uči te novoj lekciji. Svaka želja pretvara se u tlapnju koja usporava kretanje. Podigneš ruku, dotakneš hladnu put stabla, kao što čuvaš u pamćenju dodire nečije kože. Ostale su tek napukle riječi, mrak je dublji no nekoć. Upija ti izgovoreno

kao tamno morsko dno. Dok se uzalud pitaš o pomicanju prema rubu prizora. Brojiš napuštena ptičja gnijezda u niskim krošnjama, uvježbavaš nestajanje.

24.

Beskrajna dosada ili svjetlucavi trenuci sreće — u toj arheologiji djetinjih slika sada je sve pisano malim slovima. Izgubljene polaroide nadomjestiti pričom, tragati za rijetkim tikovima i jedva vidljivim ožiljcima. Mala povorka zastajkuje na napuklim stazama opustjelog zoološkog vrta. Mrtvo perje i poneka kost što proviruje iz žabokrečine bazena. Slika druga. Probijanje gustim korovom između grobova. Spomenici razbijeni ili sprejem išarani skarednim porukama. Mala učiteljica u kostimu od prašine radosno usmjerava k rubu, bliže šikari i prijetećoj pjesmi cvrčaka. Ruci koja mrvi sjećanje u prah i pepeo.

Jadranka Matić Zupančić

Tramontana

142

KRAJOLIK

Svijet potopljen
izvan mora
izvan svijetloga
tla molitve

U auri otoka Cresa
u auri
mjesečeva jezera
u pejzažu
hladnoga Saturna

Tu je ta vrućina
krhko pomiješana
sa samotnim

Lubenica prkosom
sa samotnom
buduće hladnoćom
 galije

Pjena dana
svježā bura
koja izoštrava
miris

ljeta
našu krhku
 stamenost
prozirnost
naših
 tijela
barokne
morske
 grobnice
uzduž
još
 nevidljivog
tla
budućeg
 rukopisa

143

NALET MORA

Kula od šećera
kao pješćani grad
od nepobjediva sna
uzavreo Severov rukopis
u zadnjem broju Republike

Njegove zaostavštine pjesnika
koji hoda
po čarobnoj žici
što vavijek iznova
izranja
kao svježi nalet mora

Tjeran nemilosrdnom
tjelesnošću
 zemlje
što se zvučno
 odronjava
u izbjeglom
 svemiru

PAŽLJIVO, PAŽLJIVO

Zamalo umrijeh
u ovom
metežu
slika

Krasnog li snijega
Vidik mi puca
kralježnicom Lošinja

Otoci nanizani
poput
gipkih snježnih
lopti
na ogromnom
plavom
klizalištu smrti

144

BROD U BOCI

Kao posljednji od svih
poteza
na zamišljenoj
slici
Hvara Cresa iskonske
Pustare
pejzaža svemirskoga
uzduž Vranskoga jezera
koliko ljekovite vode
treba imati u
svome
nadahnuću
da preplavljenost riječi
preplavi
sjećanje na strasnu
gustoću jezika
unutarnjeg govorenja

Kako crta razgovore sa
znakovima

kako pokreće još
nerođeni svijet
ljubavnog iskupljenja
kako čarobnost
daruje
stvarnom brodovlju
drhtavi potez
oslobodenosti

O ružo
koja stasaš
u mukloj
zavjetrini
tvoj je cvat
svekolika
trpkost
govora
slijepe
glazbe

145

ODLAZAK KAO OSTAJANJE

Je li napokon
ovo novi prostor
iz balona
ili concorda

Drukčiji su
tlorisi
promjenjivih
dimenzija

Naseljuje li ih
duša
imaginarnih
tapiserija

Naseljuje li ih
tkivo pjesme
ukroćena
sila
virtualnog podmorja

Ptice u letu
obrušavaju se
u nepostojeća
gnijezda
kao da
visinom
žele
dokazati
svoj plodan
pad

Turbulencije
silnih
podrhtavanja
Etne
dotiču
mistično
dno
faraonskog
arhipelaga

PISMO

Napisat ću si
zaboravno pismo
i sakriti ga ispod
uzavrela uzglavlja

U njemu ću zamoliti
razdragane ptice
da jutrom ne zagube
svoj zanosni pjev

Zamoliti ću
raskošno drvo
da ostari
nesvjesno
i bez ostatka

Zamoliti ću
hladno ogledalo
da moju sliku

ne pronosi
oštrim visinama

Zamoliti ću
mrtvo jezero
da svojim
nepokretnim rukama
tvrdo zazida
nepokorni vjetar
moje duše

PRIGODNA

Kako god
okreneš
kraj je
ljetosnjeg
kalendara

147

Učim se
hodati
po
razboju
riječi

Kažu da
trebam
držati
vjeđe
raskriljene

Tako
širokko
da uđe
posljednje
jedro

Opisujem
krajčkom
svijesti
napuštenu
kružnicu

Sve je
u riječima
koje još
nismo
izgovorili

A ključa
nema
otključana
sva
vrata
nevidljivog

Ruža si
što
rane
mirišljivo
ispire
noćnim
pjevanjem

SORRY

Asimerija sivine
nasušna nasušna
a pjevanja
brojna

Iz košarice
izlijeću
češeri
koje smo
nahvatali
krišom

Opet ta
glazba
to jednolično
i nepokretno
udisanje

Trčim u
krugu

ne opažajuć
tamnine
skoka

Koliko trajanja
reci
u komadiću
kvadratnog
trenutka

Ne znam
ne znam
hoće li
opet
propupati
krila

149

Bisernu mi
omču
zateže
ogrlica

Tijelo već
odlaže
karmičku
košuljicu

Tako me
more
preplavljeno
tuđim
obalama
štiti

MURANO, MURANO

Staklo stakleno svijetli
kroz stoljeća ustrajnih
nepremostivih krugova
puls sistole i dijastole
trepet uzbudene vode
U tvojim rukama sjaji

nedarovan cvat
onaj što obujmljuje
unutarnji rasap
tisuća zvukova
Na koju se stranu nasloniti
kao u pjesmi koja obećava
nemoguće stablo
krošnju punu mladog mjeseca
i grlo kojim se strmoglavljuje
tamni glas
Kao kroz strašnu provaliju
stižu riječi
nikle u groznici sna
Moći nemoći udahnuti živost
staklu neprovidnom
u Veneciji ili na dokovima Hudstona
mora rijeka koje gutaju svoje obale
poput nekog rastrošnog starca
koji je zagubio čitav svijet
i sada spava pod mostovima
skutren u čičoj zimi
a smrznut smrznut
Bože moj kako ova kob
strašno lijepo izgara
u mom prstenu od murano stakla
kojim zarobljavam
sve kiše čudesnog pljuštanja
u srcu svečane kobre

»SVAKO PISANJE OTVARA NESIGURNA PODRUČJA«

Ireni Vrkljan

A sasvim je svejedno gdje živiš
a hlepiš živjeti u stepi.
u prostoru gdje brzi beduinski konji
izmiču nepostojećim zasjedama
jer sve je u glavi zakočeno kao perjanica
visoko zavijorena ruža predaje
starmalo odgođena za bolja vremena
i tvoj Berlin i izgubljeni gradovi
iz Sredozemlja, Maroka, Perua
pješčana lađa na okuci Dunava

i ovaj neobično vidoviti Maribor
koji svježim mirisom Drave
podsjeća na maglene akvarele Mrežnice
rijeke nekog davnog djetinjstva
naglo iščupane iz moje svijesti
i nestrpljivo položene među mrtva slova
jezika koji tvrdoglavo izmiče
koji gori u tvojim slabinama
u nekom oštrom ganuću
svijet zarobljen u šaci
svilenom dodiru nepostojećeg sna
u gustom pastoznom potezu Fride Kahlo
u plavim nebesima vrišteće nemoći
u rasutom progonstvu zagubljene riječi
kojom još uvijek otvaram vrata nesigurne geografije
u Titicaci, u kristalnim odajama smrtonosnih Kordiljera

151

SNIJEG

Skoro će pasti
posrnula bjelina
čudesne lakoće

lako ću ići
tragovima lovca
s otkočenom puškom

lako ću prepoznati
crvene ruže smrti
okačene na
nesvjesnim padinama

lako ću biti plijen
vidljivo otisnut
u bezazlenom snijegu

lako ću biti kretnja
i gluhe oči jelenje
u smrznutim močvarama

lako ću se izdići na nebo
kao Cigani iz gorućeg filma
kradući disanje zvijezdama

DRAGOJ MAJCI

Mojčetu

152

Evo danas
mijenjajući posteljinu
koju si nam ti darovala
pomno i pažljivo
sa smeđim ružama
takvu te pamtim
stalno zabrinutu
i tako samu
u tvom malom svijetu
od stakla i beznada
Jedino tvoje
cvijeće na balkonu
s kojim si razgovarala
i mladi mačići
u vrtiću ispod kuće
što pupajuć i igrajuć se
obnavljahu ono nestašno
u tebi
unosiš svjetlost
na tvoje vječno
zabrinuto lice
uokvireno strogim naočalama
Što sve ti je mogao
ponuditi život
a nije
djeca se razbježala po svijetu
a ti sama — najsamija
sjediš u kuhinji nakon ručka
gledaš van i snatriš
pogledom slijediš svoje male ruke
i svoje ostarjelo tijelo, žalosno
U sebi vidiš unutarnje slike
kako dolazimo, odlazimo kako nas nema
kćerke, njihovi muževi, unuci
i čujemo se preko žice da se
donekle približimo tvom izgubljenom
i otužnom glasu,
da te utješimo nevješt看 riječima
a sve češće slušaš doziv oca
s groblja u Jamadolu

sve više se bojiš mraka
sve više se gubiš u nevidljivim daljinama
stalno bolnice bolnice
bolesti kojima nema lijeka
Čak i tvoj odlazak
kada si u sebi odlučila da ne ideš
ni u kakav drugi dom
mada smo već sve dogovorili
bio je onakav kakav si živjela
Tvoj odlazak samotan u Dugoj Resi
među bučnim bolesnicama u sobi
bio je tajnovit
kao da je netko utrgao
mirnom rukom
onesviještenu ružu
ožarenu odanom ljubavlju

153

OBRED

Pijem čaj
i šutim
U naramcima
oko mene
plovi
plava vječnost
preslikana s
dragocjene šalice
francuskog porculana

Bidermajer
čak i ovdje
me sustiže
u slikama
ili u opisu
namještaja
koji bi najradije
voljela izbjeći

Ali ne mogu
tako brzo
prosuti
snježne pahulje

po japanskim
trešnjama

Sunce
na vrtu
zenovskog hrama
ispilo
svu sućut
nerazumljivih
riječi

A kad
tamo
u brdima
već
gore
jasne
plantaže
nebeskog
čaja

STABLO

Raskošna
krošnja
seže
preko neba

Iz najdubljeg
zemljanog
korijenja
tjera
moju
krv
zelenu
sve do
najtišeg lišća

U sebi
najšire
raskriljujem

ruke za
neslobodne
ptice

Najveće sam
drvo
i najtužnije
na ovog
vjetrometini

Opasno
me je
sanjati
cijelu
u izgubljenim
daljinama

155

NEČUJNA

Nečujna mi
cipela
noću

Uхватim korake
kako me
odiljaju

Tamo sam
gdje me
još
nema

Nebo se
otvara
nad
ljubičastom
kišom

Hodam
ne hodajući
vodom
uznositom

Kući ću
stići
izdaleka
kružno
pošla
maramica
čežnje

EVO

Zajezereno jezero
na sredini
korablja
sva od toplog sna

Boje zelena žuta smaragdna
nebnice
bijelih oblaka
orošene mekoćom

Dodirujem glatku
kožu jezera
svileni se
voda

Duboke sjene
preduboke
dugo padaju
kroz
krhke rešetke
svjetla

Bijeli labudovi
klize
bešumno
vođeni
baletnim
akrobacijama

I ja im mašem
iz neopozivo
vidljive

toplokrvne
tame
digitalnog oka

KOZMETIČKO LICE

Otkrivam svoje
kozmetičko lice
na stijenama
koje još nisu
progovorile

Čisto je
i vratolomno
od
palucanja
zmijskih očiju
ljekovite vatre

157

Topim se
od gorke
snježnosti
probodenog
užitka

Dobro je
imati
kozmetičko
lice
propuhnuto
prašinom
stoljetnog
sarkofaga

KIŠA

Konačno
kiša
čarobni
dažd

Po rukama
mi kapljice
po kosi
očima

Bivam
preplavljena
iznenadnom
ljetnom
kišom
otočja

Vidim
kružno
uzdizanje
zemljinih
kapilara

Izdisaj
kapi
na putu
do
svojih
nebeskih
staništa

Jezik
će
ipak dovršiti
svu prozračnost
neprodisanih
strepnji

Luka Mavretić

Recenzije

UNUTRA

159

- ljudi su sobe,
- različitih boja i dimenzija.
- tako barem kažu.
- koliko god važno bilo voljeti se,
- mislim da ću na čas izaći,
- dosta mi je povlačenja po sebi.
- zidovi su ionako pretanki
- da bih ignorirao ostale.

DUGAČAK PAD

- ti si vrh
- ljubavi,
- a meni se
- pogled odande
- ako svidio.

SVE TVOJE TITULE

- ti si moja službena inspiracija,
- ured za odnose s javnošću,
- novinar koji me uvijek sućutno intervjuira,

— moja pista i zaletišta
 — za visoke letove,
 — ti si moje dramaturško rješenje
 — i netko s kim bih rado odigrao
 — ulogu svoga života.

NA KOLODVORU

— ne samo da sam ti kupio
 — čokolad-alkoholnu bombonijeru
 — i cvijeće,
 — ne samo da sam ti napisao
 — srcoderuću i plač-oči-ispadajuću
 — čestitku,
 — i pripremio poljubac u čelo,
 — već sam i zaboravio doći.

RECENZIJA

— tvoju se pojavu
 — ne može sagledati s jedne strane,
 — svaki niski i visoki reljef
 — zahtijeva posebnu studiju.
 — tebe se ne može doživjeti
 — samo iz jednog kuta gledišta,
 — tvoja se tekstura mekano mijenja
 — kako gdje te ja dotaknuo.
 — u ovakvim trenucima kad progovoriš,
 — i još k tome kažeš nešto poput *laku noć*,
 — zagrijem se i počnem nerazmjerno
 — razlagati po parketu galerije,
 — poput loše ispečene gline.
 — moja si najdraža apstrakcija,
 — jasno, rijetko te razumijem,
 — a kad te i uhvatim za neki smisao,
 — odbaciš taj dio sebe, da s njim mašem,
 — jer ne želiš svoju definiciju.
 — ponekad iskoristiš što toliko marim do tebe
 — i postaviš me kao svoj stalak na privatni užitak,
 — pa se okrećeš na meni, i drago mi je zato,

- tako te moj pogled cijelu obuhvati.
- dinamična si skulptura i uvijek te iznova kupujem
- novim pjesmama.
- neke od njih ću čitati sutra,
- kad će te na izložbi u susjednom gradu,
- netko drugi postaviti na stalak.

SMIJEŠ SE JEDNAKO

- smiješ se jednako,
- ali ne istim šalama, ti
- piješ staro piće,
- samo u novim količinama
- i više se ne igraš života
- kao nekada.

161

- ja sam očito
- ostao licemjer.
- jer to je jedino
- što se nije promijenilo
- kod mene.

SPAVANJE

- što god ja rekao,
- po čemu će se to
- razlikovati od onog
- što su ti rekli drugi.
- gdje god te dotaknuo,
- UPAMTIT ĆEŠ ME JOŠ TEŽE,
- JER DODIRA JE PUNO
- A TVOJE TIJELO JE MALENO.

PJESMA SIRENA

- zvuk sirena
- odjekuje mojoj ulicom,
- da me probudi i ljuti.
- valovi će

- na moju ulicu
- zapljusnuti silno ljudsko brodovlje.
- u pomoć!
- mojom ulicom
- plivaju sirene,
- a ni smrt sigurno nije daleko.

ŽIVOT JE KUPKA

- gol ću leći u toplu kupku,
- otvorit ću srce, nečim oštrim,
- i zaplivati u toj crnoj vodi
- sa svim svojim bivšim ljubavima.
- dok će djevojke sinkronizirano plivati
- ja ću se igrati vodom i razmišljati
- na koji se način svaka od njih
- zavukla pod moju kožu.
- kad mi sve dosadi skliznut ću leđima,
- i čim mi glava ponide pod površinu
- mojih tekućih osjećaja, napipat ću lanac sifona,
- povući vodu i zajedno sa svom svojom
- prokletom ljubavi odjebati u vlažno podzemlje.

KERUBIN NA TLU

- dijete vozi bicikl
- mašući rukama,
- pretvara se biti
- boksačem.
- i kao momak, čovjek
- i starac
- znat će da je loše
- igrati se više toga
- odjednom.

Renata Jambrešić Kirin

Korice od kamfora

Lipin metak

163

Prohladnog korizmenog dana, kad prvi turisti kreću u osvajanje motovunskog brda, drvodjelja nam pripovijeda o predživotu svojih rukotvorina. O močvarnoj duši slavonskog hrasta i alpskoj čistoći slovenskih lipa, o crnom tržištu prvoklasnih planjki i izvozu sirovina kao tužnoj hrvatskoj sudbini. Uzima u ruke drvorez s crkvom i gradskim krovovima, u kojem budući kupci s Baltika ili Sredozemlja jednako prepoznaju svoj dom, te pokazuje udubljenje u dnu prizora, korito rječice. Ovo je trag metka koji se zabio u srčiku mlade lipe i rastao zajedno s njom idućih osamdeset godina. Njegov šiljasti vrh dokazuje da je riječ o metku iz Prvoga a ne Drugoga svjetskog rata; prodavač drva iz okolice Postojne dobro ih razlikuje. Ubiti stablo lakim oružjem nije lako.

Rovovski vrtovi

Tijekom Prvoga svjetskog rata vojnici su poslušno silazili u utrobu zemlje k'o svojta mrtvih kineskih careva. Kod flandrijskoga grada Iepera četiri su se godine borili ne bi li pomakli crtu razgraničenja sve dok rovovi i polja nisu bili puni leševa, a tlo zatrovano. Nekoliko milijuna nikad ih se nije vratilo kući. Oni kojima su već gnjilila stopala (takozvani *trench feet*) a glave još nije rastrojio granatni šok (takozvani *shell shock*) danonoćno su pokušavali pobjeći od zemne depresije. Englezi su običavali čitati crnohumorne novine, Francuzi pisma zaručnica, austrougarski vojnici su slušali pripovjedače, a njemački su pokušavali uzgojiti rovovske biljke. Kako pripovijeda Geert Maak, pojedini su njemački vojnici, u rovovima koji se i danas dobro drže, zasadili vrtove s rododendronima, đurđicama i »*Parole-Uhren*, malenim vjetrenjačama koje su prekraćivale sate« i podsjećale ih na mirnodopski život. Ovaj oblik proturatne po-

ezijski u biomaterijalu, konzervativan, sentimentalno i retuširan, kao i razglednice iz Prvog svjetskog rata, ostao je zakopan u jarcima male povijesti. Bivše su rovove i ratna groblja ubrzo prerasli makovi, miljenici barutnog praha i budućih revolucionarnih previranja. Teško je reći jesu li rovovski vrtovi bili izraz pukog eskapizma, traumatskog poremećaja, apokaliptične tjeskobe ili vjere u novi, hortikulturno uređeniji svijet. Kako svjedoči Maak, polja oko Iepera i danas su zagađena i jalova, mahom neobrađena i nenastanjena. Nizozemska je u međuvremenu postala najveći svjetski izvoznik cvijeća i sobnog bilja, a Belgija zemlja s najvećom vrijednošću izvoza po stanovniku.

Desničino smilje

Svaki put kad sam primorana kupiti nizozemsko smilje na kojem uredno stoji etiketa *Helychrisum italicum*, *Currykraut*, *Helichrysum*, *Perpetuini d'Italia*, sjetim se epizode iz Desničinog *Zimskog ljetovanja* u kojoj fašističke vlasti nisu u stanju korektno prevesti ime sela Smiljevci u geopolitičku botaniku metropole. Sjetim se i gustog mirisa smilja oko Desničine grobnice u Islamu Grčkom. Miris je najjači u rujnu, na njegov rođendan, kad su ove eterične trave, umjesto zrelih ravnokotarskih plodina, jedine u stanju potisnuti zaparu ruševina, ugar i bijedu još jednoga rušilačkog rata. Koliko god poznat i blizak, taj miris nije isti kao onaj istarskog, dalmatinskog ili otočkog smilja. Ne znam je li ta »dodana vrijednost« smilja nad smiljem posljedica mikroklimatskih razlika, nadmorske visine ili blizine mora, ali jasno je da više ne možemo kriviti rat što se na našim tržnicama, cvjećarnama i rasadnicima ne mogu kupiti sadnice božanskog Desničina smilja koji od pustog krajjobrisa iznova stvara humani krajolik.

Slavuj

Postoji li užitni sat u kojem se dar smrti prima zahvalno i blago? Kao hostija što srasta u jezik i otapa okus nebeske hrane. One koja ne izaziva žeđ i ne ište zalogaj više, a otvara oči za ljepotu ljetnog dana koju slave krilata stvočenja ponad rijeke. O tom beskrajnom danu larve vodencvjetova sanjaju dvadeset, a sjeme gorušice pedeset godina. Njegovu je kristalnu dubinu umirućoj u zoru navijestio slavuj. Moćni je pjev utišao hućanje umjetnih pluća, kao što je carev slavuj posramio mehaničkog slavuja osjećajem za mjeru, ljudsku patnju i neprolaznost dobrote

Šturak

Šturak je doskočio na stranicu moje bilježnice, mače je dograbilo šturka, ja sam nehotice nagazila nogu mačetu, u želji da spasim šturka. No, bilo je pre-

kasno — i za dugonogog svirača i za mačju šapu i za Victora Segalena, koji je umro sam u šumi slomljenoga gležnja, a možda se ubio morfijem, prekasno i za Benjamina, koji se ubio na isti način, a nije želio darovati Segalenovu knjigu poezije Asji Lacis (premda joj je rekao u afektu: *Uzmi bilo koju knjigu iz mog stana!*). To je bio kraj velike ljubavi, kraj mogućeg bijega u Moskvu i kraj šturkova velikog pohoda koji je završio na stranici s bilješkom o Segalenu i Benjaminu.

Korice od kamfora

Knjiga koju Benjamin, unatoč obećanju, nije mogao darovati Asji u svom berlinskom stanu prepunom knjiga, bila je raritet. Asjina je ruka nepogrešivo, u pravoj teatralnoj maniri, posegnula za koricama od mirisnog kamfora. Prvo izdanje knjige poezije *Stele* (1912) Victora Segalena već je 1930-ih predstavljalo rijedak primjerak samizdata, knjige otisnute na jednom komadu papira, prelomljenih listova što su se sklapali poput harmonike i s drvenim koricama uvezivali u cjelinu platnenim vrpcama, kao kod herbarija. Samo su odabrani čitatelji cijenili Segalenovu poeziju u kojoj je izrazio svoju očaranost kineskom kulturom i poezijom, a još su rjeđi mogli pročitati kineske epigrafe što su, u izvorniku, pratili svaku pojedinu pjesmu. No zbog svoje je izvedbe, vrijednog papira i korica od kamfora, knjiga predstavljala pravo bogatstvo za kolekcionare. Asja je bila uporna, ponudila je novac, i Benjamin je vidljivo potresen, kao da se odvaja od živog bića, napokon prodao svoj nesuđeni dar. U tom je trenutku njegov, ljubavi gladan, sin teško bolovao, a Asjina kćer je netom prije izašla iz moskovskog sirotišta i svjedočila događaju koji i danas dobro pamti i pripovijeda pred TV kamerama.

165

Sporiš

Kunica Virginije Woolf i Krležin sporiš kao da nisu ista biljka. Nije riječ samo o estetskom sporenju književnih biosfera, nego i o namjeri književnika da jednu travku pretvore u simbol povijesnog i kulturnog kontinuiteta, to jest kulturnog obračuna s tradicijom pučkog znanja, vjerovanja i praznovjerja. Bez poznavanja hranjivosti i ljekovitosti hajdučke trave, kunice ili sporiša preživljavanje u surovim socijalnim i geografskim uvjetima ne bi bilo moguće. Bez dobrog poznavanja biljnog i životinjskog svijeta, kućnih herbarija, enciklopedija, morskih i šumskih ekspedicija, život dobro odgojene i dobrostojeće engleske djevojčice ne bi bio zamisliv. Dok Krleža ismijava pučku heroizaciju neugledne travke, taj »smardljivi spuriš« od kojega »nigdo nigdar ne je imel niš«, za Woolfovu je miris rukom smrvljenog listića kunice vrhunac tihog slavlja dugog kolovoškog dana posvećenog opsesivnom čitanju. Za nju je ovaj nježno-opori miris okidač snatrenja i zamišljaja koji ju »kroz dugačak hodnik sunčanih

jutara, prolazeći kroz stotine kolovoza« dovodi »ništa manje nego do same kraljice Elizabete«. Na jednoj strani meditativna pripovijest skladno ulančava osobnu i kolektivnu sudbinu s prirodnim tijekom stvari, a na drugoj žustra rugalica, bajalica i poslovice daje ritmički odušak onima odbačenima ili pregaženima kotačima velike povijesti.

Papiga

Célinova kćer Collete dobila je od svog oca slikovnicu *Histoire du petit Mouck*, koju joj je posvetio, a zamalo i ljubimicu, papigu Toto koja je jedina preživjela požar u piščevoj kući u bogatom pariškom predgrađu kada su izgorjeli svi njegovi rukopisi, knjige i memorabilije. Collete su 1961. pitali želi li dio očeve ostavštine, što je podrazumijevalo i brigu o dugovima, no ona se odrekla svega. Možda je imala na umu kinesku poslovicu da sposobnoj djeci ne treba nasljedstvo, a nesposobni ga ionako ne zaslužuju. A možda se sjetila očeve misli da je u životu najvažnije *iskustvo koje poput svjetiljke (pr)osvijetljuje samo onog ili onu koji ju nosi*. Idućih desetljeća vrijednost Celinovih knjiga i autorskih prava dosegla je vrtočeve iznose, kći Collete je doživjela 91 godinu, supruga Lucette Almanzor 92 godine, Toto znatno manje. Novinari kulturnih rubrika običavali su upravo njega pitati o piščevu avanturizmu, antisemitizmu, makabrizmu, antimilitarizmu, opstetričarskoj praksi, zujanju u ušima i ljubavi prema baletu. Odgovori brazilske papige još nisu ukoričeni, ali je zato njena slika sa Célinom i suprugom Lucette na velika vrata ušla u kulturnu povijest i književne enciklopedije.

Kora platane

Kao jedinica i ljubimica imućne berlinske obitelji, Nelly Sachs je bila okružena ljubavlju, pažnjom i darovima, no najdraži su joj bili srna iz obiteljskog parka, muzička kutijica koju je izumio njezin otac i kolekcija očeva kamenja i kristala. Pola stoljeća poslije, u štokholmskome prognaničkom sobičku, vezala se uz sitne predmete, darove prijatelja i korespondenata, za koje je vjerovala da ju štite od demona, manija, nacističke prošlosti i tekućih ratova. Poput komadića kore platane iz Celanova pisma s porukom za brzo ozdravljenje: *Drži je palcem i kažiprstom, pritisni snažno i misli na nešto dobro. Ali – moram ti odati tajnu – pjesme, posebno tvoje, ipak su djelotvornije od kore platane. Zaklinjem te, piši ih ponovo*. Na mahove nesposobna za samostalan život, za emotivne veze i svoju *brodsku komoricu* u čijem je središtu bila pisaća mašina i prozor okrenut moru, Nelly bi se nakon mučnih razdoblja duševne patnje iznova vraćala poeziji. Ako ne zato da svoj *univerzum spasi od nevidljivosti*, onda da se pojedinim psihijatrima i prijateljima oduži za nesebičnu pomoć. Skro-

mna garsonijera, stol, stolica, krevet i štednjak opet bi postali bogopropusni, a Celanova povjerenica nastavila *osluškiivati sipinske trave na vječnome moru*.

Jadranski biser

Moj otac i Kafka sa smrtnom su ozbiljnošću potezali svoje posljednje gutljaje vina, između injekcije morfija i žlice bezlične kaše. Više ništa nije moglo utažiti žeđ koja sažiže ostrugano grlo i masakrirane glasnice, a žudena mogućnost da se s ocem popije krigla piva ostatak je života ispunila infantilnim tlapnjama i forsiranom intimizacijom. Doktor Freud tu nije bio od pomoći, moj otac više nije govorio niti pisao na papiriće — Kafkine »razgovorne listiće«. No ipak je naučio nešto od slavnog liječnika: do samog je kraja uvlačio duhanski dim kao jedini dovoljno snažan dezificijens protiv kuge umiranja. Posljednje dvije Kafkine boce vina bile su svojevrzni *Jadranski biser* i *Tokay*, posljednja očeva bočica bila je crvena od soka mrkve, cikle i jabuke, no ispunjena nepoznatom tekućinom s bolničkoga crnog tržišta.

167

Kafkini klikeri

Pošto je kupio i pročitao sve dostupne knjige kineskih pjesnika i filozofa u njemačkom prijevodu, Kafka je zaključio da s njihovim mudrim, savršeno zaobljenim mislima ne može ništa započeti. Da mu one, poput zvonkog glasa u dubokoj spilji, samo uzvraćaju jeku i podsjećaju na *neutješnu plitkost i šupljinu vlastitog mišljenja*. Zapravo, njegova je usporedba bila daleko uspjelija: *misli kineskih filozofa mogu kotrljati kao šarene klikere, kotrljati ih iz jednog u drugi kut misli, a da time nimalo ne napredujem*. Hesse je nastavio igru s Kafkinim klikerima, kotrljajući ih i nižući u šarene mantre pod Budinim stablom. Agamben je kao mladić radije boćao s metalnim kuglama ispod visokih stabala ladonje i gustih krošanja maslina, upijajući svaki potez ostarjelog Heideggera i stasitog Renéa Chara. Kao odrastao autor uspio je pomaknuti granice ove ljeporječive igre tamo gdje se zapadna i istočna filozofija dotiču — u poruci o totalnoj humanizaciji animalnog i totalnoj animalizaciji ljudskog svijeta.

Dom i svijet

Tagorin bengalski roman *Ghare Baire* pojavio se 1919. u engleskom prijevodu kao *The Home and the World*, a njegov naslov često je prisvajan u tadašnjoj Europi. No malo je tko u njemu prepoznao Tagorin naum da liberalni model američkog obrazovanja, s kojim se 1917. upoznao u Santa Barbari (*bijelom svijetu*), prenese (*doma*) na indijski potkontinent i tako odgoji novu generaciju intelektualaca po svemu ravnopravnu obrazovanim zapadnjacima. Ekonomski

i duhovno opustošena Europa tražila je novo uporište svojih snova o boljoj budućnosti, a prosvjetiteljski naboj Tagorinih mudrih citata otvoreno je laskao njenoj slici o sebi kao nositeljici svjetskog progresa (*promjene ne donosi slijepa revolucija nego postojano i usmjereno obrazovanje*), dočim je njegov poetski jezik vratio utvore u svijet što su ga raščarali filozofi. Magnetska osobnost istočnjačkog mudraca s bradom, elokventnog književnika, filantropa i reformatora privlačila je političke zvijezde u usponu, poput Mussolinija za kojeg Tagore nije štedio riječi oduševljenja. Slučaj je htio da tridesetih godina, dok je nacizam širio svoju tanatologiku kao novu europsku religiju, kulturna javnost prati Tagorinu turneju po gradovima i pustinjama sjeverne Afrike i Irana gdje je, između ostalog, sudjelovao u obredima sufijskih mističara. Na jednoj projekciji filmskog žurnala o dervišima neki je SS-ovac zaključio da se sasvim iscrpljeni i apatični logoraši ponašaju poput mističara u transu i počeo ih nazivati Muslimanima — *Muselman*. To je bila povijesna točka u kojoj je, kako smatra Agamben, zapadna kultura kolabirala i dovela do »katastrofe subjekta«. Nešto kasnije, početkom 1942., u židovskom getu u Varšavi poznati pedagog, liječnik i književnik Janusz Korczak uvježbavao je Tagorin dramski komad *Poštanski ured* s izgadnjelom djecom iz sirotišta o kojem je brinuo cijeli svoj život. Priča o umirućem dječaku koji očekuje spasonosno pismo od kraljevog poštara trebala je djecu pripremiti za ono što ih je čekalo. Vjerojatno nigdje i nikad u povijesti kazališne iluzije jedan tekst nije poslužio ovako izravnom suočavanju s neuprizorivim prizorom smrti. Nakon Drugoga svjetskog rata Tagorino zeleno sveučilište u Santiniketanu izraslo je u uglednu akademsku instituciju, a njegovi laureati, odgajani u duhu Korczakove dijaloške komunikacije, postali su kompetentni kritičari provincijalizma europskih koncepata koji pretendiraju na univerzalnost i sumjerljivost doma i svijeta.

Heideggerov curak

Arnika, utjeha oku, / napitak iz zdenca sa / zvjezdanim kockicama povrh...
(P. Celan, *Todtnauberg*, prevela Truda Stamać)

Brojni tumači Celanove pjesme *Todtnauberg*, nastale nakon posjeta Heideggerovoj planinskoj brvnari 1967. godine, muče se s interpretacijom pojma *Sternwürfel* kojim pjesnik opisuje izgled uresa na vrhu pilanskog trupca kroz koji polagano curi izvor-voda u pojilo ili *kopanj* istesan od istog takvog, samo povećeg trupca. Čini se da je umijeće lokalnih tesara dalo maha mističnoj zanesenosti interpretatora (»kvadri zvjezdaste kocke«, »zvjezdano-kockino svjetlucanje bez svjetla«, »komad antracita«) dočim se Celanovo nehajno imenovanje izvora, vrela, česme, žive vode, pojila ili curka zdencem, uzima zdravo za gotovo, kao prirodna zamjedba stvari. Jasno imenujući scenu povijesnog susreta, a zatim navodeći na pogrešni trag (voda s vrela — eliksir; arnika — melem za oči; dvije orhideje — dva genija), pjesnik je namjerno otežao tresetni

lirski put s utrinama živog blata. Kao da mu je bio cilj zavesti tumače i svrnuti njihov pogled na *krajolik gdje je mišljenje pokušalo napraviti korak unatrag u neznatno*, kako bi smetnuli s uma letalnu razliku žive vode zaborava i mrtve vode pamćenja u zdencu, srdačnu nepomirljivost samouvjerenog domaćina i plahog gosta.

Heideggerova curka sjetim se svaki put kad prolazim pokraj izvora u banijskom Župiću, ali i kraj stare betonske oznake hidranta u našem kvartu; na njegovom je vrhu obla strelica koju su umjetnički doradili bavarski tesari. Dok vikendom bistrimo *trpki zdenac svojega srca* pored još jednog curka u Slani, zdvajamo što u selu više nema zdenčara ni tesara koji bi znali uzglobiti šuplji trupac u vodenu žilu i dovesti izvor–vodu do stepenica kojima silazimo do rijeke. No tesara nema jer nema više greda ni krovišta koja bi podizali, kao što nema ni seljana koji znaju isplesti ljesu — čvornatu ogradu od isprepletanog granja — upravo onakvu kakvu smo vidjeli ponad broda–kuće na berlinskom kanalu, nadomak zlatne božice pobjede. Rijetki preostali seljaci uz rijeku Glinu umjetnici su reciklaže koji svoje ograde brikoliraju od žice, limova, šipki, stupova, betonskih ježinaca i stare drvene građe. Svoja kukuružišta opasuju žicom pod naponom (životinje su sve smjelije), svoje pašnjake omeđuju bivšim crtama razgraničenja (priroda je sve nepredvidljivija). Drvosječe i gljivari lutaju prosvjetlinama i oznake «pazi, mine!» pomiču sve dublje u šumu. Ono što na glinskom curku ponekad ipak uspijemo zahvatiti vedrom i prenijeti do grada gubi okus svježine i slatkoće, kao da s povratkom u etažno stanovanje žargon autentičnosti dobiva metalni okus analitičkog jezika.

Vrtovi Waltera Benjamina

*Jesam li ja taj koji se zove W. B.? Ili me jednostavno zovu W. B.? To je, zapravo, pitanje koje vodi u tajnu osobnog imena, a vrlo je dobro formulirano u posthumnom fragmentu H. Ungara: Je li ime pridano nama ili smo mi pridani imenu? (W. Benjamin, *First Sketches, Paris Arcades I, Q°, 1*)*

Nabasavši na Vrtove Waltera Benjamina uz dio luke gdje pristaju brodovi–gradovi i stoje turistički autobusi, a vozači spavaju na klupama, veselili smo se kao djeca u začaranoj šumi gdje nas ne progoni zvuk netom ukradenog mobitela, ne tišti tijesni hotelski sobičak, ne muči umor u nogama i ne hladi sjeverac s mora. Već po navadi skupili smo nekoliko sjemenki ispod najčudnijeg od svih stabala, smiješnoga trbušastog debla koje se stanjuje prema krošnji poput ukrasne tikvice, opipali njegovu bodljikavu koru i sitno lišće nježno poput nedirka, nezainteresirano osmotrili dugi zid iscrtan naručenim grafitima i brzali u srce parka unutar pravokutne depresije nalik dječjem pješčaniku obraslom pitosporima u dva reda i stabalcima nalik tamarisu. Neprimjetno se hvatao mrak dok smo napokon povjerali jedno drugom nijemo likovanje: kako zgodno što je park beznačajan (u usporedbi s drugim parkovima u Barceloni),

kako poticajno što je tabla s imenom išarana grafitima, kako simbolično što su vrtovi utočište apatrida i beskućnika, kako nevjerojatno što je spomenik nalik Kožarićevu *Matošu!* Plimni val zadovoljstva zbog nenadanog otkrića preplavio nas je i više se nismo mogli usredotočiti na prizor pred nama. Kao da smo ono viđeno pohranili na privremeni zaslon, u umanjenom i osiromašenom formatu, a njegovo značenje ostavili za poslije, za trenutak kad ćemo spokojni i sjetni doista motriti i analizirati snimljeno.

Tad će nam biti jasno da mladići, koji su zacrnili jednu od dviju ploča s Benjaminovim imenom, nisu oni isti koji su bili pozvani da oslikaju zid. Razumjet ćemo da ni jedne ni druge ne zanima u kojem je trenutku ime slavnog »pisca«, pridano parku zajedno sa spomen-pločom i godinom njegova rođenja (1892.) i smrti (1940.) u maloj katalonskoj luci Port-Bou. Znat ćemo i da im ništa ne znači zamjenjivost imena i prezimena »njemačkog gospodina« koji će kao katolik Benjamin Walter biti ukopan na parceli 34. Ova će mu zabuna, uz zlatni sat, lulu i nešto novca, donijeti petogodišnji mir na malomišćanskom groblju nad morem, a potom premještaj u zajedničku grobnicu. Ispred kućnog ekrana bit će nam manje važno to što gradski derani već drugo stoljeće čitaju ulične table kao *natpise na kavezima u zoološkom vrtu* — bez interesa, sa sprejom u ruci. Iz online vodiča saznat ćemo da četiri stupića u obliku piramida predstavljaju simbol pustolovne žudnje dobrostojećih putnika devetnaestog stoljeća, ali i »nepremostivu distancu iz koje izrasta Benjaminova aura«. O beskućnicima koji spavaju u vrećama na njegovanoj travi parka, nećemo doznati ništa. Kao ni o udaljenosti koja ih dijeli od njihova afričkog doma i od legalnog statusa imigranta kao preduvjeta ljudski dostojne egzistencije. Ništa neće pisati ni o simbolici živice od šimšira, zaštitnog znaka aristokratskog perivoja, od čije je zelene patetike i dosade Benjamin bježao u zaklon asfalta, čelika i stakla, u vrevu avenija i metež pasaža, u sjenu staretinarnica, buvljaka i trgovina s igračkama.

Egzotična stabla afričkog kontinenta afričkim beskućnicima pružaju zaklon baš kao što ih i osuđuju na suvišnost, na zaplotnu sudbinu onih koji više nemaju snage stajati na suncu i trčati pred policijom, a potom iznova na ulici rasprostirati svoje plahte pune kineskih torbica, remenja, prstenja, ogrlica i satova u lažno luksuznim kutijicama. Premda smo još u parku otkrili da je Kožarićev *Benjamin* zapravo crni mladić koji nepomično sjedi na istoj klupi u istom položaju dvije večeri zaredom, na uvećanim fotografijama zamijetit ćemo da nas njegove oči pogledom prate kud god da smo krenuli. Dubina njegova i nelagoda mog pogleda srest će se prvi put u tom odgođenom trenutku. Pogled u kojem nema prijekora ni molbe posramit će me jer ne znam kako pomoći nekome tko ne očekuje milostinju ni pozornost dokonih nego iscrpljen čeka da mu se otvore male dveri u homogenom i praznom vremenu budućnosti.

Kad je Benjamin napisao da je šutnja bezimernih temelj historijske pripovijesti, nije mislio na one čija imena nismo u stanju izgovoriti, čije vreće za

spavanje ne diraju psi ni poljevači ulica, čije pozivne brojeve nikad nećemo okrenuti u internetskom ćumezu za jeftine prekomorske pozive. Ako uraganski anđeo povijesti ikad raskrči mjesto za njihove žive biste, nijeme psovke i ulične obiteljske romane, turistički će vodiči biti bezvrijedni a navigacijski uređaji otkazati poslušnost. Ne sumnjam da će to biti upravo ovdje, u barcelonskoj luci, na ruševinama gradskih pasaža i šetnica, iz kojih će gaudijevski spretni poduzetnici kulturne industrije i postapokaliptički turisti iskapati osamnaest povijesno-filozofijskih teza.

Nekulturne biljke

Za biljke koje su iz vrtova i kontroliranog uzgoja prešle, zapravo, rasijale se prirodnom obično se kaže da su pobjegle iz kulture. Kao da uređena i ograđena gredica predstavlja vratnice civilizacije, a demijurg koji je obrađuje i nadzire štuje djelo svojih ruku mnogo više nego plodove iz božjeg vrta. Kao što je poznato, uloga vrtlara, poljara ili puđara u božjoj branjevini nije mu odgovarala. Zato mu je bogolika moć odabira, križanja, usavršavanja i preobrazbe *divljih* u biljne *kulture* odmah omiljela. U vlastitom vrtu imao je uvijek spreman odgovor na ženinu iskonsku potrebu da pronikne u viši red stvari i spozna matricu života i smrti. Rekao bi joj mudro: bolje je znati obrađivati vlastiti vrt no učiti ponešto, manjkavo i površno o tajnama svijeta. U poetičnijem raspoloženju pjevao bi o ženinoj ljepoti, a svaki znamen njene putenosti, dražesti i vrline prisposodobio nekom drugom cvjetku. Među njima je bilo najviše mediteranskih i egzotičnih biljaka iz dalekih krajeva, s mirisom turskih bašti i perzijskih vrtova. Ljubavna opijenost nije dugo trajala, kao ni draž zavodenja, pa je svu brigu oko *uzgoja* djece te tjelesne i moralne dobrobiti *gojenaca* vrtlar prepustio ženskoj svojti. Ako bi se netko od sinova istakao izvanrednim postignućem i značajnim otkrićem prozvali bi ga samoniklim talentom, rijetkom biljkom koju rodna gruda rađa samo jednom. Tako bi se ponajbolji izdanak humanističke i majčinske kulture vratio hirovitoj prirodi.

171

Uredski planktoni

Vječne fikuse, u kojima se stopila slika živih i neživih stanovnika socijalističkih ureda, zamijenili su uredski planktoni. Barem u engleskom jeziku, rasadniku civilizacijskih dijagnoza. Promjenu paradigme nije odredila zamjena fikusa i filadendrona suvremenom ukusu prihvatljivijim pachirama i euphorbijama, nego degradacija birokratske forme života na samu granicu živog i neživog svijeta. Otpornost, krutost, postojani rast i vertikalnost kao oznake nadmoćnosti jedne klase, umjetnika dugovječnog uredskog prebivanja, nestali su zajedno s biosferom socijalne države i njezinim jasnim hijerarhijama. Zaštićen, povlašten i gotovo nedodirljiv ljudski soj nestaje u hudom vremenu koje od za-

poslenika traži da postanu nepokretniji od ukrasnog bilja, tiši od stroja i prilagodljiviji od životinje. Uredski planktoni koje hirovite struje oceanskih burzi umnažaju i grupiraju u čvrste blokove, a potom razbijaju i povlače na dno, samo su jedna od brojnih metafora tekuće modernosti. Fluidno i jednoobrazno mnoštvo koje ne gubi na množini bez obzira na rezanje vlastitih prava, primanja i životnog prostora.

Rotirajuće povrće

172

Pokusni uzgoj biljaka bez supstrata, u takozvanom hidroponijskom sustavu, premješta se iz plastenika u mračne podrumne, garaže i *nusprostorije* održivih zgrada budućnosti. Jedan od tih sustava sastoji se od niza cilindričnih posuda kojima kruže otopljene hranjive tvari što napajaju korijenje i forsiraju rast bilja koje rotira oko izvora svjetlosti. Opat je uspio iznad očekivanja, tvrde znanstvenici, jer je povrće uzgojeno na ovaj način izdašnije i žilavije od običnog zemnog raslinja te sadrži povećanu dozu fitohormona auksina. Rotirajuće povrtnice se, recimo to tako, održavaju u tinejdžerskom stanju euforije–straha, čas okrenute naglavačke, čas polegnute a čas ukošene. One bujaju iz osjećaja zahvalnosti što hranjive tvari ravnomjerno pritječu u svaki dio biljke, ali i iz bojazni da bi svakog trenu sila teža mogla oslabjeti a brojna LED sunca se ugasiti. Od daljnjeg istraživanja orbitropizma, kako se naziva ovaj fenomen, puno se očekuje. Čovjek koji jede hormonsku salatu iz hidroponije trebao bi postati vitalniji i energičniji od čovjeka zatravljenog heliotropizmom i uzgojem biljaka na otvorenom. Snažan i poduzetan, spremno će napustiti staklenički svijet, odbaciti svoje rizome i otisnuti se u avatarska prostranstva. Dok naglavce bude stremio u svemir, zaboravljajući na biblijske pouke i *blut-und-boden* ideologije, možda će razmišljati o stihu Michela Deguy o ljudskim životinjama koje stječu svoju okomicu tek u kontrapadu.

Milko Valent

Posljednja kap (nespokojni odlomci ljubavi)

Brza vrtnja misli, snova i mašte. U mojoj glavi je kaos, a to je težak i ozbiljan problem. Ja ne prihvaćam kaos, ali on želi mene. Preplavljuje me i napada svojim zavodljivim banalnim epskim pričama o ljudskog gluposti. Čini mi se da sam malo skrenuo s uma. Imam tek trideset godina, a već sam star. Dobro, tako se osjećam. Pa ipak, ja želim živjeti normalno, i to s urednom ženom — ako je ikako moguće. Tražim li nešto nemoguće? Hoću li ikad, bilo gdje, u Hrvatskoj, u Europi ili negdje u svijetu sresti barem jednu urednu djevojku?

173

Marko Globan

* * *

Doista draga djevojka, ta Suzanne. Upoznali smo se u Princes Streetu ispred spomenika Walteru Scottu kad sam radio prvu reportažu. Nisam mogao skinuti pogled sa Suzanne, sudionicu kampanje za nove pristalice, članove i podpiratelje WWF-a (World Wide Fund for Nature, Svjetski fond za prirodu). Ona je ljubiteljica životinja, borac za njihova prava i borac za prihvatljivi okoliš. Nježan pokret prema Suzanne. Iz njezinih ruku uzeo sam prijavnicu i pročitao tekst. Svatko može postati član ako mjesečno uplati 20, 10 ili 5 funti, ali postoji i opcija »drugo« koju sam iskoristio tako što ću za ovu godinu uplatiti 40 funti. Ispunio sam pristupnicu i učlanio se u WWF. Suzanne je pogledom punim poštovanja gledala moje elegantno potpisivanje te »ekološke prijavnice« usred jednog od najtoplijih ljeta u Europi »od barem 1540.«, kako je izvijestio *The Scotsman*. Dok je ona animirala prolaznike da se učlane u WWF, stajao sam pored nje i uživao. Časkali smo usput o raznim temama koje muče nas mlade ljude u *takvom* svijetu u kojem su potrebni fondovi za prirodu. Ja sam stariji osam godina od tebe, rekao sam Suzanne. To se uopće ne primijeti, odgovorila je. Naravno, ja sam Peter Pan.

Nakon što je Suzanne završila s poslom za danas, uzviknula je veselo: »Let's have a drink and talk nonsense!« Otišli smo u obližnji Acanthus i sjeli za jedan stol na terasi. Suzanne je skinula Ray-Ban naočale i otišla u bar do šanka te pozvala konobaricu. To je Karen, njezina prijateljica. Stariji par za stolom pokraj nas naručio je »tea for two«, a mi viski bez leda. Razgovarali smo o neobičnom dječaku Harryju Potteru, koji je svoj literarni pohod počeo u ovom gradu, i pili viski zaljubljujući se pritom kampanjski brzo. Suzanne je smotala duhan Drum, koji puši i Darko iz Amsterdama, i smijući se povukla dim. Ti ovo ne smiješ pušiti, dragi Marko, rekla je pokazujući crni natpis na pakovanju: *Smoking may reduce blood flow and causes impotence.*

Kad smo ispili treći viski, počeli smo stvarno pričati gluposti. Sve je postalo »impresivno« (Suzanne). Impresivan je bio i način na koji je Suzanne predstavila svoju obitelj. »Pa evo, Marko-boy, rođena sam u obitelji koja je prilično čudna. U mojoj obitelji postoji sve što uopće možeš zamisliti. Ima tu žestokih svada, kompromisa, preljuba, alkoholizma, nasilništva, nerazumijevanja, netolerancije, viška ljubavi, manjka ljubavi, izostanka pažnje, financijskih problema, seksualnih i socijalnih frustracija, pljuvanja, generacijske podjele, karijerističkih aspiracija, mučne međuovisnosti i velikih političkih razmimoilaženja. Ukratko, *you name it, we got it!*« Pa takva je većina obitelji, rekao sam mudro.

I tako smo drobili. I naručili još tri runde viskija. Uz piće naše odluke su se brzo množile. Čak smo odlučili kupiti jedno drugome šal od kašmira. Da, u jednom od najtoplijih ljeta u povijesti Edinburgha kad se živa u termometru penje do 30 pa i iznad 30 stupnjeva. Suzanne je počela repati Eminemovu pjesmu *The Way I Am*. Bojao sam se da će onaj stariji par pozvat Karen ili policiju, pa sam joj predložio da pjevamo balade. OK, rekla je. Pjevali smo pjesme Leonarda Cohena, a pjesmu *Suzanne* izveli smo četiri puta. Nismo se mogli zaustaviti. Suzanne me pitala sviđa li mi se njezina desna noga. Umjesto odgovora u vezi s nogom, rekao sam joj da je ona moja najmilija panda koju sam upoznao dosad, da me podsjeća na logo WWF-a na kojemu je upravo panda. Njene oči postajale su sve sjajnije. I ja sam bio sve jače omamljen. Sva je sreća da sam danas već napravio reportažu. Dobro, još moram napisati tekst koji prati tonski dio reportaže, ali to ću učiniti sutra ujutro.

U tom sve pijanijem ozračju uzeo sam jednu prijavnicu WWF-a iz njezina fascikla i na njoj crnim flomasterom zapisivao svašta, naprimjer da je Suzanne »moje svjetlo u augustu« (jer je rekla da je čitala Faulknera), a usput sam citirao ili varirao Cohenove stihove iz *Suzanne* zapisujući odlomke stihova na prijavnicu. Tu prijavnicu Suzanne i ja nazvali smo *Šaljivi dokument o prvom susretu s novim članom Svjetskog fonda za prirodu*. Sačuvao sam taj dokument za svoju arhivu dokumenata koji svjedoče o mojoj čudnoj potrazi za urednom djevojkom, čini se uzaludnoj.

Grlimo se i pjevamo, zatim se ljubimo. Prvi put sam poljubio djevojku koja ima *piercing* na jeziku. Neobičan je osjećaj tog poljupca, isprva s okusom željeza. Rekao sam Suzanne da je to željezni poljubac. Nije, Marko, griješiš, rekla je, jer je *piercing* napravljen od platine tako da možemo govoriti o platinastom poljupcu. Isprva mi je ljubljenje jezicima, od kojih jedan ima platinasti ukras, bilo čudno, ali mi je ubrzo postalo lijepo, možda zato što je, za mene, bilo egzotično. Malo sam se zaljuljao. Počeo sam izgovarati puno pridjeva. Rekao sam Suzanne da je ona užarena usijana vruća drevna izvorna vlažna Afrika, a ona je rekla da pretjerujem s pridjevima. »Dovoljno bi bilo da si samo rekao Afrika.«

(Brzo sam se priviknuo na okus poljubaca s platinastim *piercingom* kao i na dva *piercinga* koja Suzanne ima na velikim usnama. Na sebi ima ukupno deset *piercinga*: na obrvama, na obje nosnice, na oba uha, na jeziku, na obje velike usne i na pupku. Nasreću, Suzanne, iako je u sve življenju trendu mode vraćanja plemenskom imidžu, nije dokraja poludjela jer u toj *piercing*-pomami ipak nije dala napraviti *piercing* i na klitoris. Bio sam sretan zbog toga, jer sam negdje pročitao da djevojke probušena klitorisa mogu imati problema s postizanjem orgazma.)

— Ah, Marko, moramo kupiti šalove od kašmira! — uzviknula je Suzanne i ustala priljubivši se uz mene kao čičak. Rekao sam joj to. *Thistle* je cvjetni simbol Škotske, Marko, dakle ja sam cvijet. A i da nije, svejedno. Odsad si moj. Zaljubila sam se u tebe pet minuta nakon što si mi prišao na Princes Streetu. Nastavila je u pijano-biblijskom tonu: »To nam je bilo sudeno. So it was written. So it shall be done!« Platili smo Karen račun i držeći se za ruke krenuli u smjeru Princes Streeta. Karen nam je viknula: »Take it easy, guys!«

— Znam jedan dućan, tu je blizu — rekla je Suzanne. Uskoro ulazimo u trgovinu na kojoj piše »Cashmere«. Biramo šalove. Odlučili smo se za dva ista narančasta šala s crnim prugama, koje oblikuju male pravokutnike. Na šalovima je naljepnica s natpisom »Royal Rossi«. Isprobavamo šalove. Na kraju te pijane akcije ostavljamo ih na vratu i platimo račun na blagajni. Na računu piše da se blagajnica zove Jill.

Izlazimo na Princes Street. Vreva. Turisti sa svih strana svijeta napunili su festivalski grad. Ljeto je, naši vratovi su omotani toplim šalovima za zimu. Znojni ljudi nas sa zaprepaštenjem promatraju. Dakle, Suzy, mi smo na promatranju. Pokušavam joj prevesti značenje koje na hrvatskom ima fraza »na promatranju«. Kemija je u porastu, brzo se zaljubljujemo, prebrzo po mojem ukusu. U napadu ljubavnog bjesnila Suzanne viče u moje uho da ona želi živjeti punk parolu: »Live fast, love hard, die young.« Rekao sam joj da je to OK, ali da će to morati učiniti bez mene, jer sam ja ove godine prešao tridesetu i više se ne uklapam u tu koncepciju zbog trećeg dijela parole. No da je ipak malo razveselim dodao sam da ću s njom neko vrijeme sudjelovati u središnjim

ci te revolucionarne parole, u »love hard«. »Hallelujah!«, veselo je rekla Suzanne.

Na Festivalu knjige vidjeli smo na američki način jednostavnu elegantnu ženu, popularnu spisateljicu Candace Bushnell, autoricu knjige kolumni *Seks i grad*. Suzanne se sjetila istoimene TV-serije, koja je snimljena po toj knjizi, pa je smijući se počela nabrajati razne fraze. »Što ona to ima, a ja nemam?«, »Ma nije riječ o tome, samo sam užasno umorna«, »Ona misli samo na taj *penthouse* na Petoj aveniji«, »Reci mi zašto nisam iznenađena?«, »Jasno je da su cipele Manola Blahnika moje najomiljenije cipele, jer su najbolje na svijetu«, »Misli ružičasto!«, »Na takvom se mjestu doista ne biste željeli zateći!«, »Stigla sam prije osam sati i dvadeset espresso kava, a tebe nema pa nema!«, »Znaš, ja sam u najboljim godinama«, »To je ona stara američka priča *go west, young man*«, »Tri sendviča i pet ulica dalje moj se život okrenuo posve nopačke, jer sam upoznala muškarca svog života«, »Znam da mogu računati na tebe«, »Mi smo *crème de la crème* u ovom gradu«, »Ti si ono najbolje što mi se dogodilo u životu«, »Ona nije osoba kojoj ćete reći ne«, »Sva djeca su slatka«, »Svi ljudi umiru, ali svi ljudi ne žive«, »Madame Blavatsky je *cool*«, »Dvije Springsteenove pjesme kasnije mi smo umirali od strasti«, Najdraži, pitaj me kad god želiš, ali te molim, samo ovaj put, nemoj sad!«, »Ponosim se time što sam bijelo smeće, i to atraktivni *white trash*«, »Hvala ti što postojiš!«, »Ti to sigurno ne želiš, dušo«, »Moja susjeda Betty ne bi mogla imati ljubavnu aferu čak i da hoće«, »Tip je stvarno velika faca«, »Znala sam da on i ja nikad nećemo naći zajednički jezik«, »Jedino na što Carrie troši novac je Carrie«, »Reci mi nešto što još ne znam«, »Mirandin jedini moto u životu je *dress to impress & shopping is healthy*«, »Umjereni su samo oni koji stalno propuštaju prilike«, »Samorazumljivo je, dakako, da Mr. Big (Faca) svoja zavodnička Armani-jeva glamurozna odijela i ekstremno skupe satove kupuje samo u Madison Avenue na Manhattanu, a inkognito vozi crvenog Ferrarija«, »Mislim da svatko zaslužuje drugu šansu«, »Ne, to ne želiš čuti«, »Gdje se vidiš za deset godina?«, »To sigurno ne želiš znati«, »Pitaj kadgod poželiš...

— Pa, evo, pitam te, Suzy — prekinuo sam je. — Pitam te kad ćeš već jednom prestati?! A za deset godina, kad smo već kod toga, teško je da ćemo biti skupa u sretnom braku te živjeti sretni zdravo i veselo zauvijek. Osim toga moram napraviti reportažu prije nego odemo na književnu večer Irvinea Welsha.

Prvi put sam u kući Kaneovih u ulici Leith Walk. Atmosfera je sumorna zbog glasa Iana Curtisa koji vibrira u prostoru. Suzanne je opuštenija otkad su njezini roditelji jučer otišli na ljetovanje na Azurnu obalu. Ona nije otišla zbog mene, iako voli Nicu. To mi je rekla na Portobello Beachu kad smo isprobavali novi zagrljaj na pijesku i gledali zvijezde, »noćni promet zvijezda« kako se u

nastupu oduševljenja izrazila strasna Suzanne. Po velikoj životnosti podsjeća me na Kiki. Njezina živost prelijevala se preko naše kože do duboko u noć. Pun Mjesec je visio nad tihom plažom. Rekla je da uči španjolski i dodala: »El silencio de la luna.« Osjećao sam se i ranjivim i snažnim. Kad smo se vraćali s plaže, Suzanne je trepereći izjavila da je jako sretna što mi napokon može pokazati svoju sobu »pretrpanu knjigama o psihologiji«. I doista, njezina soba upravo tako izgleda: pretrpana je knjigama o psihologiji. Knjige su na policama, po podu pa čak i na krevetu. (Samo je jedan zid bez police. Na njega je Suzanne zalijepila reprodukciju ženskog akta Luciana Freuda, prilično odvratnog, i osam crno-bijelih fotografija istog portreta Francisa Bacona, jednog od onih jezivih portreta glave iz 1948. Trebalo mi je pola sata da se naviknem na tu atmosferu. Volim odvratne slike, rekla je Suzanne.) Da bismo mogli normalno leći, morali smo s kreveta ukloniti otprilike sto knjiga. Neobična je Suzanne, studentica psihologije, po vlastitim riječima »ludo biće puno paradoksa«. Primjerice ona je aktivistica, ljubiteljica životinja i zagovarateljica njihovih prava, koja uz povrće svakodnevno jede i meso, sve vrste mesa, a najviše voli krvavi biftek na žaru s povrćem i dobro pržene ovčje bubrege. Što se tiče prženih ovčjih bubrega, s osmijehom ističe da voli tek jedva primjetan okus urina koji osjeti pri svakom zalogaju, pa zbog toga bubrege voli polako žvakati. — Pa gdje se danas uopće mogu nabaviti ovčji bubrezi?! — upitao sam je začuđeno. — Ima ih na kraju Portobello Rooda jedan stari mesar, majstor sklon tradicionalnoj prehrani. Kod njega moj tata redovito nabavlja razne mesne specijalitete. Tako ponekad naleti i na svinjsku slezenu od koje se pravi dobar škotski paprikaš — rekla je Suzanne.

Gledam njezino zadovoljno lice. Otkad se probudila neprekidno se smiješi. Na zaslonu kompjutora svečano vijori europska zastava; dvanaest žutih zvijezda u krugu leprša na tamnoplavoj podlozi precizno programiranih valova ispod kojih piše »U Europu, u Europu!« Suzanne gola sjedi na stolcu i s uživanjem jede svoj doručak, dok ja šaljem tonski zapis reportaže u redakciju. Tekstualni dio sam već poslao, pa se zadovoljno protežem gledajući naizmjenice Suzanne na stolcu i zastavu Europske Unije na svojem laptopu. U jednom trenutku, nakon što mi je objasnila što su to fobije, i nabrojala ih, Suzanne je punim ustima veselo rekla da je žute zvijezde neodoljivo podsjećaju na *light* verziju heroina i nehajno zagrizla u još jedan zgužvan *mini-muffin* s čokoladom, i to onaj iz vakumirane vrećice. (Kako može usred ljeta jesti te ljepljive vakumirane kolačiće?! Pogledao sam na termometar. Tek je jutro, a temperatura se već popela na 23 °C.) A ja sam rekao da me žute zvijezde podsjećaju na zlato, suncokret, Židove, dinju, ludnicu i pustinju. Za samo tjedan dana druženja, divlja Suzanne i ja smo se fantastično uigrali u neopterećenom izjavljivanju besmislica ili prividnih besmislica. Možda se to zbiva zbog novog toplotnog udara u kolovozu i uopće zbog velikih ljetnih vrućina koje su ove godine žestoko zahvatile cijelu Europu već sredinom lipnja.

Pa dođi k meni u Šangaj, o Marko–Marko, i nakon dvije–tri godine, najviše četiri, bit ćeš super — rekla je staloženo i bezbrižno Jessie, studentica turizma iz Šangaja, kao da je Šangaj tu nadohvat ruke. Gledala me je radosno i smjelo, oči su joj bile pune iskrica i nade. Primijetio sam da moje ime često izgovara dvaput zaredom. Očito joj se sviđa; ja sam prvi Marko kojega je upoznala. I stvarno, izgleda da se Jessie jako zaljubila, i to u samo devet sati druženja! To me osokolilo jer sam bio u gadnom stanju, jer je stabilnost mojega ega bila opasno poljuljana. (Protekle noći moj ego doživio je gadni napadaj vlastite beznačajnosti, pa sam rano ujutro, ne obavijestivši o tome Suzanne, što nije moj stil, isključivši mobitel otišao na izlet u škotska brda i doline da bih se barem malo rastresao i prevladao tu naglu navalu osjećaja ništavnosti te da bih usput napravio reportažu na zanimljivoj turističkoj ruti minibusom u organizaciji kompanije Timberbush Tours: Edinburgh, Kilmahog, Stirling, Glencoe, Fort William, pogled na Ben Nevis, Spean Bridge, Great Glen, Fort Augustus, Urquhart Castle, jezero Loch Ness — brodom, zatim opet autobusom: Inverness (glavni grad Škotskog visočja), Grampian Mountains, Pitlochry, Perth i Edinburgh. Tu reportažu sam ionako morao napraviti, ali je sa mnom, to se podrazumijevalo, trebala ići Suzanne koja mi je htjela usput pokazati lijepe »škotske vrištine« na kojima ćemo trčati i pjevati, zapravo urlati, staru irsku pjesmu *Dirty Old Town*, a u predahu će mi toplo i točno objasniti što, zapravo, znači poslovice »Home is where your friends are«.) Moj ego je bio jako uzdrman bez obzira na moje odlično funkcioniranje na poslu; već mjesecima postajao je sve krhkiji i nestabilniji. Jedino pravo, istinsko zanimanje mojega *ja* bilo je hitno pronalaženje neke čvrste točke za koju bi se moglo uhvatiti — uz istovremenu sumnju u istinitost vlastita postojanja — te je spremno prihvaćalo sve nepobitne činjenice, tako i nenadanu zaljubljenost Jessie kao činjenicu o sve prodornijem poduzetništvu Kineza u svijetu koje se, eto, očituje i u ljubavi. Doista, ne sjećam se da se itko ikad tako brzo zaljubio u mene; čak ni zaigrana Suzanne kojoj ću sutra ipak morati nekako objasniti gdje sam bio danas i sve ovo s Jessie, čak ni ponekad nimfomanski temperamentna Tina, čak ni Mateja iz gimnazije koja se u trećem razredu naglo razboljela od vrlo ozbiljnog oblika histerije pa se zbog toga svakog tjedna zaljublivala u drugog dečka i divljala po školi vičući da će ona, ako nitko drugi to neće, osnovati fakultet ljubavi. Što se mene tiče, ja sam se uvijek brzo i lako zaljubljavao. Čini mi se i prebrzo i prelako.

— Uđi u moj bludni krevet, Marko, i ne boj se ovih slika na zidu — rekla je Suzanne. — Volim realistične, ružne, odvratne scene života. Takvih scena puna je i Europa, koja će uskoro raspasti — dodala je Suzy kao da zna za mišljenje Željka Gorgića o toj temi. (»Europa pati od indiskretne bolesti raspadanja. Europa je, zapravo, naziv za tu bolest.«) — Da, volim Luciana i Francisa. Volim njihove provokativne slike. Ali to je psihološki lako objašnjivo. Ja

sam prirodna žena i sve umjetno prezirem. Nalickane žanrovske scene me ne zanimaju. Želim osjetiti prirodni život koji je katkada grub i brutalan, a ne ono, moj dragi breskvin cvijete, dušice moja, joj, ah, joj. Ili ono: *Hi, honey, I'm home!* Ili ono: Kad ćemo na medeni mjesec? Etc. Ja sam tvoja mala fufica, Marko. *So what!* Na ovom krevetu želim biti uvijek tvoja lijepa fufa i tvoja prasica, tvoja krava. Svaka prava žena je kao zdrava krava dobre pasmine. I prava fufa. Želim biti tvoja krava i tvoja fufa. To ti ponavljam, iako si mi rekao da ti je to isto govorila Tina. Tina je u pravu. Treba uvijek priznati, sve treba priznati. Naprimjer ja sam tebi iskreno priznala i to da sam se upisala u Škotsku nacionalnu stranku i da se borim za osamostaljenje i nezavisnost Škotske, za njezino odcjepljenje od Ujedinjenog Kraljevstva. A priznala sam ti i da sam sve žešća rasistkinja. Pričao si mi o Kiki iz Amsterdama, o tome da ona osuđuje oca Adriaana zbog toga što je protiv multikulturalizma. Ja sam na njegovoj strani, jer je jasno da je multikulturalizam potpuno propao u Europi. I ja sam protiv te pošasti, to sam glasno rekla na fakultetu. To da sam protiv nekritičkog multikulturalizma. Znaš, ja sam aktivistica već nekoliko godina. Rekla sam kolegama studentima: »Pobunite se! Zgranite ove jebene multikulturalne buržuje! *Épater le bourgeois!* Zar ste zaboravili da je naša nezavisna umjetnička škotska scena u Edinburghu sve jača? Izidite masovno iz ovog jebenog kampusa na prostore Edinburgha! Probudite se! Mi imamo alate potrebne za pobunu. To su knjige koje pišu o ovom zlu. Ako želite dokraja osvjestiti razloge za našu pobunu, morate dokraja pročitati sve te knjige. Morate svaku knjigu pročitati od prve do zadnje stranice. Ne oklijevajte! Sutra, to jest za nekoliko godina već će biti suviše kasno. Pobunite se ili ćete postati robovi nekadašnjih robova!« Znaš, Marko, moja je izlazna strategija udariti ravno u srce problema, ravno u glavu, ravno u prepone ili, kako se kaže u slengu: »in-yer-face«. Ali studenti me nisu poslušali. Studenti na mojem fakultetu su male poslušne škotske ovce, malograđanske gnjide iz srednje klase. Kad se toga sjetim, odmah mi se povraća. U Edinburghu je sve više i više čokoladnih ljudi, o Londonu da ne govorim. Ali, baš kao i Nizozemska, Ujedinjeno Kraljevstvo je samo krivo za multikulturalni užas na vlastitom teritoriju pa ga stoga itekako zaslužuje. Zapamti, Marko, još će se ljudi itekako čuditi kad na Otoku potpuno zavladaju stranci! Već su svojom poslovnom i religijskom agresivnošću prodrli u sve slojeve društva i vode velike biznise. To nam je kazna za sva kolonijalna osvajanja. Ah, k vragu sad s tim ljudima i njihovim ratnim religijama! Ja samo želim biti tvoja fufica. *I'm your bimbo forever. Oh, yes!* Kad god svršavam s tobom debeljuškasti anđeli padaju po ovom krevetu. Jutros sam svršila, a da te nisam ni dotakla, a nisam dotakla ni sebe. Možda sam luda, ali tako se, eto, dogodilo. Jesi li ikad svršio bez diranja, Marko? Ide-mo to danas napraviti na mojem razbludnom krevetu. Možemo barem pokušati. Samo ćemo se fino gledati i pokazivati jedno drugome naša tako slatka središta. Ali ne smijemo se dirati. Možemo samo pokazivati genitalije, oh yes! Možemo govoriti uzbudljive prljave riječi, ali ništa drugo. Tko prvi svrši taj je

pobjednik. Koja sam ja kurva, ha! Prekjučer sam se toliko napalila kad si mi rekao: »Smij se, pičko! Smij se, mizerna kurvo, jer u tebe upravo ulazi totalno napaljena svinja!« Volim kad si poetičan i brutalan. Baš me briga što te tome naučila Tina. Baš me briga što Europska Unija propada. *I'll be your little bimbo forever*. Ja sam tvoja fufica. To sam ti prvi put rekla kad smo otišli na Portobello Beach, čučnuli uz more, pisali prstima po vodi Sjevernog mora riječi ljubavi i ostavljali naše vodene otiske koji bi odmah zatim iščezli. Rekao si da čuješ lavež vode, lajanje i mrmor mora, a ja sam te vratila u stvarnost i pokazala ti ženu koja je došla na plažu prošetati svoja dva psa. To su lajali psi, Marko, a ne morska voda. Toliko sam te uzbudila svojom oceanskom vlagom da nisi mogao razlikovati šumove.

Kod Suzanne me ipak najviše smetaju neosnovani ispadi ljubomore. Još se i sad tresem od one scene kad me je nakon predstave *Lolita* vičući ispred kazališta u Chambers Streetu (gdje sam također napravio reportažu), dok nas je gomila ljudi znatiželjno gledala uživajući u našoj gadnoj noćnoj svadi, optužila da sam u kazalištu dobio »ekstremno jaku erekciju gutajući napadno očima Katherine Flaherty«, glumicu iz Oxforda, koja igra Lolitu u onim svojim »jebenim vrućim hlačicama« (*»fucking hot pants, fucking hot pants, fucking hot pants«*, ponavljala je Suzanne sve jače urlajući!), a upravo mi je ona, uvijek seksualno uzbuđena, za vrijeme cijele predstave lijevom rukom besramno i polako milovala međunožje! Pa nisam ni ja od kamena! Spomenuo sam joj te činjenice, i to da nisam od kamena, ali Suzanne je i gluha i slijepa kad ima napad ljubomore. Tad počinje vikati i nepovezano govoriti, gubiti se. Najčešće spominje da je lijepa i da zato moram samo nju voljeti i samo s njom dijeliti seksualne sumrake, da prema svim ostalim djevojkama na svijetu moram biti potpuno ravnodušan, da ih ne smijem ni gledati. Jednom je stvarno skrenula rekavši da je Byron baš za nju napisao stih »She walks in beauty, like the night« i da joj je njegova poezija poslužila kao inspiracija za pjesmu *Seksualni sumraci* koju je napisala u gimnaziji.

Čini mi se ponekad da je, uistinu, luda, što mi je i sama otvoreno rekla prije nekoliko dana pokraj groblja Peirshill na Northfield Broadwayu kad je nakon naše rasprave, bolje reći svade, u obližnjem pubu Scotties najednom ušla u svoju mirnu fazu odnosno u jednu od mirnijih faza. Rekla mi je da osjeća egzistencijalni *angst*, tjeskobu koja je razdire, i to zato što preko svake mjere voli sve što je strasno, snažno, žestoko, taktilno, vlažno, sveobuhvatno, neumjereno, luckasto i reaktivno. Otpila je zadnji gutljaj piva visoko nagnuvši bocu i popravila bujnu kosu. Rekla mi je »Sorry, Marko, ali, eto, takva sam!« i pokajnički se nasmiješila jedva primjetnim odsutnim osmijehom. U njezinom staklenom pogledu vidio sam mrvicu isprike. Izišli smo pomireni iz puba i šuteći krenuli pločnikom uz groblje. Sunce je nemilosrdno omekšavalo asfalt. Bio je to jedan od onih dana kad psima visi jezik, a s njega polako kaplje neu-

rotična umorna slina; bio je to lijep dan za smrt, bio je kao stvoren za umiranje ili rastajanje. Suzanne se naglo zaustavila kod ulaza u groblje i pogledala me ravno u oči. Protrnuo sam od njezina ukočena staklena pogleda. Zatim je progovorila. Pozivajući se najozbiljnijim tonom glasa na svoj status studentice treće godine psihologije tiho je rekla: »Marko, po vladajućim mjerilima ja sam bolesna. Znam što govorim.« Zatim je odlučno, iako nježno — taj trenutak neću nikad zaboraviti! — maknula svoju ruku s njezina ramena te polako tužnim glasom izgovorila nekoliko uznemirujućih rečenica: »Marko, sigurno si već primijetio moje iznenadne promjene ponašanja, povremenu depersonalizaciju i nemogućnost da suosjećam s drugima, ali i to da svoju prazninu prikrivam oponašanjem stvarnosti koja se događa drugima, filmskim i literarnim likovima. Objašnjenje je vrlo jednostavno: ja sam shizofrena, a možda i psihotična. Patim od periodične eksplozivnosti i jebenog bipolarnog poremećaja, koji se nekad zvao manijakalna depresija ili manično-depresivna psihoza. Možda patim od pet bolesti ili od jedne peterostruke bolesti. To čak ni moj doktor ne zna, pa mi prepisuje po tri vrste tableta. Ali zar sam ja kriva zbog pogrešaka prirode na tim prokletim neuronskim vezama neurotransmitera i receptora? Ne znam kako je došlo do toga, ali sam čak malo i ponosna na tu svoju bolest, jer baš je u ovom gradu Krishnamurti jednom rekao da u duboko bolesnom društvu biti prilagođen nije mjerilo zdravlja. Ja nisam prilagođena, nimalo, možda sam i bolesna, redovito pijem tablete i ti se s tim jednostavno moraš pomiriti. Prihvati me ili ovakvu kakva jesam ili, evo sad, ovaj čas, Marko, otiđi ravno u pakao s tim tvojim prokletim novinarskim ruksakom, diktafonom i laptopom, i ostavi me na miru!« Kraj zadnje rečenice izgovorila je snažnim, melodioznim i pomalo prijetećim glasom, baš kao da izgovara stihove pjesme *Straight to Hell* s albuma *Combat Rock* punk grupe The Clash, jedne od njenih omiljenih grupa: »Go straight to Hell, boys / go straight to Hell, boys...« Na tom istom albumu nalazi se i pjesma *Should I Stay Or Should I Go*. U jednom trenutku to sam se i zapitao: hoću li ostati ili otići? Nisam otišao. Nisam joj čak ni rekao da je krivo povezala Krishnamurtijevu rečenicu sa svojim stanjem. Ostao sam. Naslonio sam je nježno na kamenu zid pokraj ulaza u groblje, zagrlio je i privukao njezinu glavu na svoja prsa. Plakala je bezglasno u mojem naručju, a ja sam prstima brisao suze koje su nezaustavljivo klizile niz njezino lice. Ipak, možda je Suzanne u pravu?! Iako za dva tjedna napuštam Edinburgh i nakratko odlazim u Zagreb da od glavnog urednika dobijem nove instrukcije, pa zatim putujem u neko drugo europsko odredište, vjerojatno u Skoplje, Veneciju ili Padovu, možda bih ipak, što prije, možda odmah danas ili, recimo, najkasnije sutra trebao prekinuti s njom ako želim ostati zdrav odnosno psihički stabilan, nenačet ludilom koje nije *moje*. Sasvim mi je dovoljno moje ludilo izazvano potragom za urednom djevojkom i traganjem za nekom čvrstom točkom u sebi. Da, trebalo bih prekinuti sa Suzanne. Ali kako i kada? U ovom času, uz ovu kinesku djevojku iz Šangaja, to još nisam mogao prosuditi, a kamoli odlučiti, jer nisam mogao mirno misliti.

Noć i dan traju točno toliko koliko traju. Ni više ni manje.

Nakon žestoke prepirke u pubu Scotties i pomirenja ispred groblja Peirshill na Northfield Broadwayu, još sva u suzama Suzanne me poziva k sebi na ručak »da se iskupi«. Pristao sam i otišao s njom. Ispekla je krumpiriće i ovčje bubrege na svinjskoj masti s puno luka. Kuća u ulici Leith Walk zamirisala je ugodno, zasitan miris širio se posvuda. Napravila je i salatu od rajčica te donijela bocu vina.

Slušamo pjesmu *Are you gonna be my girl* rock grupe Jet. Zatim slušamo pjesme Sisters of Mercy, pjesmu *Save The Queen* Sex Pistolsa, *Gymnopédies* Erika Satiea, neke pjesme Sonnyja Rolinsa i grupe The Clash, a najviše pjesme Leonarda Cohena (*Suzanne, Chelsea Hotel, Bird on a Wire* i *So Long Mariane*). Suzanne je rekla da su sreća i idila statične. Slično se izrazila i Kiki za jedne naše šetnje u Amsterdamu. »Moram te malo mrziti« — rekla je Suzanne i dodala: »I'm a horny cute girl. You kicked my ass and then you fucked me.« Suzanne kaže da uopće ne živi svoj vlastiti život, da živi život likova u filmovima i romanima. Dodala je: »Ja sam odavno na medijima, Marko, a kraljica Elizabeth na Alzheimeru. Moraš biti na nečem. Moraš jednom odlučiti na čemu ćeš biti. It's no longer a question of »if«, it's a question of »when«. Zatim je citirala Baudrillarda: »Što dalje putujete to jasnije shvaćate da je putovanje (sudbina) jedino vrijedno.« Ipak, unatoč dobrom ručku, dobroj glazbi i važnom citatu u kući je vladalo mučno ozračje. Više nisam mogao gledati Suzanne. Ne samo zato što je suviše ljubomorna i posesivna i na mahove luda. Nešto je najednom puklo u meni, osjetio sam se praznim. Nisam mogao izdržati. Morao sam otići. Nakon ručka otpio sam gutljaj vina i naglo ustao. Rekao sam Suzanne da moram ozbiljno razmisliti o našoj vezi te da sutra u 11:00 ujutro dođe u pub Last Drop. Ostatak dana razmišljao sam o Suzanne i Jessie.

Suzanne je došla u dogovoreno vrijeme. Dok smo pili kavu i viski, rekao sam joj da je između nas gotovo, da sam prisiljen prekinuti našu vezu. Razlog: ne mogu više podnositi snagu njezina temperamenta i karaktera (u zadnjem trenutku odustao sam od riječi »ludilo«), a i zaljubio sam se jako u Jessie, Kineskinju iz Šangaja. Zanimljiva je ta koincidencija da smo prekinuli baš u pubu The Last Drop na Grassmarketu, na trgu gdje su nekad vješali ljude osuđene na smrt. Ružna situacija u kojoj smo se našli i naziv tog puba, »posljednji pad *ili* zadnja kap pića prije smrti«, obilježila je i simbolički naše zadnje zajedničko piće te neumitnost našeg prekida.

— Sjećaš se kad si prvi put bio kod mene u Leith Walku? — upitala je tužno.

— Sjećam.

— Sjećaš se da smo slušali pjesmu Joy Division *Love Will Tear Us Apart*.

— Sjećam.

— Ti si rekao da je zbog glasa Iana Curtisa i te pjesme atmosfera u kući sumorna. I bila je, to je istina. Ali ono što je glavno u toj pjesmi dogodilo se upravo nama. Da, i to je sumorno. I jako tužno. Ljubav nas je raskomadala, Marko. OK, možda sam ja kriva, ali ipak neću počinuti samoubojstvo. Ja nisam Ian — rekla je ljutito-tužno Suzanne gledajući me široko otvorenim očima, histerično i začuđeno. No ništa se više nije moglo reći. Zapravo, nije se imalo što reći.

Nakon prekida u Last Dropu ipak sam je otpratio do Edinburške gradske knjižnice na George IV Bridgeu u kojoj je namjeravala danas učiti. Naslonjeni na ulaz u knjižnicu, Suzanne i ja smo se posljednji put poljubili. Bio je to oproštajni poljubac. Odmićući se od mojeg lica teško dišući pogledala me je prodorno. Bio je to očajnički pogled. — *As simple as that, Marko?! —* rekla je tiho. — *Yes, Suzanne —* potvrdio sam. — *Well, it's a point of no return? —* rekla je Suzanne upitnim tonom očekujući čudo. — *Yes —* rekao sam jednostavno. Čudo se nije dogodilo, čuda se nikad ne događaju. (Čuda se događaju samo u mitovima, u bajkama i u vjerskim pričama, što znači da to i nisu čuda nego ljudske fantazije o čudima odnosno mitovi. Ipak, priznajem, postoji iznimka. Dosad se ipak dogodilo jedno čudo, doduše samo jedno jedino, ali ipak čudo: čudo postojanja svega što jest.) Jasno, Suzanne je bila razočarana i tužna pa je zapuštenim engleskim, koji inače koriste priproste kućanice iz Leit-ha, tiho i fatalistički zajedljivo rekla: »*Yea, baby, so much about our fucking romanticism and bloody fucking romantic summer! We done that, it no work no more.*« Što sam drugo mogao nego se složiti s tim zaključkom bez obzira na očitu nepismenost druge rečenice! Još je protisnula kroz zube »da je sad situacija baš takva kao i u Dylanovoj pjesmi *It's All Over Now, Baby Blue*«. Prije nego što je ušla u knjižnicu plačući je viknula rastrojeno brkajući španjolski i engleski: »OK, vaya con Dios forever, you fucking reporter! Ljudi koji su ulazili u knjižnicu začuđeno su nas gledali. Rijetke su takve scene ispred knjižnica. Zatim je Suzy snizila ton i rekla: »Ako želiš doći danas navečer k meni. Otvorena sam cijelu noć.« Dodala je i na španjolskom našu ljubavnu lozinku koju je predložila već prvih dana poznanstva, a ja je radosno prihvatio: »Abierto toda la noche.« (Na hrvatskom: »Otvoreno cijelu noć.«)

Da, bio je to doista oproštajni poljubac. Spomenuo sam ga u pjesmi *Not in Vain, Miss Kane* koju sam joj upravo poslao mejlom. To je pjesma bez ikakvih umjetničkih ambicija, koju sam joj posvetio u znak zahvalnosti za sve ono dobro što smo zajedno prošli. Ono loše, zbog čega smo i prekinuli, nisam ni spomenuo u pjesmi. Mislim da je to u redu. (Ionako ću sve ono loše zaboraviti za nekoliko godina, ono dobro nikad.)

U poeziji, koju nema namjeru objaviti, čovjek se može opustiti i pisati o pozitivnim stvarima. Ukoliko pak želi objavljivati pjesme, rekao je jednom Željko, utoliko se mora dobro čuvati pozitivnih sadržaja i treba ih izbjegavati isto tako pažljivo kao i mine u hrvatskim minskim poljima, jer bi lako mogao biti

optužen za pisanje loše poezije. Takva je, nažalost, sadašnja situacija, rekao je Žac. Složio sam se s njim, *morao* sam se složiti jer je bio u pravu. A ta situacija nije od jučer. Traje još od 19. stoljeća, recimo od Baudelairea. Taj čudan fenomen je nastao, pretpostavljam, uglavnom zahvaljujući predrasudi (a predrasude, generalizacije i stereotipi nastaju najčešće ili zbog nedostatka inteligencije ili zbog pretilosti) da su pozitivni sadržaji nužno ljepljivi i sentimentalni. Naravno da nisu. Riječ je samo o tome *kako* je nešto napisano. Važno je zvati se Marko. Hitno mi je potrebno neko piće. Ne želim votku s Coca-Colom, to pije Roma, moja gazdarica. Ne želim ni ono škotsko pivo koje pije Romin muž. Robert. Odlučio sam se za pivo Beck's, koje je Roma kupila za mene u Safewayu, i otišao do frižidera uzbuđeno tipkajući na mobitelu broj drage Jessie.

Not in Vain, Miss Kane

184

(Dedicated to Suzanne Kane from Edinburgh in August when we met each other on Princes Street.)

Suzanne Kane was standing
Near the Walter Scott Monument
In Edinburgh this summer.
She seemed like a statue of Love
With papers in her hands and a WWF's panda logo on them.

I said to her, »The world of Suzanne Kane is not in vain.«
And then: »The rain in Spain stays mainly in the plain.«

She answered,
»So much pain is in the of the festivals here.
Anyway, I love you, stranger.«

After a few seconds of silence
I told Suzanne the following:
»And also the past is all around us in the air,
so be careful.
Never go anywhere with a stranger,
never get into a stranger's car,
never accept sweets or money from a stranger,
always stay with your friends
and be home before dark.
If you are approached by a stranger
tell your parents or your teacher.
If you are ever frightened,

ask an adult lady for help or
go to a police officer.«

Her smile was like Lolita's smile.
She said, »I always fall in love with strangers!«
Then I kissed my Suzy
by the Edinburgh City Library wall.
It was a farewell kiss full of pain,
but not in vain.

* * *

»Tvoja domovina je tamo gdje je tvoj užitak« (Marko i Jessie) — »Sve ostalo je ideologija i literatura.«

Marko i Jessie

185

Sve je najednom podsjećalo na neku od brojnih reality show emisija, najviše na psihotičnu emisiju Big Brother. Bilo je to psovanje užitka u Victoria Streetu. Sve što slijedi zapisao sam u bilježnicu još prije svanuća (od jedan do pet ujutro) kad je sparina malo popustila. Osim svađe djevojaka, koju sam snimio diktafonom, sve ostalo odnosi se na uzbudljivi sadržaj jučerašnjeg dana. Svađu sam preveo na hrvatski. Naravno, nisam intervenirao u tekst svađe, samo sam uz poneke replike napisao nekoliko riječi da bi se znalo tko, zapravo, govori i u kakvom stanju. Moram priznati da osjećam da se u mojem prijevodu s engleskog na hrvatski izgubilo ponešto od mjestimice sočne svađe djevojaka, ali ono bitno sam ipak, nadam se, uspio prenijeti. Budući da sam u prevođenju amater, zamolit ću Vandu da, ako ih ima, ispravi neravnine u prijevodu ili da prevede tu svađu u cjelini. Zanima me njezina verzija prijevoda.

Iznenadna zvonjava. Netko je divljački pritisnuo zvonce i čini se da nema namjeru maknuti prst s njega. Jessie i ja smo se stresli od nelagode. Zvonce u ovo doba! Čudno, jako čudno, jer tko bi, osim možda mene i gazdarice, mogao u Edinburghu posjetiti Kineskinju Jessie u njezinu stanu?! I to u pola deset navečer! Jessie, samo u crnoj svilenom majici i crnim gaćicama (sva njezina odjeća i obuća je uglavnom crne boje), odlazi u hodnik otvoriti vrata, a ja se otpijajući iz boce gutljaj vina ipak nekako uspijevam pridići u krevet. Uspijevam u tome unatoč mlitavosti koja me obuzela nakon svih uzbuđenja i napora u ovom sparnom danu.

Jutros sam najprije morao obrisati sulude, uznemirujuće Tinine mejlove i SMS-ove u kojima mi prvo izjavljuje ljubav, a odmah zatim moli, psuje, kumi i prijeti spominjući neku poetsku pravdu, žmarce koji joj plaze po koži, poremećeni menstrualni ciklus i žestoke napade PMS-a otkad sam je napustio te

mozak koji je sve jače boli. (Ovo prvi put čujem, to da mozak boli. Mozak je boli, nevjerojatno!). U jednom mejlu mi je čak uputila ružnu psovku, toliko ružnu da je ne mogu ni izgovoriti ni zapisati, pretpostavljam zbog svojega pretjerano dobrog odgoja i sporog odrastanja, a poslala mi je i najgadniju poruku dosad: **Jebem te u dušu tvoju!** Što je, zapravo, to? Uvreda? Suvremena stvarna poezija? Možda ovo potonje. Mnogo toga u Tininu mozgu očito nije u redu. Tužan sam zbog činjenice što se žena koju sam snažno volio tako bezglavo gubi u iluziji da bismo opet jednom mogli biti zajedno. Zar nije više nego jasno da je sve propalo?!

Ostatak jutra radio sam na reportaži i poslao je Pjeru oko podneva. Zatim sam se našao s Jessie u Acanthusu. Zadržali smo se tamo prilično dugo. Opet smo pričali o tome kako smo se upoznali; neprekidno smo se vraćali na onaj dan kad smo u minibusu Timberbusha putovali Škotskom i krstarili brodom po Loch Nessu. Usput smo smišljali mudre rečenice, ili takve koje tako zvuče (to je naša nova igra), i pijuckali sokove, surfali internetom, svaki na svojem laptopu, i pritom se na mahove ljubili dok bi šankerica Karen smijući se uzvikivala »Bravo, bravo!«. Ponešto smo i zapisali u laptop, ja detaljan plan za sutrašnju reportažu, a Jessie svoja opažanja u vezi s turizmom u Edinburghu. Jessie je čak nešto zapisala i kemijskom olovkom u svoju »europsku bilježnicu«. Rekla je da voli držati penkalu i osjetiti napor u prstima, što sam pohvalio rekavši da je isti slučaj sa mnom i pokazao joj *Toaletne listiće*, bilježnicu s toaletnim listićima, kratkim tekstovima pisanih rukom. Onda nam je pala na pamet ideja o utrkivanju. To i nije bila neka velika ideja, jer je vani bilo jako vruće bez obzira na to što je već bilo kasno poslijepodne. Što reći o tome? Ludaci! S ruksacima na leđima, od kojih svaki teži barem šest kilograma, utrkivali smo se svom snagom cijelim putem od Acanthusa (preko prilično strme uzbrdice na kojoj leži Cockburn Street) do Victoria Streeta gdje stanuje Jessie. Zaustavili smo tek ispred irskog puba Finnegans Wake koji je bio cilj utrke. Nije bilo pobjednika jer smo na cilj stigli prividno istodobno; uređaj za fotofiniš sigurno bi pokazao neku razliku pa bismo znali tko je pobjednik, ali se s takvom sitnicom nismo zamarali.

Ušli smo zatim u pub i onako zadihani, oznojeni te umorni od trčanja popili s nogu po dva viskija bez leda; kucnuvši se popili smo piće u dva nagla trzaja i nadlanicom obrisali usta. Jessie je rekla da voli kad se ponašamo kao priprosti ljudi. (U tom pubu sam već intervjuirao stalne goste za *Europu na dlanu*, naslov reportaže: *U Joyceovoj birtiji neprevodiva imena*. Osim vlasnika lokala, koji je od Joyceovih djela pročitao samo roman *Portret umjetnika u mladosti*, nitko od njih, tada zatečenih u pubu, nije pročitao nijedno Joyceovo djelo, a samo je vlasnik čuo za njegov zauvijek–snoviti–noćno–neprohodni roman *Finnegans Wake* koji, čini se, nije moguće prevesti ni na bilo koji jezik. Već je naslov teško prevesti na hrvatski, ako ne i nemoguće. Sjećam se Vande kad se prevodeći naslov znojila u vrtu; naslov je prevela na tri načina i usput

napisala dvije stranice komentara o tome. »Neki kritičari«, rekao mi je jednom Željko, »koji se razumiju u književnost kao i ja u proizvodnju bijelih nje-maćkih kobasica s češnjakom, napisali su da je Joyce bio sigurno mentalno bolestan dok je pisao to djelo.«) S Jessie je tako lijepo, jer je uvijek spremna na sve. Otvorena je prema svakoj mogućnosti, čak i prema čitanju Joycea na-glas. Čovjek se u njenu društvu uopće ne mora suzdržavati ili pretvarati. Naše druženje u ovom danu pojačali smo tako što smo odmah nakon aperitiva u pubu teško prevodiva imena večerali ljuti *burrito machaca* u obližnjem mek-sičkom restoranu Mariachi. (Iako su tortilje bile obilno začinjene čilijem, ja sam ga, ludak, dodao još!) Uz večeru smo, sve veselija Jessie i ja, popili po dva koktela Margarita i dvije runde tequile s malo soli i kriškom limuna te šest meksičkih piva Corona. Ne znam kako se takva ubitačno jaka alkoholna komb-inacija naziva u meksičkom ili engleskom slengu; u hrvatskom slengu je na-ziv »beton«, a u ruskom »sjevernoje sijanje«.

Uspio sam se ipak nekako pridići i pobijediti mlitavost unatoč svim onim ma-hnitim prepletima znojnih tijela skupljenih u valove radosti i žudnje, s pone-kim valom neobjašnjive sjete. Bili su to zahtjevni zahvati, iako spontani, koje smo Jessie i ja iskušavali u njezinoj sobi nakon večere. A to smo radili u spar-nom ljetnom danu nastavljajući druženje uz crno vino. Nismo se štedjeli. Pen-jali smo se i padali. Cijelo vrijeme pratili smo se očima. Povremeno, kad bi to bilo nužno, zatvorili bismo oči na nekoliko trenutaka. Umirali smo često, ali sporo. Naše kože bile su zalijepljene neurotičnom toplinom. Uzlijetali smo i slijetali hvatajući dah. Zrak je postajao sve rjeđi. Uspjeli smo osvijetliti mrak crvenim odsjajima. U nama i oko nas. Cijelo smo vrijeme isprekidano zadiha-no šaputali mudru rečenicu, nama mudru, koju smo popodne smislili u Acan-thusu: »Tvoja domovina je tamo gdje je tvoj užitak.« Ta rečenica imala je sna-gu mantre i bacala nas u duboke ponore na površini naše kože. Njoj smo do-dali i ovu: »Sve ostalo je ideologija i literatura.« U Acanthusu smo u razgovo-ru naglasili da je prava domovina bez zemljopisa, da postoji samo tjelopis.

Dok se Jessie primiče vratima, zvonce i dalje neprekidno zvoni, sada s prekidima manjim od pola sekunde; čini se kao da onaj koji zvoni želi podcrtati hitnost otvaranja vrata. Jessie ne pita tko zvoni. Ona posve normal-no otvara vrata. Vjerojatno je pomislila da je gazdarici pozlilo, jer se u zadnje vrijeme često tuži na bolove u predjelu srca. Ali nije gazdarica. Počinje gužva, vika, strka. Kroz vrata nahrupljuje divlja, neuračunljiva Suzanne s krikovima uobličjenih u glasove »A–h–a! A–h–aa! A–h–aa!« Nasilno upada u stan ta bole-sna djevojka koju sam već prije dva i pol tjedna tijekom jedne od naših prvih nježnosti nazvao Psiho–Uragan. To je tad bio nadimak od milja, koji je ciljao na njezinu neprekidno žednu strastvenost, jer još nisam znao da je bolesna; za vrijeme divljih nježnosti zvao sam je ponekad i Tarantula. Suzanne bijesno kroz hodnik gura Jessie prema sobi. To ne ide baš tako lako, jer je Jessie vrlo

čvrsta. Ipak, Suzanne uspijeva i sad su njih dvije u sobi. Suzanne kao u akcijskim filmovima udarcem noge zatvara vrata za sobom i šuti uperivši prijeteci pogled u Jessie.

Potpuno sam se pridigao na krevetu i stavio jastuk ispod glave. Više nisam mlitav i snen, osjećam se najednom svjež. Kad je Suzanne udarcem noge zalupila vrata, u meni se, kao po nekoj komandi, u istom trenu probudio profesionalac. Iz ruksaka pokraj kreveta brzo sam izvadio diktafon i odmah ga uključio. Zapalio sam cigaretu i polako ispio gutljaj vina gledajući djevojke. Nekoliko trenutaka crne tišine prije grmljavinske oluje. Djevojke stoje sasvim blizu, jedna nasuprot drugoj, i podrhtavaju od bijesa. Izgledaju borbeno. Točnije rečeno: izvan sebe su. Suzanne je zapuhana od napora, kosa joj je neuredna, strši na sve strane, u njezinim očima sjaji ludilo. Tako zamišljam ludu Lady Macbeth u akciji, a podsjeća me pomalo i na izbezumljenu Tinu kad je u amsterdamskom muzeju i na Murteru napala Kiki. Najednom je nestalo magije koju smo Jessie i ja stvorili u ovome danu. Večer je odjednom postala obična sparna ljetna noć. Čudno je to kako se neočekivanim naglim pomakom i najplemenitiji ljudski uspon u trenutku potpuno obezvrijedi i pretvori u ništavilo. Iz Suzanne su izlazili oblaci divlje sive cementne prašine koja želi ukočiti život i lišiti ga svake radosti. Biti bolesno ljubomorani znači okameniti svijet.

— Aha, tu ste, dakle, ha! Aha, tu si, znači, ti kurvo kosooka! — provalilo je iz Suzanne. — Jebi se sa svojim kosookima, znaš, a ne s našim dečkima iz Europe! Ne diraj njih, prokleta bijedo jedna! Smeće! Smeće, eto što si ti!

— Čekaj malo, ti tetovirana *piercing*-kujice! Prvo se smiri, pa... — pokušava Jessie, ali Suzanne nastavlja kao elementarna nepogoda.

— Čekaj *ti* malo, mala droljo! Misliš da mi moja prijateljica Karen nije rekla da ste cijelo popodne bili u Acanthusu! Čak je čula kad ste kao zaljubljenice ptičice, *fuck*, maštali glasno o tome kako ćete se *sportski* utrkivati uzbrdo po Cockburn Streetu pa sve do Finnegans Wakea, a zatim otići u tvoj stan. Karen je sve čula, cijeli bar je čuo. Još ste rekli da ćete nakon trke »fino otići u stan i postići pobjedu u Victoria Streetu.« Mislili ste očito na pobjedu u seksu. Jesam li u pravu ili ne, ti prokleta ništarijo?!

— Stani, kurvo! U mojem si stanu i pazi...

— Ali ja sam detektivka i sve sam točno povezala, prokleta bila, ti kosooka prljava curo! O da! Ovdje je, baš u ovom gradu, ti neuka budalo, među mnogim likovima stvoren i lik detektiva Sherlocka Holmesa o kojemu ti, jadnice, nemaš pojma, o kojemu nisi ni čula, a kamoli da si nešto o njemu čitala! Čitala si sigurno samo onog glupog Harryja Pottera i ništa više, baš kao i svih ostalih sto milijuna idiota, ti neobrazovana glupačo! Misliš da si...

— Ma nemoj! Ja da nisam čula za Sherlocka, ti tetovirana edinburška kurvo, ti studentska prostitutko! Ma čuješ li ti ovo, Marko! Ali, čekaj malo, ti droljo! Zar nije i knjige o Harryju Potteru napisala tvoja susjeda, tvoja sugra-

đanka, građanka Edinburgha? I sama si priznala da se takve glupe knjige s tako glupim likovima kao što su Harry Potter i Lord Voldemort mogu napisati samo u Edin...

— I ti, ti, tako neuka i glupa, ti, ti da si mi otela Marka, ti, ti obična turistička šangajska prostitutko! Ne mogu vjerovati u to! Ti, ti prosječno kosooko derište, ti kineska kujo! — urla Suzanne u slapovima koje nije moguće zaustaviti. — Došla si ovdje u moj Edinburgh, je li, oteti mog dečka, šangajska kurvo! Ali nadoknadit ću ja to, droljice, jer mi u Edinburghu uživamo duže nego vi u Šangaju. Živimo *duže*, jebemo se *duže*, partijamo *duže*!¹ Ali, ipak, otela si mi dečka, smežurana i žuta kineska kurvo! To ti nikad neću zaboraviti, huljo! Smeće, droljo, smeće!

— Ti si smeće, idiotkinjo! Ti si sramota ovog grada...

— Ti si smeće nad smećem! Znam sve o tebi, znam sve o vama u Kini! Čitala sam i ja onaj vaš prokleti kurvinski roman *Shanghai Baby*, droljice, pa znam kako je tamo kod vas. Sve, čovječe, žuta kosooka kurvica do žute kosooke kurvice... Sve jebena droljica do droljice, sve samo jebena pohotljiva derišta... sve samo... *Fuck this and fuck that, fuck it all and fuck the fucking brat...* jebem ti... tvoj... pička... kurac... seks... odjebi... trulo... jebeno... jebi se...²

— Ne vrijeđaj, smeće, jer ću te inače...

— Postoji li uopće u Šangaju barem jedna poštena djevojka, ha?! Recimo neka poput mene, ha!? Jasno da ne postoji.

— Ti! Ti poštena! Umrijet ću od smijeha...

— Šuti, droljo! Mi te gospodski kao pravu damu ljubazno ugostimo u mojem gradu, a ti tako, je li, kurvo, uzvraćaš naše gostoprimstvo, ha! Huljo jedna, pičko jedna mršava, anoreksična, ha!? Tu si se u Škotsku došla samo jebati i dobro najesti, komunistička idiotkinjo, jer u Kini nemate ni hrane ni pravog muškarca ni pravog kurca, ti kosooka kurvice! Imate samo more ludih ninfomanskih pičaka, milijardu pohotnih pičkica, ti prokleta ženo! Gubi se...

1 Vjerujem da sam rečenici »We live *longer*, we fuck *longer*, we party *longer*« u prijevodu uspio dati dobar ritam. Suzy, sad već moja bivša djevojka, izgovorila je rečenicu naglašavajući svaku riječ, a osobito riječ »longer«, kao da je u kazališnoj predstavi, kao da igra ulogu ljubomorne žene u nekoj melodrami. Suzanne i u sasvim običnim situacijama voli dramatizirati, što već zna pola Edinburgha. Na fakultetu je zovu Škotska zvijezda ili Ivana Orleanska od Edinburgha (jer je izjavila da će silom osloboditi Škotsku »od pandži jebenog Ujedinjenog Kraljevstva«), a u njezinoj ulici Leith Walk zovu je jednostavno Psycho. (op. Marko Globan)

2 Nakon stihova »Fuck this and fuck that / Fuck it all and fuck the fucking brat« (dva stiha iz pjesme *Bodies* Sex Pistolsa koje je nesvjesno citirala podivljala Suzanne nisam ni pokušao prevesti) moja ex-Suzy se toliko zahuktala da je zatim prosiktala još mnogo riječi koje uz najbolju volju nisam mogao razabrati, iako sam se čak četiri puta vraćao na ovo mjesto Vjerujem da ih ni ona sama, da čuje snimak, ne bi mogla razumjeti. Preveo sam samo one riječi koje sam uspio razbrati. (op. Marko Globan)

— Eh, našao se onaj tko će kritizirati nimfomaniju! Otkad si se upisala na fakultet, u Edinburghu te zovu »Zaboga, dajte mi već jednom taj divni jebeni kurac u paketu s nekoliko orgazama!« Našao se onaj...

— Gubi se odmah ravno u pakao, pohotljiva kujice, ti jebena kosooka žuta kurvo! Oh, kujo jedna prokleta, upropastila si mi život, moj život, moj život, moj život, o jebem ti, o jebem ti... — nastavljala je Suzanne držeći ruke na bokovima i isprsviši grudi, dok se malo pognute glave poput goropadnog škotskog terijera unosila Jessie u lice. Izgledala je istovremeno i strašno i privlačno. Preko one meni jako drage crne mini haljine bez rukava, ispod koje nema ništa (Suzanne ljeti ne nosi ni grudnjak ni gaćice ni čarape!), navukla je tanku crnu Diesel traper-jaknu koju sam tako volio skidati i bacati u zrak... »Dvije djevojke odjevene u crno u crnoj gotskoj edinburškoj ljetnoj noći«, proletjelo mi je kroz glavu... Ali i Jessie se brzo snašla te bijesno preuzela inicijativu čim je Suzanne na trenutak zastala da bi uzela dah za daljnji napad. Nikad ne bih pomislio da bi Jessie mogla biti toliko žestoka.

— Šuti, ti debela tetovirana edinburška kravo! Ušuti već jednom, kujo! Samo njišeš svojim ogromnim sisama i misliš da si zbog toga velika faca, a, zapravo, si samo jedna obična prosječna kurva iz Leith Walka — vikala je Jessie. — Čudim se kako te je Marko uopće mogao jebati?! Čudim se kako mu se uopće mogao dići na takvu veliku, bezobličnu gromadu debelog, masnog i psihički totalno sjebanog mesa! Sigurno si mu stavila neki napitak u viski, ti vještice! Sigurno si mu stavila neki jaki otrov u piće, kakav je već stoljećima običaj tu kod vas! Priznaj da je tako, kujo tetovirana!

— Ne priznajem! Ti lažeš čim zineš i...

— Ti lažeš, droljo, ali to dobro kriješ. Misliš da si jako zanosna *fancy* i *trendy* leptirica, nesretnice, samo zato što si dala tetovirati leptira na svojoj ogromnoj guzici i još šest–sedam leptirića po svim ostalim dijelovima tvogjega odvratnog tijela punog celulita! Misliš da si super cura, jadvnice, samo zato što imaš deset jebelih *piercinga* kao one žene iz južnih afričkih plemena?! Ti, nimfomanska kujo, sve znam o tvojim tetovažama, o tvojim leptirima i leptirićima, o tvomj opsesivnom bušenju rupa po tijelu u koje zatim stavljaš lažno srebro, lažnu platinu i lažne dijamante, kravo jedna! Za razliku od tebe, kurvo jedna uvijek napaljena, ja nemam nijedan *piercing* i nijednu tetovažu, aha! Kako se samo usuđuješ banuti u moj stan, ti tobožnja studentica psihologije, ti jebena poludjela škotska kujo? Što uopće radiš ovdje, droljo? Ti i Marko ste ionako prekinuli, zar nije tako, brdovita škotska kujo?!

— Ne kaže se »brdovita«, bijedna neznalico, nego »brdska«! Govori pravi engleski ili umri, kujo!³ Najprije nauči barem engleski, jer škotski nećeš nikad, i riješi se tog jebenog teškog kineskog naglaska pa se tek onda pravi va-

3 Ova rečenica, koju je Suzy izgovorila zloslutno podižući ton, zvuči, čini mi se, gipkije u izvorniku: »Speak real English or die, bitch!« Rečenicu sam preveo doslovno, ali ipak ću konzultirati Vandu. Možda ona ima neko bolje rješenje. (op. Marko Globan)

žna i...— pokušala je brzo uskočiti Suzanne, ali nije u tome uspjela jer je sad Jessie bila u zamahu.

— Zapamti, kujo, ti i Marko ste prekinuli, luđakinjo, i on više nije tvoj dečko. To je prvo, droljo. A drugo, tvoj grad živi od nas turista, tetovirana luđakinjo s deset *piercinga*! Cijela Škotska, pa dakle i Edinburgh, imaju koristi od nas, pa čak i ona tvoja sirotinja u ulici Leith Walk i dolje u Leithu koji...

— Sirotinja, je li...

— ... koji, *by the way*, moj tata može kupiti cijeloga, uključujući i vašu luku u kojoj nema nijednoga jebenog broda osim one trajno privezane jebene kraljevske jahte Britannia.

— Nema brodova, moj bože! Otiđi doktoru, jebena zmijo i...

— Moj otac može kupiti cijelu jebenu četvrt Leith i ulicu Leith Walk zajedno, a da ne trepne okom, sirotice! Ako nisi znala, moj tata posjeduje tvornicu naočala i tri ogromna poslovna nebodera u Šangaju, zavidna škotska kujo! Da, da, koristi od nas turista ima čak i ono tvoje jadno društvo iz Leitha... OK, dobro, mislim na ono tvoje *siromašno* društvo iz Leitha koje se samo opija, drogira, neumorno stavlja *piercinge* i tetovira se u gotskom, afričkom ili škotskom plemenskom stilu, jadna kujo, kujice!

— Ti, droljo, praviš se važna kao da si *ti osobno* osnovala tu tvornicu naočala i zaradila ta tri nebodera...

— Vi iz Leith Walka, a osobito oni tvoji iz Leitha, mislite da ste jako *cool* kad hodate po gradu s limenkama jeftinog piva u ruci odjeveni u gotski pankerski imidž, kreteni! Imidž koji je, *by the way*, odavno *passé*, moja draga debela kravice! I još se kurčite s tim Leithom i tvrdite da je to poseban grad, grad nezavisan od Edinburgha, čuj ti to! Nebesa, otvorite se!

— Pa i jest, ti droljo, on je stvarno poseban i nezavisan...

— Hej, Leith, poseban i nezavisan grad, dragi moj bože! Nezavisan, *my ass*! Leith je, glupačo, ako ne znaš, već jako, jako dugo neodvojivi dio Edinburgha, neobrazovana sirotice! To je jedan od kvartova Edinburgha, glupačo! Ja studiram turizam i znam mnogo više o ovom jebenom gradu nego ti koja si u njemu rođena, sramoto jedna! Mene i Marka si došla uznemirivati, je li! A sad se gubi, dok ti ne razbijem tu tetoviranu debelu svinjsku njušku s leptirićem i s tim jebenim seljačkim piercinzima u obrvama, na ušima i nosnicama, seljačino!

— Ti si seljačina, kurvo! Vrat ti je žut, cijela si žuta kao tuberkuloza, i ti si...

— Radije se prihvati učenja, ti glupačo! Sve mi je Marko rekao. Sve znam. Već dvije godine nisi položila nijedan ispit, jadnice! I prestani već jednom zavaditi dečke iz Europe i jebi se sa svojim Škotima s Otoka! Ako uopće i postoji neki koji bi te htio takvu ružnu pojebati! E, a Marka si ulovila, prevarantice, na stari trik s potpunim predavanjem, strašću i ludilom, jer si shvatila da je

on dobar čovjek i humanist iz kulturnog mediteranskog dijela Europe, droljo, i da bolje jebe nego ovi tvoji Škoti! Ali i Marko se napokon opametio otkad je sreo mene. Da, tako je, ti tetovirano čudo! Što me, *fuck*, gledaš? Idi i prihvati se radije knjige, jer inače nikad nećeš položiti ispite, o diplomiranju da i ne govorim, kujo. Ali čini mi se da ti ni učenje neće pomoći, jer nemaš inteligencije ni koliko stane ispod tvojeg nokta. Ma nemaš je ni grama. Ma što to kažem!? Ni miligrama! Količina tvoje inteligencije je nula posto. Nula, čuješ li me, kurvice! Ti si *zero* slučaj, gubitnice! A što se tiče jebenog engleskog, ja sam ga barem naučila. Ne savršeno, ali jesam. A ti, droljo, niti u najvećem ludilu ne bi mogla svladati kineski jezik, neinteligentna kurvo, čak i da te zatvore dan i noć na pet godina u neku školu kineskog! A sad brzo odjebi i pusti nas već jednom na miru, ti puna *piercinga* tetovirana brdska pa i brdovita mesnata droljo! — urlala je mahnitno Jessie poput Suzanne maloprije. Zatim je opet uskočila Suzanne kad je Jessie na tren zastala da uzme dah.

192

Prvi put sam vidio Jessie u takvom stanju, pa sam bio iznenađen. Djevojke su vikale jedna na drugu. Dok bi jedna vikala, druga nije mogla doći do riječi. Ne sjećam se da sam ikad čuo toliko psovki u tako kratkom vremenu. Suzanne se doslovno pjenila, pjena joj je izišla na usta, a puno bolje nije izgledala ni Jessie. Iz kutova njihovih usta curili su mjehurići pjene. Isključio sam diktafon. Nisam ih više mogao slušati, a i prizor je bio toliko smiješan koliko i odbojan, pa čak i u velikoj mjeri nadrealan jer su obje jedna drugoj izvikivale potpune neistine. Primjerice Suzanne uopće nije debela i masna, ona je itekako dobro građena, iako malo punašna, a nema ni velike sise nego, onako, srednje, ali mrvicu bujne. Isto tako Jessie nipošto nije mršava, naprotiv, pomalo je obla, iako vitka, baš kao i Suzanne. Ustvari, slično su građene. Tijela su im privlačna i obje su prilično lijepe djevojke. One su »komadi« kako jedre i dobro građene djevojke naziva Žac, samo što su različitih rasa: jedna je istočnjački bombon, a druga zapadnjački. Također nije istina da Suzanne već dvije godine nije položila nijedan ispit, riječ je o samo jednoj godini. Jasno je i to da ni jedna ni druga nisu ni blizu prostituciji, ni običnoj ni studentskoj, kojom se neke studentice bave da bi mogle završiti studij. Jedino, a što je doista istina, Suzanne je stvarno psihički bolesna. Osim toga obje djevojke su pametne, iznimno inteligentne, nipošto glupe, i obje nose uglavnom crnu odjeću te obje očito vole »gotski« imidž, a jedina razlika između njih dvije je u tome što Jessie nema nijednog *piercinga* i nijednu tetovažu. Debela i mršava?! Drolja?! Glupa?! Neuka?! Prostitutka?! Anoreksična?! Svašta!

Otpio sam lagano gutljaj vina i zapalio cigaretu. Otpuhivao sam dimove i pijuckao, dok su se one i dalje svađale vičući jedna na drugu. Ne, nije mi bilo drago što sam ja uzrok svađe. Nešto sam ipak morao odmah poduzeti da bih razdvojio te podivljale žene. Nisam mogao dopustiti da mi viču u uho cijelu

noć i da moja draga Jessie ima poslije problema s gazdaricom. Mozgao sam kako ugaziti tu sramotnu svađu koja toliko ponižava nas troje. Ustao sam iz kreveta i onako gol krenuo prema njima. Zaustavio sam odlučno, iako s mnogo obzira, njihovo vikanje. Rekao sam im mirnim glasom da budu razumne, da se fino smire, ohlade, da popiju i popuše nešto, i da se na kraju pomire. Rekao sam im i to da ćemo se nas troje još malo družiti, recimo pola sata, da ćemo piti, pušiti i razgovarati, a da ćemo zatim za Suzanne naručiti taksi koji će je odvesti kući kako bi se ona noćas lijepo odmorila i sutra potpuno svježa nastavila učiti za ispite koje mora položiti krajem rujna i početkom listopada. Tako je i bilo. Otpio sam zadnji gutljaj i otvorio nenačetu bocu vina te donio čaše, dok su djevojke sjele na krevet ispričavajući se jedna drugoj. Pili smo vino i tiho razgovarali. Nakon druge čaše Suzanne se rasplakala i rekla da će se ubiti, da će se stvarno ubiti jer da joj je užasno žao što smo ona i ja prekinuli, da više ne može živjeti bez mene i da je život bez mene besmislen, a Jessie i ja smo je strpljivo tješili i odvrćali od tog nerazumnog nauma. Rekla je da će još razmisliti. Činilo se kao da je i ona napokon počela shvaćati da samoubojstvo zbog nekog bezveznog radioreportera iz Zagreba nema doista nikakva smisla. Na kraju smo se nas troje srdačno izljubili i pozvali taksi. Onda smo Jessie i ja ispratili smirenu, ali nacvrcanu Suzanne (nije navikla na vino, pije samo viski i pivo) do Mariachija gdje ju je čekao taksi.

Sjene noći vibriraju; Jessie i ja se opet radujemo toj finoj vuni. Noć je prekrasna, ali sparna. Robert i Roma, moji stanodavci, postariji ljudi u sedmom desetljeću života, rođeni Edinburžani, rekli su mi da se ne sjećaju tako vrućeg i sušnog ljeta kao što je ovo; u novinama piše da su takve vrućine, zapravo, posljedica globalnog zatopljenja koje je sve jače. Emil je nekidan u mejlu napisao da je još gore u našem gradu nego na Otoku, jer da je od početka klimatološkog mjerenja temperature u Zagrebu (1861.) ovo ljeto do sada najtoplije i najsušnije, a maksimalna temperatura bila je prije tjedan dana 36,7 °C u hladu. Na internetu sam pročitao da je ovo najtoplije ljeto u Europi u zadnjih pet stoljeća i da je toplotni val zahvatio cijeli kontinent, a samo u Francuskoj od njega je umrlo već oko deset tisuća ljudi. Klimatolozi predviđaju da će temperatura za dvadeset godina porasti čak za dva stupnja ako se pogubno zagrijavanje Zemlje nastavi ovim tempom, što će izazvati katastrofalne posljedice na cijelome planetu. Na mnogim područjima Zemlje život će postati nemoguć, a mnogi veliki gradovi bit će poplavljeni, pa će iz njih ljudi morati bježati, a »klimatske izbjeglice« bit će svjetska svakodnevnica. Eventualno zatopljenje do katastrofalnih šest stupnjeva klimatolozi nazivaju »sudnjim danom«, jer u tom slučaju Zemlju više nećemo moći prepoznati. Pomor biljaka, stoke i ljudi bit će tako velik da se ta situacija može slobodno nazvati propašću našeg planeta.

Jessie i ja smo se vratili u kuću. Bili smo odlično raspoloženi, jer je sve dobro prošlo sa Suzanne. Odahnuli smo. Čak se ni gazdarica nije pojavila, a toga smo se najviše i bojali, iako je morala čuti svađu ako je kod kuće, a ne na nekoj predstavi. (Gospođa Kelly, ugledna frizerka u svojoj četvrti, velika je ljubiteljica kazališnog festivala Fringe i stand-up komedije.) Htjeli smo još piti i razgovarati, ali smo ustanovili da više nemamo ni kapi vina, a ni nekog drugog pića u stanu. Pogledali smo na sat. Bilo je tek jedanaest navečer. »Big deal!«, rekla je Jessie.

Obukli smo se i izišli iz kuće držeći se za ruke. Noć je perverzno lijepa; kroz nju se probijaju glamurozne zrake neonskog svjetla. Spustili se smo veselim poskocima niz Victoria Street i West Bow te na Grassmarketu ušli u Last Drop, tradicionalni škotski pub, jedan od najstarijih u gradu, u kojemu sam prije dva dana napokon prekinuo sa Suzanne. (Sviđa mi se taj pub. Na zidu u WC-u puba nevještim rukopisom piše: »Some came here to scratch their balls. I came here to paint the walls.« Ja sam ispod natpisa dodao crvenim flomasterom: »Good for you, pal, but tell me, how can you paint the walls surrounded by this smell?«) Sjeli smo za stol. Jessie je vodila akciju. Umjesto odličnog piva naručila je butelju izvrsnog crnog vina. »Hej, Jessie, butelja vina petnaest eura, čovječe!«, uzviknuo sam. »Big deal!«, rekla je mirno Jessie i čvrsto uhvatila moju lijevu ruku. Htjeli smo proslaviti ovaj uzbudljivi dan i završiti ga u jakom ritmu. Vino izgleda svečanije nego pivo. Nasmijana konobarica Bonnie nam je uz vino donijela na tanjuriću malo sira i velike crne masline. Pili smo vino, jeli masline i sir, ljubili se i tepali jedno drugom. Zaboravili smo na divlju Suzanne Kane. Zaboravili smo na sve.

Kraj kolovoza. Jessie i ja ludujemo od boli. Šećemo ulicama kao izgubljena djeca. Moramo se rastati. Moram danas otputovati u Zagreb. Jessie putuje za dva dana. Otpratila me na aerodrom. Privila se uz mene.

— Marko-Marko, nemoj, molim te, nikad, ali nikad zaboraviti naš izlet. Nemoj zaboraviti našu ludu vožnju brodom po Loch Nesu i naš prvi kapučino u Acanthusu gdje smo kao zaigrana djeca iz vrtića zapisivali u moju bilježnicu naš minijaturni razgovor na engleskom i kineskom — rekla je usrdno Jessie. Pritom su joj zaiskrile suze.

Tematiziranje zlostavljanja

Slavenka Drakulić: *Optužena*.
V.B.Z., Zagreb, 2012.

Slavenka Drakulić ušla je u lijepu književnost kao istaknuta novinarka dvama snažnim romanima objavljenima u drugoj polovici osamdesetih — »Hologrami straha« i »Mramorna koža«. Riječ je bila o gustoj refleksivnoj introspektivnoj prozi, pri čemu je prvi roman, lako prepoznatljivo autobiografski, govorio o suočenju s teškom bolesti bubrega te transplantaciji, dok je u drugome temu tjelesne bolesti naslijedila ona erotskoga tjelesnog užitka, pri čemu je bitan motiv bio i odnos majke i kćeri, prisutan i u prvome beletrističkom ostvarenju, ali tamo ipak nešto marginalnije. Dobro poznati slijed događaja na prostorima bivše Jugoslavije učinio je Drakulić prisilno-dobrovoljnom izbjeglicom, a to zlo donijelo joj je i mnogo dobrog — njezine esejističke knjige o životu u socijalizmu (po kapitalističkom diktatu nazvanom komunizmom), silova-

njima i inim ratnim zločinima, te o stvarnosti takozvanog postkomunizma, učinile su je najpoznatijom hrvatskom spisateljicom (uključujući i spisatelje) na međunarodnoj sceni. Od sredine devedesetih do danas objavila je još četiri romana — »Božansku glad« koja se bavi erotskim kanibalizmom (podosta godina ranije tu je temu prvi u nas, a i mnogo šire, obradio Milko Valent u svojoj kulturnoj priči »Nježna palisandrovina«), »Kao da me nema« o žrtvama ratnih silovanja u Bosni (najprevođeniji autoričin roman do sad, ujedno i prvi adaptiran za film, koji je 2010. potpisala irska redateljica Juanita Wilson), »Frida ili o boli«, biografija slavne meksičke slikarice Fride Kahlo, te najnoviji »Optužena«, koji je i povod ovom tekstu.

U svim svojim romanima, kao što je kritika davno ustvrdila, Slavenka Drakulić bavi se tijelom, ponajprije ženskim, njegovim stradavanjem pod nasrtajem bolesti, ozljeda, seksualnog i neseksualnog nasilja, ali i njegovim žudnjama koje su dakako, kao i nasilje nad njim, neodvojivo povezane s duševnim aspektima bića, pa su i duševne boli, tjeskobe, žudnje i čežnje također u središtu spisateljičnih interesa. Odnosno, nju presudno zanima interakcija tjelesnog i psihičkog, ili, parafr-

zirajući slavnog filozofa, tijelo kao kuća duše. Primjetno je pritom da su, što se dalje razvijao njezin beletristički opus, autoričini romani izvedbeno bivali sve lakši, odnosno onu refleksivnu gustoću i intenzivnu introspektivnost »Holograma straha« i »Mramorne kože« zamjenjivali su stilski lakše prohodniji tekstovi praćeni sve većim značenjskim eksplikacijama, što je kulminiralo upravo u »Optuženoj«.

Taj roman ima zanimljivo idejno–tematsko polazište. Riječ je o zlostavljanju djece unutar obitelji, ali suprotno očekivanjima Slavenka Drakulić posve je ignorirala, nazovimo to tako, 'austrijsku egzotiku', odnosno motiv seksualnog zlostavljanja djece. Time je možda izgubila na atraktivnosti, ali je dobila na realističnosti, bar ako se ona mjeri kvantitetom, jer mnogo je veći broj slučajeva obiteljskog nasilja spram djece koji nemaju seksualnu komponentu od onih koji je imaju. Osim toga, sukladno dosadašnjem autoričinu interesu za relacije majka i kćeri, u središtu je odnos majke zlostavljačice i kćeri žrtve, iz kojeg je posve odsutan muškarac kao mogući sudionik nasilja nad djetetom, ali je bitno prisutan kao majčin erotski i užeseksualni interes, interes toliko intenzivan da zalazi u područje opsesije, odnosno patološkog. Drugim riječima, i na ovom planu stvari nisu posložene na uobičajeniji način, jer vjerojatno bi se prije očekivalo da muškarac bude zlostavljač, a žena njegov intenzivan erotski interes, no opet i ovdje imamo izbor koji se čini realističnijim. Naime, kao što je česta pojava da su majke emotivno pozitivno više zainteresirane za svoju mušku djecu, a očevi za žensku, tako su i majke zlostavljačice (emotivno negativno) često usmjerene na žensku, a očevi zlostavljači na mušku djecu. Polazeći od ovih premisa Slavenka Drakulić u jezgru je svog romana, dakle, stavila zlostavljanjem obilježen odnos majke i kćeri, no taj je odnos produžetak onog prethodnog —

majčine majke (i oca) prema njoj samoj, jer i majka je kao djevojčica i mlada žena također bila zlostavljana, doduše od oba svoja roditelja, no dojam je da je njezina majka, a djevojčicina baka, imala u tome veću ulogu. Spisateljica je znači posegnula za obrascem zatvorenog kruga zlostavljanja, u kojem dijete ponavlja praksu vlastitih roditelja, što je autorski odabir na granici stereotipa. Naravno, prenošenje zlostavljanja iz generacije u generaciju jest česta pojava u zbilji, no isto tako dobro je poznato da mehaničko preuzimanje zbiljskog stanja stvari u umjetnički kontekst može u recipijentata umjesto realističnog dojma izazvati osjećaj pretjerana autorskog oslanjanja na opća mjesta. Slavenka Drakulić u »Optuženoj« nije izbjegla toj opasnosti, štoviše, nepotrebnim ponavljanjem i ekspliciranjem motiva začaranog porodičnog kruga nasilja ona joj se predala i na neki način u njoj ukopala. Postupak učestalog ponavljanja i ekspliciranja i nekih drugih motiva, na primjer djevojčicine usamljenosti i nemoći, također se ne čini odveć produktivnim, pa na posljetku sva ta redundancija poprima i didaktične tonove, što za umjetničko djelo rijetko kada može biti dobro. Čini se da se Drakulić oslonila na iskustvo prethodnog romana »Frida ili o boli«, koji je razvijala tako što je zapravo varirala ograničen broj motiva (i u kojem je, usput rečeno, također posezala za stereotipima, poput stajališta da su žene esencijalno nepolitične, ili da naslovna junakinja osobnim slikama izražava svoju bol, odnosno da ekscentričnim modnim stilom sakriva krhkost i ranjivost), međutim dok je u tom romanu takav postupak rabila vješto, u »Optuženoj« su joj konci izmakli iz ruku, čemu pridonosi i razlika u stilskom umijeću dvaju romana. U oba slučaju riječ je o korištenju lakšeg, protočnijeg stila, i u oba se putem njega grade dojmpljivi ugođaji, međutim, za razliku od »Fride«, u »Optuženoj« Drakulić ima teško shvatljivih asocijativnih prozaičnosti,

pa čak i banalnosti (asocijacije su redovno realizirane poredbama), a oči bode i svojevrсна globalna metafora, kad kći samu sebe doživljava kao pticu u krletci. Istina jest da se spomenute poredbe i globalna metafora rabe u dijelu romana ispričanom iz kćerine ja-perspektive, pa će netko reći kako takav izričaj zapravo svjedoči o stanju i sadržaju pripovjedačicine psihe a ne o spisateljčinu stilskom umijeću, međutim ta vrst opravdanja najčešće je, pa tako i u ovom slučaju, neuvjerljiva i služi tek kao alibi za autorske promašaje.

Očito, »Optužena« ima idejno-značenjskih i stilskih problema, ali ima i neupitnih vrлина. Pored već spomenute načelne zanimljivosti idejno-tematskog polazišta, u njih svakako spada psihološki dobro prikazan odnos dominantne i na neki način sadističke majke — kojoj je muškarac kojeg voli daleko važniji od kćeri, čime se razbija mit o navodno urođenoj majčinskoj ljubavi koja bi trebala obuhvaćati sve žene — te nemoćne i pasivne kćeri, koja međutim upravo u fizičkim i psihičkim zlostavljanjima kojima je majka izlaže pronalazi jedini tračak emocije koji od nje dobiva. I ne samo emocije barem donekle i barem na neki način nalik ljubavi, nego i osjećaja suučesništva, jer majka zlostavljanja često pravda vježbanjem djevojčicine otpornosti na bakinu psihofizičku nasilnost, s obzirom da baka putem unuke želi doznati kćerine tajne kako bi nju, vlastitu već odraslu kćer nastavila kažnjavati, pa je stoga djevojčici na neki način lakše podnijeti majčino kažnjavanje i 'vježbe otpornosti' nego potpuno ignoriranje koje ju ostavlja samom, usamljenom i posve suvišnom. Ironično, ali zlostavljana djevojčica na neki apartan način postaje majčinom malom pomagačicom, a kad poraste i postane djevojka, njihov odnos sve će se više mijenjati na način da će kći početi preuzi-

mati majčinsku ulogu, a majka kćerin-sku. To je uobičajeno i u zdravim odnosima roditelja i djece, no ovdje zadobiva posebnu aromu, tim prije što se kći želi emancipirati od majke, ponajprije putem ljubavi, braka i osnivanja vlastite obitelji, međutim emotivne spone koje je za majku vežu previše su snažne. Toliko snažne da kći ni kad joj vlastita koža bude u pitanju, to jest na sudu gdje će odgovarati za majčino ubojstvo, neće posegnuti za vlastitim stradanjem u djetinjstvu kako bi se obranila, jer smatra i osjeća da bi time majku izdala. Ova neobična emotivna veza iznimno je dirljiva, ali, što je najmanje jednako važno, i uvjerljiva, te nesumnjivo predstavlja najveću vrlinu romana. U njegove dobre strane ide i efektno završno povezivanje dvaju paralelnih tokova pripovijedanja — perspektive odrasle mlade kćeri u prvom licu i kurzivom označena naracija u trećem licu o kćeri kao djevojčici — kad saznajemo kako je zapravo došlo do toga da kći ubije majku.

Zaključno, može se reći da je »Optužena« tematski bitan roman s nekoliko poticajnih motiva (majka koja erotsku ljubav pretpostavlja majčinskoj, kći koja pod svaku cijenu, pa i vlastitog stradanja, želi zaštititi majku, mijenjanje uloga u odnosu majka — kći, ljubav zlostavljanog djeteta koja usprkos svemu opstaje, kćerina empatija i snažno emotivno osjećanje za majku zlostavljačicu), no s druge strane idejno-značenjska razina pati i od klišeja, a stilska od povremenih neshvatljivo slabo izvedenih poredbi. U cjelini riječ je o više ili manje solidnom ostvarenju, no kvalitativno jako dalekom od mogućnosti bilo kakvih usporedbi s autorskim svijetom Michaela Hanekea, s kojim su, po autoričinim riječima, neki čitatelji asocijali roman Slavenke Drakulić.

DAMIR RADIĆ

O ljutoj kiši neisplakanih iskustava

Lidija Vukčević: *Kiši li neprekidno nad Kotorom?*. Skaner studio, Zagreb, 2012.

Kao urednik romana *Kiši li neprekidno nad Kotorom?* imao sam prilike pročitati neke dijelove iz rukopisa prije njihova konačnog oblikovanja u romanesknu formu. Na taj sam način mogao naslutiti postupak po kojem će knjiga biti strukturirana. Kroz niz poglavlja temati se međusobno prožimaju i specifičnošću autoričinog pisma ostvaruju koherentnu cjelinu. Uspjeh ovoga literarnog postupka ogleda se u Lidijinoj spisateljskoj osobnosti koja određuje mjeru i oblik, izraz i stil onome o čemu govori, onome što se događa na njenom osobnom i obiteljskom planu ili onom javnom društvenih zbivanja, koja su izravno ili posredno utjecala na autoričin život.

Lidijin roman je okarakteriziran kao autobiografski, s obiljem dokumentarnog, i taj, možemo reći ispovjedni ton daje posebnost ovom djelu.

Jednom je prilikom Danilo Kiš rekao da sve ono dobro i loše što se događa u piščevom životu dio je njegove sudbine, jer on druge i nema. Danila Kiša ne navodim slučajno. Lidija ga spominje u romanu nekoliko puta. Kiš je također pisao o Boki kotorskoj u priči »A i B«, koju je Lidija prevela na francuski, o ambivalentnom osjećaju što ga je u njemu budio taj uzbudljivi i inspirativni predio. Kiša spominjem ponajprije zbog udjela biografskih pojedinosti na kojima je gradio svoje književno djelo. Premda je njegov »porodični ciklus«, kojeg je često označavao Sartreovom sintagmom »podmukli uticaj biogra-

fije«, na drugačiji način ispovjednički od Lidijinog, problem kod oboje pisca je u osnovi isti. Kako stvarnost osobnog života oblikovati u stvarnost literature.

U XI poglavlju romana »Kiši li neprekidno nad Kotorom«, naslovljenom April, autorica se kroz lik Agneze (Lidijino ime u romanu) pita »Zašto je uzela Boku kotorsku kao idealno mjestvo svoga jastva.« U pitanju je naznačen odgovor. Kotor, Boka i kiša snažne su metafore kojima se spisateljčino jastvo može izraziti. Agneza kaže da njeno »srce nalikuje brošu Katora« i da ga je »ogradingla kamenim zidinama«. Zašto je autorica odabrala broš kao metaforu? Jeli zato što ovaj oblik nakita ima na poledini iglu koja probada ono mjesto na kojem se broš pričvršćuje? Naličje Lidijinog literarnog broša ima zabodenu iglu u tijelo stvarne autoričine egzistencije. Privlačna forma literarnog izraza sjaji na mnogostrukosti boli postojanja. Lidija nam govori o »ljutoj kiši neisplakanih iskustava«.

Ali, dok postoji ljudsko biće ono se nikada ne može isplakati, kao što se niti nebo nad nama ne može nikada iskišiti.

Kada Agneza u romanu kaže eksplicite, s dirljivom iskrenošću, kako »nije imala hrabrosti izgovoriti golotinju svoga života«, ona je na indirektan način ovom izjavom obznanjuje. Jer do ovog poglavlja sasvim se dovoljno razgolitila.

Odlučiti se ogoliti u pisanju i pritom imati svijest da se stoji pred samim sobom i pred svijetom čin je dostojan hvale. Hrabar poduhvat za koji su spremni samo rijetki pisci.

U tome smislu nameće mi se primjer Michela Leirisa i problem koji je ovaj pisac imao razgolićavajući se u svojoj čuvenoj knjizi »Doba zrelosti«. Svoje razgolićavanje poistovjetio je kroz metaforu s borbom toreadora s bikom. Trebalo je umijećem i stilom savladati prijeteće robove surove stvarnosti. Stati licem u lice sa stvarnosti. S istinom.

To znači morati je znati uobličiti. U takvim situacijama, riskantnim i za pisca i za toreadora, i jedan i drugi moraju pokazati svu vještinu i stil svoga umijeća.

Ovaj je problem u romanu »Kiši li neprekidno nad Kotorom?« Lidija razriješila na izvanredan način. U njemu se nadovezuju autoričina intelektualna lucidnost, zavidna erudicija, oštroumlje, ironija, katkad cinizam i humor s onim rafiniranim osjećajima za oblikovanjem rečenoga, što otkriva posebnost njenog poetskog nerva. U romanu se banalnost svakidašnjeg pretapa u uzvišenost posvećenog. Jedne subote u Grenobleu Agneza sa svojom majkom Radmilom (u romanu Itanom) radoznalo obilazi grad. Na trotoaru neke ulice majci privlači pažnju jedan gavran što kljuca orah. Ova ptica kao živa ulična atrakcija budi joj sjećanje na onog gavrana s freske »Gavran hrani svetoga Iliju« u manastiru Morača.

Nije li to uz pobuđenu asocijaciju i rafinirano nostalglično sjećanje na rodnu joj zemlju, na Crnu Goru? Zatim se misao prenosi na Poeovog Gavrana. Pita se zašto su đaci kojima je predavala ovog pjesnika voljeli poemu o zloslutnoj ptici? »U vremenu korote isto se istim liječi«, odgovara Agneza.

Potom nam sasvim nenametljivo u običnosti svakodnevnoga daje do znanja o svojim literarnim afinitetima. Ne uspijeva toga istog dana u Grenobleu naći integralno Gallimardovo izdanje djela Paula Valeryja. Superiorna analitičnost i istančana poetičnost francuskog pisca su odlike kojima je obilježeno i Lidijino književno pismo. Jedno od posebno važnih mjesta u romanu koje nam pomaže u iščitavanju spisateljičinog ogoljavanja jest poglavlje u kojem čitamo kako je Agneza »od kada se opismenila uspjela prva među vršnjacima riješiti izlaz iz nacrtanog labirinta«. Ali već u sljedećoj rečenici čitamo »kako labirint svoga života nije uspjela riješiti nikada.« Ovu misao ne vidim kao razočaravajuću konstataciju zrele

osobe, kao neuspjelost snalaženja u zamršenoj stvarnosti autoričinoga života. Smatram da se put uspjeha Lidijine književnosti ne zasniva na traženju izlaza iz labirinta, nego upravo ostajući u njemu. Zato instinktivno ili svjesno autorica ide ka središtu tog labirinta. Ide prema tajnom izvorištu u kojem istovremeno nalazi početak i kraj čovjekove sudbine. Tako se individualna spoznaja uzdiže do univerzalnog značenja. Već je istaknuto da se kvalitete ovog romana zasnivaju na stvarnosti proživljenog. Stvarnosti u kojoj su posebno istaknuti Lidijini roditelji.

Na kraju romana, u poglavlju naslovljenom »Na kraju performansa«, na tragičan se način susreću umjetnost i život. Agneza s ocem odlazi na kazališnu predstavu. Na putu do dvorane susreću dva performera. Jedan je gol i oslonjen na zid. Iz ruku mu curi tekućina nalik krvi. To je potaklo bolesnog roditelja da upita kćer »je li i ovo umjetnost«. Na Agnezin potvrdni odgovor ironično konstatira: »Ja se stalno performišem na dijalizi«.

Dirljiv susret umjetnosti i života, teatra i stvarnosti. Ne imitira li teatar stvarnost? Bezuspješno? Kakvog smisla ima teatar pred licem smrti? Za Agnezinog oca postojala je samo jedna stvarnost koju bolno proživljava. Život je jedina autentičnost koja se ne može odglumiti.

Lidija Vukčević zna i osjeća da je literatura najpouzdaniji oblik nadvladavanja stvarnosti, one iste stvarnosti iz koje ta literatura proističe.

»Život posvećen umjetnosti«, pisao je Gaetan Picon, »jedno je od najvećih posvećenja čovjekovih koje umjetnost nije iznevjerila.«

To dokazuje i knjiga Lidije Vukčević »Kiši li neprekidno nad Kotorom?«.

DIMITRIJE POPOVIĆ

Dramsko pismo & teorijski um

Leo Rafolt: *Priučen na tumačenje. Deset čitanja*. Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2011.

Priča o knjizi interpretacija *Priučen na tumačenje. Deset čitanja* Lea Rafolta počinje 2007. godine kada je priredio antologiju suvremene hrvatske drame *Odbrojanje*, u koju je uvrstio deset dramskih tekstova nastalih u zadnjih deset godina. Tim je izborom ponudio svoje čitanje i razumijevanje hrvatskog dramskog pisma na prijelazu stoljeća, izdvojio intrigantne tekstove i autore, reprezentirao ključne dramske tendencije i poetike te stvorio nezaobilazan okvir za svaku buduću raspravu o tom razdoblju. U antologiju je uvrstio drame Tomislava Zajeca, Mate Matišića, Tene Štivičić, Filipa Šovagovića, Asje Srncac Todorović, Milka Valenta, Ivana Vidića, Lade Kaštelan, Ivane Sajko i Borisa Senkera.

Antologičarska paradigmatičnost i tumačeva sloboda

Spomenuta je antologija, četiri godine poslije, postala predmet hermeneutičke ekspertize. Leo Rafolt je, naime, u knjizi *Priučen na tumačenje. Deset čitanja* odlučio interpretirati upravo tekstove koje je antologizirao. U »Kritičko-polemičkom uvodu«, koji je tek neznatno izmijenjena inačica predgovora antologiji, autor izdva- ja nekoliko načelnih obilježja hrvatske drame na prijelazu stoljeća. Uz ostalo, ističe da su ključne dramske teme povijest, identitet, zbilja, traume rata i poraća, seksualnost, da je poetička novina pojava tzv. grubog kazališta (primjer je *Gola Eu-*

ropa Milka Valenta) te tzv. postdramskog kazališta (primjer je *Žena-bomba* Ivane Sajko), da je karakteristika hrvatskog dramskog pisma devedesetih prevlast dramatičarki i pojava glumaca koji pišu dramske tekstove itd.

K tome, Leo Rafolt je imao potrebu istaknuti da je i njegova antologičarska i njegova analitička vizura kontekstualna, vođena željom za komparacijom i uopćavanjem. O svojim je antologičarskim kriterijima zapisao:

Namjeravao sam pokazati u kojoj mjeri hrvatska dramska produkcija prati europska strujanja (...) Gotovo svi dramski tekstovi koje sam uključio u antologijski izbor (...) uklapali su se u tako konstruiranu antologičarsko-kanonizacijsku matricu barem na temelju nekoliko kriterija: u prvom redu, njihova je tematika bila intrigantna, specifična za hrvatske prilike, a opet tako univerzalna, da ne kažem transkulturalna; nadalje, svaki je od izabranih tekstova slijedio neku (imaginarnu) putanju razvoja zapadnoeuropske dramatičke, ali, s druge strane, bio je dubinski uronjen u domaći tranzicijsko-postsocijalistički kontekst. (94)

Nasuprot ideji o paradigmatičnosti antologiziranih drama, dapače upravo zbog te paradigmatičnosti, njihova su naknadna čitanja, kaže Rafolt, »mogla biti potpuno slobodna«. Tu je slobodu zasvjedočio u knjizi *Priučen na tumačenje*. Ostavit ću zasad postrance spornu ideju o *potpunoj slobodi čitanja* i pokušati deskribirati kako si ovaj autor prisvaja hermeneutičku slobodu te što i kako ona čini tematiziranim dramskim tekstovima.

Dvolikost interpretacije

Leo Rafolt je nesumnjivo tumač koji višestruko širi semantičko polje drame o kojoj govori, tumač koji slijedi svoje interese, znanje, obrazovanje, umjetničko i životno iskustvo, koji uspostavlja manje ili više očekivane analogije, bira manje ili

više očekivane perspektive. Njegovi uvidi i analitičke fabulacije u pravilu premašuju konkretne dramske poticaje.

Svih deset eseja ima identičnu strukturu. Svaki započinje mottom, tj. rečenicom kojeg od istaknutih teoretičara, mislilaca ili esejista, rečenicom koja na stanovit način najavljuje i sažima iskustvo analize koja slijedi. Autori tih poticajnih rečenica, među inim, su M. de Montaigne, U. Eco, R. Barthes, D. Ugrešić, A. Zlatar i J. Butler.

Sam analitički tekst uvijek je podijeljen na dva dijela. Prvi najprije nudi svojevrsno teorijsko razmatranje o kakvoj načelnoj temi, primjerice o rodu, religiji, osobitostima dramskog diskurza, identitetu, traumi ili nasilju. Potom slijedi primjer umjetničke obrade te teme u kakvu poznatome književnom djelu, filmu i sl. Riječ je zapravo o analoškoj interpretacijskoj predigri koja posredno najavljuje interpretaciju dramskog teksta. Zadaća je te predigre oblikovati interpretacijski kontekst, racionalizirati tip iskustva koji se očituje i u drami, gdjekad ponuditi konfabulaciju i mistifikaciju tog iskustva. Primjerice, govor o Zajecovoj drami najavljuje rasprava o Žižekovoj distinkciji između subjektivnog i objektivnog nasilja te analogija s Almodóvarovim filmom *Loš odgoj*. Interpretaciji Matišićeve drame prethode ekskurzi o Montaigneu i Pirandellu. Analizu drame Tene Štivičić nagovještava rasprava o osobitostima dramskog diskurza, koja pak uključuje Aristotela, Staigera, Schwanitza i Goffmana. Teorijska rasprava o pitanju identiteta Michela Faucoultu i njegova dramska tematizacija u Brešanovoj *Predstavi Hamleta u selu Mrduša Donja* prethode interpretaciji Šovagovićevih *Ptičica*. Drama Asje Srnec Todorović povod je Rafoltovu fingiranom dijalogu sa Žižekom, Eagletonom, Tarantinom i Davidom Lynchom. Valent je pak stavljen uz bok Herodotu, tekst Ivane Sajko potaknuo je autora na prizivanje pojedinih stavova Jacquesa Rancièrea, Lade Čale Feldman i Julije Kristeve itd. Očito je da tim uvodnim razmatranjima Leo Ra-

folt inzistira na dijalogičnosti, dvolikosti interpretacije, na putovanju od općeg prema pojedinačnom, od konteksta prema tekstu, od načelnog fenomena prema fabuli (primjeru).

Drugi dio Rafoltova interpretacijskog eseja zauzima analiza same drame. Ona se uklapa u prethodno stvoreni kontekst, tako što se aktualiziraju pojedine teze ili teorijski izvodi. Komentar uključuje elemente formalne, semantičke, poetičke i fenomenološke interpretacije, parafraziranje dramske fabule i citiranje poduljih ulomaka teksta. Uočljivo je da autor dobro poznaje gotovo svu kritičku literaturu o tematiziranim dramama. Povremeno se na nju opširno referira, preuzima pojedine teze, gdjekad stupa u blagu polemiku s postojećim tumačenjima. Najčešće se poziva na tekstove Lade Čale Feldman i Borisa Senkera.

'Čitanja kroz rešetku'

Već je na prvi pogled uočljivo da Leo Rafolt poticaje za interpretaciju više traži i nalazi u intelektualnom kontekstu nego u dramskom tekstu. Na početku knjige sâm, uostalom, ističe da mu se »nametnula ideja komplementarnih (...) čitanja kroz rešetku, i to ni manje ni više nego kroz rešetku suvremene teorije i nekih modernijih problemskih čvorišta«.

Konkretno, najčešće se odlučuje za psihoanalitičku, rodnu, kulturalnu ili antropološku perspektivu. Na djelu je usmjereno čitanje, svojevrsna upotreba teksta. Autor dakle tumačenje ne shvaća kao aktivnost zarobljenu tekstom, njegovom doslovnošću i retorikom, nego kao iznimnu intelektualnu aktivnost, kreativnu i lucidnu koja obogaćuje iskustvo teksta perspektivama i načinima iz kojih mu se pristupa. Jasno je da perspektiva određuje ono što će se vidjeti te da bi iz drugih očista ista stvar izgledala drukčije. Tu nezaobilaznu aporiju svake interpretacije ilustrirat ću ovdje pojedinim Rafoltovim

interpretacijskim uvidima, iza kojih nedvojbeno stoji teorijski um, i mogućih pitanja i objecka o istim dramama, koje bi se možda nametnule pomnom i radoznom čitatelju.

Govoreći o Zajecovoj drami *John Smith, princeza od Walesa*, čiji je naslovni protagonist automehaničar uvjeren da se preobražava u princezu Dianu, Rafolt ustvrđuje da ta drama na scenu izvodi »dviije manifestacije ljudske tjelesnosti — transvestizam i povraćanje«, da otvara pitanje identiteta te da se u njoj »topika odnosa muškost–ženskost (...) raslojava i analizira« u sociopetičkom, klasnom, seksualnom i rodnom smislu. Onaj zainteresirani čitatelj mogao bi se, povodom istoga, pitati što zapravo želi postići hrvatski dramatičar smještanjem radnje na britanski dvor — je li riječ o pomodnoj mondijalizaciji drame ili o čemu drugome. K tome, u kakvom svijetu živimo ako nas mediji tjeraju da se bavimo životima poznatih, da se uživljujemo u te živote i time obilježavamo svoje identitete?

Kada pak interpretira Matišićevu dramu *Svećenikova djeca*, Rafolt podcrtava razliku između seksualnosti u reprodukcijском smislu i koncepcije seksualnog identiteta. Kao tematsko–motivska čvorišta drame izdvaja neplodnost i iskustvo ratne traume te ističe da se fabula »raspliće na krajnje burleskan način«. Sve su te teze jasno izrečene, lijepo argumentirane i potkrijepljene primjerima iz teksta. Ipak, riječ je o drami koja se otvara storiјom o trafikantu Petru i seoskom svećeniku koji buše kondome kako bi povećali natalitet u Hrvata, ili kako kaže Petar: »Velečasni buši — ja prodajem, ali samo Hrvatima.« Onaj radoznali čitatelj mogao bi, krajnje angažirano, u toј storiji prepoznati sarkastičnu umjetničku reakciju na vladajući diskurz crkve i političke desnice u devedesetima (kada je drama i nastala), diskurz koji je svojedobno bio sažet u sloganu »Obiteljski apostolat: jedno dijete više«. Osim toga, ta je Matiši-

ćeva drama prekonstruirana, fabula se nekontrolirano kreće u različitim smjerovima, miješaju se nesumjerljivi dramski kodovi i diskurzivni tonovi, te bi se njezina interpretacija mogla temeljiti samo na analizi dramske kompozicije.

Bjelodano je, kako već rekoх, da u hermeneutičkoј radionici Lea Rafolta sama drama postaje poticaj za sudjelovanje u teorijskom polilogu, izlika za komentar koji smjera ideološki i estetski pojašnjavati svijet. Iz te je perspektive u knjizi *Priučен na tumačenje* autor uspio ispisati više iznimnih refleksivnih dionica — ponajprije mislim na mikroeseje o ženskom pismu, nasilju ili o Herodotovoј *Povijesti*, koji su ukomponirani u govor o pojedinim dramama. Osim toga, tekst knjige je prošaran vrijednim objeckijama o dramskom pismu općenito i hrvatskome napose — recimo, o sinkretističkoј dramaturgiji, grotesci, kulturi teksta i kulturi izvedbe, autorskoј i redateljskoј koncepciji dramskog čina, fragmentarnoj monoloگیčnosti drame *Žena–bomba* Ivane Sajko, Valentovoј grotesknoj slici čovjekova identiteta, Senkerovoј tehnici brikolaža i sl.

Sigurnost i nesigurnost tumača

Dviije su velike teme Rafoltove knjige. Prva je suvremeno hrvatsko dramsko pismo i sve što se povodom njega može prizvati. Druga velika tema, od naslova do zadnje rečenice, pitanje je interpretacije, njezinih granica, mogućnosti i dosega. Autor se neprestano vraća poziciji iz koje govori, osvještava je, pojašnjava, čudi joj se. Pritom ga povremeno zatječemo s gestom čovjeka koji je siguran u sebe, ali povremeno i s gestom čovjeka koji dvoји o učinima govora koji proizvodi.

Sigurnost, primjerice, prepoznajem u samoj najavi knjige u kojoj, među ostalim, napominje:

Velik dio tekstova uobličен je na temelju predavačkog iskustva, jer sam srod-

ne teme (...) iskušavao na studentima na proseminarima Zagrebačke slavističke škole (...) Štoviše, neke sam teorijske ideje o dramskoj suvremenosti u svjetlu tranzicijskih kretanja testirao i na proseminarima koje sam vodio na komparativističkim i kulturološkim katedrama... (7)

Tumačevo se samopouzdanje očituje već na stilističkoj razini, naime u neopreznom posezanju za formulacijama *iskušavao na studentima i testirao na proseminarima*. Te su formulacije primjer autoritativne pedagoške retorike koja studente stavlja u pasivnu ulogu, koja zapravo niječe njihovu slobodu čitanja, onu istu slobodu koju si je autor prethodno dopustio, dapače koju paradoksalno legitimira upravo tako što je na studentima *iskušavao* i što ih *testira*. Jasno je da Leo Rafolt studente doživljava kao ravnopravne sugovornike, a ne kao pokusne kuniće za svoje hermeneutičke opite. Jasno je, isto tako, da je navedene formulacije nespretno upotrijebio i upao u neželjeno proturječje. Međutim, kako je interpretacija — uz ostalo — postupak osmišljavanja koji može krenuti i od naoko nevažnog detalja, pojavljivanje tih formulacija ne smije se zanemariti.

Kada već spominjem tu zavodljivu sintagmu *sloboda čitanja*, nije naodmet kazati da ona nije samorazumljiva kategorija. Štoviše, ta sloboda čitanja uvijek je već ograničena, kontekstualna, ovisna o čitatelju, njegovu obrazovanju i namjerama, tj. na stanovit način zadana. Stoga, kada Leo Rafolt kaže da su njegova čitanja deset suvremenih hrvatskih drama *potpuno slobodna*, tu tvrdnju doista treba shvatiti uvjetno, možda najprije kao figuru kojom hermeneutičar najavljuje samo to da će se njegova čitanja odmaknuti od klasične tekstualne interpretacije drame. Naime, Rafoltov je interpretacijski okvir prilično strogo postavljen i prilično predvidiv. Kako je već istaknuto, njegova čitanja izrastaju iz hijerarhije ideja i intelektualnih trendova recentne teorije — konkretna drama u njima funkcionira kao ilustracija koje od prestižnih spekulativnih paradigmi.

Taj interpretacijski okvir raspolaže ograničenim brojem sakraliziranih tema i uvida koji se automatski uzimaju kao simptomi upućenosti, uključenosti, suvremenosti, političke korektnosti, stvarnosnosti. Tako od slobode čitanja ostaje samo san o slobodi. I, ako mi je dopuštena metaforička prisposodba, tumač koji s tekstom u ruci stoji ispred zrcala. Taj tumač najprije pomno i dugo zuri u zrcalo, a onda iznenada, iz čista mira, progovori. Kada to učini, nitko (ni on ni oni kojima se obraća) ne može biti siguran o čemu zapravo govori — o tekstu, o svome odrazu u zrcalu, o samom zrcalu i optičkoj varci koju ono proizvodi ili o nečem posve odsutnom iz te slike.

Nasuprot retorici sigurnosti, Leo Rafolt na različitim razinama nudi i retoriku nesigurnosti. Za razliku od brojnih drugih poslova, književni kritičar ili analitičar nikad zapravo ne zna što je učinio, koliko su mogući, umjesni i upotrebljivi njegovi uvidi, pa je samozapitanost sastavni dio njegova mišljenja. Paradoks tumačeve pozicije Leo Rafolt naznačava već naslovom knjige — *Priučén na tumačenje*. Kada za koga kažete da je priučén za neki posao, onda to znači da je riječ o osobi koja je taj posao naučila »radeći i pomažući«, tj. o osobi koja za nj »nema službenu kvalifikaciju« (Anić). Naslov, očito neslučajno, relativizira tumačevu poziciju, sugerira ograničenost, relativnu fikcionalnost, čak slučajnost čitanja koja će uslijediti.

O nesigurnosti svjedoči i ulomak u središnjem dijelu knjige u kojemu Rafolt — na margini interpretacije Valentove drame — ispovjednim tonom otkriva svoje dvojbe oko pozicije tumača i statusa tumačenja:

Uvijek sam osjećao neku nelagodu, proizašlu iz činjenice da pišem o tekstovima koji su u toj mjeri simbolički da su, može biti, i posve nevažni, barem ako ih se usporedi sa strogo povijesnim istraživačkim materijalom. Katkad bih tu nelagodu razrješavao izborom najnovije ili pomodne istraživačke metode koja uspostavlja relaciju sa stvarnošću, dakle s ne-

čim što me se tiče, što me provocira na razmišljanje o vlastitom životu. (131)

Pitanja koja mu se nameću zapravo su vječne aporije u kojima se susreću sreća i prokletstvo, moć i nemoć svake interpretacije. Tumač koji se glasno zapita o čemu govori, što zapravo može, koji je smisao i doseg njegovih riječi... može se smatrati istinskim tumačem, Jer: tumačenje više pretpostavlja sposobnost postavljanja intrigantnih pitanja, artikulaciju dvojbi, uočavanje aporija i paradoksa, a manje nudenje odgovora i tzv. konačnih istina.

Rafoltov komentatorski stil

Temeljna su obilježja Rafoltova interpretacijskog stila bogat i razveden metajezik, parafrastričnost i preglednost izlaganja. Njegov metajezik uključuje obilje pojmova iz spoznajnih područja s kojima ovaj autor komunicira i iz kojih crpi ideje — to su, prije svega, filozofija, književna teorija, teorija filma, historiografija i antropologija. Budući da neprestano dijalogizira s brojnim autorima i da se referira na biblioteku tekstova, Leo Rafolt se često služi parafrazom koja je »diskurzivni supstrat svakog komentara« (Daunay). Postupak parafraziranja, koji neizostavno posuđuje materijal od svoga predmeta, omogućuje mu pojašnjavanje stručnih pojmova, izbjegavanje dvosmislenosti, sažimanje ili komentiranje izvornog teksta.

Parafraza pridonosi preglednosti izlaganja. Ta se preglednost na mikrorazini ostvaruje parafrastričnim konektorima karakterističnim za akademski diskurz: *u prvom redu — u drugom redu; s jedne strane — s druge strane; riječ je o i sl.* Spomenuti su konektori u Rafoltovu tekstu uistinu česti. Zadaća im je sugerirati jasnoću mišljenja, sposobnost uspostavljanja razlika među bliskim fenomenima, postupnost izlaganja. Na istome poslu marljivo sudjeluju i prilozi *prvo, drugo, treće, četvrto...* Leo Rafolt ih gotovo opsesivno upotrebljava — na stranicama ove

knjige bar se četrdesetak puta na njima zasniva logičko segmentiranje teksta.

* * *

Sve u svemu, Leo Rafolt je aktivan tumač, obaviješten, angažiran, otvoren različitim poticajima, pritom provokativan, politički korektan, u dosluhu s recentnim interpretacijskim i kritičkim uvidima i trendovima. U svojim teatrološkim čitanjima on demonstrira zavidnu sposobnost odmicanja od same drame, pri čemu upućeno govori o različitim fenomenima koji se konkretnom tekstu mogu implicitno pripisati ili pridružiti. Knjiga *Priučena na tumačenje. Deset čitanja* značajan je događaj za hrvatsku teatrologiju. Kanon suvremene hrvatske drame koji je Leo Rafolt uspostavio antologijom *Odbrojanje*, ovom je interpretacijskom čitanjem jasno obrazložen, opisan i izmisticiran. Našoj se suvremenoj drami i teatrologiji vjerojatno ništa bolje i nije moglo dogoditi.

KREŠIMIR BAGIĆ

Podsjetnik o suštini stvari

Terry Eagleton: *Zašto je Marx bio u pravu*. Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.

Za nas, koji smo veći dio ili dobar dio svoga svjesnoga života proživjeli u socijalističkoj Jugoslaviji, knjiga T. Eagltona *Zašto je Marx bio u pravu* je omamljujuća, očudavajuća i očaravajuća. Ne zato što bi, u mom slučaju posebno, otkrivala nešto što nisam i ranije znao, nego zato što o Marxu piše autor iz kapitalističkog

miljea. Dakle, netko tko mora imati jake razloge i puno građanske hrabrosti da se u okružju koje podvrgava kritici prikaže pobornikom suprotne, da ne kažem *ne-prijateljske* strane. Za nas koji se nismo dali zavesti milozvučnim govorom hrvatskoga nacionalizma i reskim jezikom tuđmanovske demokrate početkom 1990-ih, nego smo ostali pri svome utemeljenom i boljem, socijalističkom stajalištu, Eagletonova knjiga je priznanje za očuvanje integriteta i dosljednosti. Sve druge njezine blagodati trebaju pomoći mladima i najmlađima da se pobune odmah i zatraže socijalizam u Europskoj uniji, koja je postala idealnim okružjem za socijalističko uređenje života svih naroda Unije, koji su u njoj i koji će u nju tek prispijeti.

S druge strane, za nas koji se Marxovim djelom i socijalizmom bavimo već dugo, koji smo u jugoslavenskom socijalizmu živjeli svjesno, kritički i odgovorno, ne glumeći komuniste u sastavu pete kolone u članstvu Saveza komunista, dakle koji nismo nasjedali jeftinom desničarskom kritizerstvu i ispraznom ljevičarskom (samo)hvalisanju, Eagletonova knjiga znači i potvrdu ispravnosti mišljenja. Ono što je znao i prevideo Marx prije 160 godina, znali smo i mi prije 40, 50 godina, preko onoga na što su ukazivali marksistički filozofi, sociolozi i antropolozi, a to je sve ovo što nas je zadesilo i što i Eagleton ističe kao negativno iskustvo koje se moglo izbjeći. Na raznorazne devijacije i degradacije, anakronizme i retrogradnosti, ukazivali smo i mi, poučeni marksističkom teorijom i socijalističkom praksom iz prethodnoga poretka. Eagletonova knjiga govori koliko smo i mi bili u pravu. Iz toga aspekta gledano, ponavljamo, Eagletonova knjiga je važna i potrebna, jer na ovaj hrvatski prostor dovedi bitna pitanja društvenoga razvoja u sve očiglednijoj dvojbi (čije se razrješenje više ne može odgađati): socijalizam ili barbarstvo.

Da nam se ne bi predbacilo kako tvrdimo nešto bez argumenata, podsjetit ćemo (starije) i preporučiti (mlađim) čitateljima stajališta koja je zastupao jugoslavenski marksist Predrag Vranicki, autentični i najveći antidogmatski filozofski pisac s južnoslavenskih strana, o kojemu se dobar glas raširio daleko po svijetu. U svojoj knjizi *Marksizam i socijalizam* (Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1979; njemačko izdanje 1985; kinesko izdanje 1985) Vranicki se, otvoreno i krajnje nedogmatski, razračunavao sa svim onim kontroverzama koje su se pripisivale Marxu, podvedene pod jedinstveni pojam staljinizma, a o kojima u svojoj knjizi piše i Eagleton. Sumirajući svoju raspravu o razlozima koji su doveli da je *Oktobarska revolucija* završila u sistemu staljinizma, Vranicki kaže: »najveća je historijska greška, površnost i nepravda kada se ovaj sistem (staljinizam — op. N. M.) proglašava socijalizmom pa čak i komunizmom. Svakoj današnjoj konzervativnoj i reakcionarnoj buržoaskoj misli veoma je lako zatim kritizirati i diskreditirati komunizam, na osnovi ukazivanja na sve ono što se u tom sistemu zbivalo i što odudara od danas već usvojenih normi ponašanja i odnosa već i u razvijenijem buržoaskom društvu, koje je međutim spremno na drugim stranama da ponovno isto tako postupa.« (str. 84).

Analizirajući, pak, povijesnu situaciju u kojoj se našlo boljševičko revolucionarno rukovodstvo, Eagleton piše: »Ne radi se o tome da izgradnja socijalizma ne može početi u oskudnim uvjetima. Radije je riječ o tome da bi se bez materijalnih resursa izokrenula u monstroznu karikaturu socijalizma kao što je staljinizam. Boljševička se revolucija ubrzo našla opkoljena imperijalnim zapadnjačkim vojskama, a prijetili su joj i proturevolucija, glad u gradovima i krvavi građanski rat. Bila je napuštena u oceanu uglavnom neprijateljski raspoloženih seljaka koji nisu bili voljni predati teško stečeni višak

gladnim gradovima svega nekoliko kilometara udaljenim od njih. S uskom kapitalističkom bazom, katastrofalno lošom razinom materijalne proizvodnje, oskudnim tragovima civilnih institucija, desetkovanom i izmučenom radničkom klasom, seljačkom revolucijom i nabujalom birokracijom koja se suprotstavljala caru, revolucija je bila u problemima već od samog početka. Na kraju, boljševici su pod prijetnjom uveli svoje izgladnjele, malodušne i ratom iscrpljene ljude u modernitet... Tragična je ironija čitavog dvadesetog stoljeća u tome što se socijalizam pokazao najmanje moguć ondje gdje je bio najpotrebniji... U stvari, na paradoksalan način, staljinizam ne diskreditira Marxovo djelo, nego svjedoči o njegovoj ispravnosti.« (str. 30, 31).

Mogli bismo, kad bi bilo prostora, nabrojiti još puno ovakvih paralela (o determinizmu, slobodi, višku vrijednosti, parlamentarizmu, partijnosti, zabludama socijaldemokracije, kapitalističkoj prilagodljivosti, pohlepi itd.) da bi se uvidjelo, računajući na iole objektivnog čitatelja, koliko je Marx bio u pravu. Njegova misao ne zastarijeva ma koliko se mijenjali (čitaj: prilagođavali) oblici kapitalističkog zadovoljavanja vlastite nezajazljive pohlepe. Uostalom, svatko tko gleda oko sebe to može uvidjeti. Jer, piše Eagleton, »Kapitalizam je stvorio više prosperiteta nego što ga je ikad bilo u povijesti, ali je cijena toga (naposljetku, ne samo u siromaštvu milijardu ljudi) bila astronomska... Po prvi put u povijesti oblik života koji je prevladao ima moć ne samo da uzgaja rasizam i širi kulturni kretenizam, povede nas u rat ili nas zatvori u radne logore, već da nas zбриše s lica zemlje.« (str. 19). Nas na hrvatskom sektoru ovoga kapitalističkog požarišta još nisu zbrisali s lica zemlje, a kad će — vidjet ćemo. Jer, ono što nam je tuđmanovska devolucija donijela, obećavajući ulazak u red »slobodnih zemalja« odigralo se, kako piše Eagleton (a kako i sam galamim o tome već dvade-

set godina!), na sljedeći način: »Kad su sloboda i demokracija napokon dojahale da spase sovjetski blok, učinile su to u obličju ekonomske šok-terapije, oblika pljačke usred bijela dana uljudno nazvane privatizacija, gubitak posla za desetak milijuna ljudi, ogromno povećanje bijede i nejednakosti, zatvaranje besplatnih dječjih vrtića, gubitak prava žena i gotovo uništenje mreže društvenog blagostanja koja je tako dobro funkcionirala u tim državama. Čak i u tom slučaju, postignuća komunizma ipak prevladavaju nad promašajima.« (str. 25).

Odgovor na ovako jadne i bijedne prilike može biti samo jedan: socijalizam. Eto, pokazuje nam to i najnoviji slučaj, koji bih nazvao *Nora Fora sindrom*, kad je za liječenje teško bolesne djevojčice Nore Šitum u kratkom vremenu među građanima skupljeno skoro pet milijuna kuna. Što je učinjeno? Socijaliziran je, podružtvljen je problem; zajednica je solidarno ustala da spasi svoga člana. A taj princip solidarnosti morao bi biti sistemski, ugrađen u državu i društvo ustavom i zakonom, običajima i navikama. Ali za takvo što potrebni su — socijalisti. Za razliku od današnjih preobučeni »komunista« tj. hadezeovaca i cukervaser ljevičara, odnosno socijaldemokrata, tj. revnonskih plaćenika kapitala, koji se ne usude ni pisnuti o socijalizmu, o hrvatskom socijalizmu ili socijalizmu današnje Evrope, dok se (što malo tko zna) za vrijeme NDH o socijalizmu, dakako hrvatskom socijalizmu, raspravljalo jasno i glasno, otvoreno i bez zazora. Ali o tome nekom drugom prilikom.

Gledajući s nacionalnoga stajališta, za Republiku Hrvatsku je poguban ulazak u Europsku uniju. Ulaskom u EU nestat će ili će biti znatno umanjene sve komponente koje hrvatsku naciju čine nacijom, a hrvatsku državu državom. No, promatrajući marksistički, ulaskom u EU, što znači prihvaćanje europskih normi i standarda u svim područjima života i

djelatnosti, Republika Hrvatska bi trebala postati ekonomski i kulturno vrlo prihvatljivo, štoviše poželjno mjesto, što u kontekstu europskoga miljea znači i pogodno mjesto za razvijanje socijalizma. Europska Unija je bogomdana, idealna sredina za socijalistički razvoj! Oni hrvatski građani nacionalističke orijentacije, već sada u manjini (ne treba im pripisivati ogromnu većinu neodlučnih, nezrelih i povodljivih građana), postupno će gubiti na broju i važnosti. Rast će broj indiferentnih spram hrvatstva, a povećavati se broj onih kojima će osobni i grupni angažman za poboljšavanje kvalitete života u EU, pa tako i na hrvatskom prostoru, uvođenjem socijalističkih reformi biti temeljem vlastita angažmana. Osveščivanje socijalističkoga ideala trebao bi biti najveći hrvatski doprinos budućnosti EU! Eagletonova knjiga pripomaže tome nau-
mu.

NIKICA MIHALJEVIĆ

Futurističko višeglasje na vjetrometini izvedbe

Mladen Machiedo: *Futurizam 100 godina kasnije, Radiofonski collage*.
DHK, Zagreb, 2010.

Ova neobična knjiga Mladena Machieda uvelike odskače od štiva kakvo smo svikli od njega očekivati — ona, dapače, i nije prvenstveno naumljena da se čita, nego zapravo, ako mi je dopušteno reći, pati zbog svoje ukoričenosti. Stoga bih i svoj prikaz započela osvrtom na dva odlomka

iz autorove »Završne napomene« koji će ponajbolje pokazati što pritom mislim. Odlomke, napominjem, neću navesti redosljedom koji su otisnuti, jer je on u izdanju zapravo obrnut, drugi naime pretvodi prvome, kao svojevrsna ironija u odnosu na autorovu zamišljenu recepciju svojega »radiofonskog«, ali, kako ćete čuti, potencijalno i kazališnog *collagea*. U prvome se naime za autorovo djelo predviđa »trostruka recepcija«: prva, »tihim čitanjem kao živo, protočno, kritičko (i kritično!) svjedočanstvo o prvom avangardnom zaletu prošlog stoljeća«; druga, »kao eksperimentalni radiofonski *collage*, uključivši izmjenjivanje solo-’dionica’ i višeglasja, snimke recitacija i futurističku glazbu (sa CD-a)«; i naposljetku treća, »kao scenska izvedba u skladu s prethodnim naznakama, prikladnom scenografijom (pozadina i osvjetljenje) i vizualiziranim kretanjem sukladno ’uputama’ iz samog futurističkog teatra«. Ali jao, o tim autorovim namjerama saznajemo nakon što smo već doznali i sljedeće: »Prvotan je rukopis imalo na uvidu — posredno ili neposredno — petero mladih redatelja ’Hrvatskog radija’ 1 i 3, koji su ga otklonili, ne znajući ’kako da ga postavje’«.

Odlomke navodim ne samo kako bih potkrijepila da je posrijedi svojevrsni scenarij, ako ne baš dramski predložak — da je dakle u pitanju knjiga koja od svojih čitatelja iziskuje stanovit stupanj kazališne mašte, a onda i kazališnog obrazovanja, nego i stoga što drugi odlomak — bez namjere da se ikoga ovdje posebno proziva ili kudi — bolno svjedoči o tome kako danas stojimo i s radiofonskom ili pak kazališnom maštom, a, bojim se, i s kazališnim obrazovanjem. Navedeni podatak međutim o nevoljkosti da se ovaj scenarij nekako postavi, unatrag je Machiedovu rukopisu priskrbio i ono što autoru vjerojatno i nije bilo prvo na umu — a to je da se iz svojevrsne mimeze procedura futurističkoga kazališta, poduzete u službi gotovo komemoracijskog podsjetni-

ka na davno vrijeme futurističkih provokacija, prometne u autentični prekršaj, udar u navike i inercije našeg i redateljskog i gledateljskog mišljenja. Jer, povijest ima neugodnu naviku kretanja u krug i ponavljanja već prijedanih etapa: ako je futuriste nekad vrijeđala bogobojazna neupitnost klasika i nastup komercijalnih prizemnih sadržaja što golicaju maštu građanskoga licemjerja, bismo li im mogli zamjeriti što kroz ove stranice njihovi istupi progovaraju s punom zvonkošću obnovljenih opravdanja? Ukratko, ovo nije sjećanje na futurizam 100 godina prije, nego dobrodošlo pitanje o tome ima li danas sluha za njegovu pojavu 100 godina kasnije, jesmo li doista ogrezli u pitanjima ukusa, zaključani u postmodernistički ormar u kojemu je jednako svejedno koji ćemo od isluženih stilova obući, ili smo zapravo ponovno utonuli u njegov zagušljivi mrak, zatrpani izlizanom odjećom uhodanih kulturnih konzumacija, nesposobni otvoriti vrata i udahnuti svježega zraka pobune i izazova, pa dolazili oni i iz stogodišnje prošlosti? Što su, zapravo, pitat ćete se s pravom, naši spomenuti ali neimenovani nesretni redatelji smatrali tako neizvedivim, i odakle nam pravo da im, osim nedostatka mašte, pripišemo i nedostatak obrazovanja?

Ovaj scenarij s preciznim i ne tako zahtjevnim uputama redatelju i izvoditeljima — uputama koje se tiču raspodjele glasova među spikerom i utjelovljenjima pisaca odlomaka koji se kolažiraju, nadalje, sugestija da se ritmu čitanja posveti posebna pozornost i, shodno vlastitim režijskim zamislima, slobodno pribjegne višeglasnom, možda čak i ne nužno razumljivom izvikivanju kada su u pitanju manifestni pasaži — zbunjivao je naše redatelje, očito, gubitkom bilo kakva čvrstog referentnog žanrovskog okvira, odsutnošću suvislih, a za volju neodređeno naznačenih, uvelike problematičnih i nerijetko namjerice disfunkcionalnih futurističkih izvedbenih »uputa«, koje kao da

prije recepciju opstruiraju nego li joj pridonose. Osobito ih je, predmnijevam, uznemirivao neraznatljivošću ičega što bi udovoljavalo tromim uzusima radio- ili kazališnih drama: tu, vidi vraga, nema likova, nema zapleta, nema psihologije, nema dijaloga, nema uvoda, napetih lukova, kulminacija i katastrofa, nema onoga što je još Artaud izdvojio u kazalištu koje mu se smučilo, »muka oko novca« i »ljubavnih strahota« za dokone voajere, ukratko svega onoga što još uvijek u dovoljnoj mjeri preplavljuje naše pozornice i naše kino i TV ekrane, a da se i ovakva razmjerno nevina knjižica ne bi doimala kao neki odbojni autorski hir. Protagonisti ovoga kazališnog djelca čudni su fanatici i prevratnici, ta danas posve iskorijenjena vrsta preuzimača krajnjeg rizika da se bude izviždan i osramoćen, neshvaćen i odbačen, a njihove replike i nisu replike, nego citati njihovih pjesama, odlomci njihovih manifesta, fragmenti njihovih i tuđih memoarističkih spisa, kasnijih biografija i svojedobnih polemičkih istupa, a tako i međunacionalnih razmjena i odjeka (među kojima se izdvajaju i dva hrvatska, jedno svjedočanstvo profesora Mirka Deanovića o Marinettijevu nastupu u rimskom Teatro Valle, i jedan posprdni komentar o futurističkoj »obmani«, a koga će drugog nego li Antuna Gustava Matoša). Redom se tu dakle nudi neka pusta intelektualna sofisterija šačice, doduše, najvećih europskih umova i pjesnika kao što su Palazzeschi i Papini, Apollinaire, Ahmatova ili Croce, koji zasigurno danas nisu kadri privući široke mase poklonika i konzumenata.

No nije to razlog zbog kojeg se usudujem govoriti o manjku obrazovanja i interesa i naše publike i naše mlade redateljske petorke, tko je god tvorio — jer to naime uistinu ne znam, pa sudim i o spomenutom odbijanju više kao znamenu trenutka, ako ne i simptomu njegove bolesti. Konačno, i naši ovdje okupljeni autori, grmeći protiv tradicionalizma i aka-

demizma, s jednakim žarom grme i protiv školskog gnjavljenja književnošću i klasicima, pa bi bilo daleko od duha njihovih prosvjeda, a onda i od heretičkog duha ove knjižice, promicati ikakav apriorni zagovor veličine nečijih imena i opusa. Ne, u pitanju je nešto daleko važnije, a to je neupućenost u pogledu samih kapaciteta i granica radio ili kazališne izvedbe, tvrdokorna zarobljenost u njegove mimetičke okvire, nevoljkost da se u ovome nacrtu za izvedbu prepozna nešto živo i presudno za samo biće predstavljačkoga čina, a ne neka kulturološka okamina koju podupire kakav izbirljivi knjiški znalac. Futurističko je kazalište naime, bio u pitanju talijanski ili ruski futurizam, rodonačelnik svekolikog neposustalog pre-vratništva kazališta dvadesetog stoljeća, svih vizija koje su nastojale raskrstiti s njegovim, kako ga je u tome pogledu zaboravljeni Brecht posprdom nazivao, rezistentnim kulinarским, konzumentsko-probavnim karakterom, s njegovim večernjim ritualima udjeljivanja kulturne porcije koja na našim razumijevanjima i životima neće ostaviti nikakva traga, a u prilog njegovu izravnijem, premda katkad i neugodnijem kontaktu s publikom, njegovu prekoračenju ako ne i rušenju granica iluzije, njegovu karakteru svojevrsna nepripitomljivog skandala, a prije svega u prilog njegovoj nesvodivoj i nepremjestivoj aktualnosti — ne samo u smislu tehnološke, pa i političke aktualnosti, nego i aktualnosti njegova odvijanja *hic et nunc*, njegove prilike da djeluje naglo, neočekivano, brzinski, improvizacijom, slučajno i disruptivno.

Govoriti o futurizmu stoga je u neku ruku besmisleno u žanrovskim okvirima udžbeničkih pregleda i znanstvenih studija — futurizam je, kako rekoh, prije svega zamišljen kao prekršaj, i to od pojedinačnog izgreda kojim se dovode u pitanje građanski rituali — između ostalog, i rituali kazališnih premijera i njihovih jalovih nazdravica, njihove dugočasnosti,

uozbiljenosti i licemjerja — pa sve do zamisli dugoročnijih preobražaja senzibiliteta i naslijeđenih identiteta, što će ih posebice — kada je u pitanju žena i njezina budućnost — zagovarati Valentine de Saint-Point i Marinettijeva supruga, Benedetta Cappa, o kojima raste suvremena bibliografija što je naš autor budno prati, ali ne zbog pedanterije, nego iz pobude da provjeri što se može zbiti s povicima o novoj, okrutnoj ženi u kontekstu današnjeg feminizma. Zajedno s ostalim ovdje kolažiranim fragmentima, koji se izmjenjuju i u ritmu žanrovske smjene, ali i grupiraju u povremeno okupljene zajedničke motive, i ti su povici dovedeni u kontekst dakle pitanja što je od te pre-vratničke baštine danas preostalo. Drugim riječima, nije li najprikladnije futurizma se sjećati i o njemu misliti upravo u terminima izvedbenog čina, uklapanja dakle svih njegovih proklamiranih, uzburkanih težnji upravo u kakav sinkretički nastup u kojemu bi se, kako Valentine de Saint-Point zahtijeva, preplele umjetnosti glazbe, plesa, poezije, arhitekture, slikarstva i kiparstva?

No nije u pitanju zamisao prema kojoj bi se totalnom teatarskom sinergijom samo što spektakularnije dočarala kakva priča, nego zahtjev da se uspostave neslućene i katkad namjerice artifičijelne afilijacije pjesme i slike, drame i glazbe, ali i pretvorbe svakodnevnih ambijenata u kazališne scenografije za prodorni krik usuprot pregradama življenja i osjećanja, kako bi došlo do preobrazbe mjesta društvenoga sraza u mjesta kulturnog doživljaja. Sve to futurizam poduzima naime usuprot omami i amneziji u pogledu toga što su nove tehnologije — tada prije svega fotografije i filma, novih prijevoznih sredstava kao što su željeznica i avion, a danas neizbježnih internetskih i mobitel-skih brzinskih prijenosa informacija, slika, ljubavnih i inih poruka — donijele formama naše mašte, oblicima naših op-vođenja, naših mogućnosti da budemo

prestrašeni, zatečeni ili začuđeni, a onda i našim sposobnostima da stvaramo, primamo i definiramo umjetničke prakse. Pretakati, prema tome, futuristički pokušaj u kakav književno ili kazališno-povijesni pregled, gdje futurizam nažalost sad počiva kao tek još jedan kulturni leš, značilo bi pomiriti se s njegovim pripitomljenjem u jezičnu sintaksu protiv koje su futuristi ustajali, u apstrakcije povijesnih i stilskih kontekstualizacija, u još jedan pomoćni odjeljak učene kulture, koji ne bi mogao reproducirati njegovu ambiciju da se useli u kavane, salone, kućne ambijente i ine ljudske prostore i prodrma i one kojima ne pada na pamet o njemu čitati ili učiti.

Danas je mnogo stereotipnih, pa i moralističkih predrasuda vezano uz riječ *performans*, a što je još gore, pitanje je i koliko njegovih ljubitelja znade da mu je osnovni movens potekao upravo iz futurističkih napora uperenih protiv kazališnih konvencija koje i danas prešutno držimo nužnima — kao što je dizanje i spuštanje zastora na pozornici, udjeljivanje završnoga pljeska, stroga podjela između međusobno nedodirljivih izvođača i gledatelja, prihvaćen rez između njihovih svakodnevnih i profesionalnih persona, a onda i između procesa stvaranja i završnog proizvoda danog na estetsku konzumaciju. Sve je to Machiedo imao na umu kada se odlučio i sam za formu nastupa, radiofonskog — koji bi prodro u sve zakutke i kroz sve zabrane naših stvarnih i društvenih okućnica i plotova — ili pak kazališnog, koji bi se možda i odvio u kakvu netipičnom javnom prostoru, a u kojemu bi se čuli živi ljudski glasovi — zastupnici onih koji su svoje cijeje živote ugradili u futuristički projekt, glasove u kojima bi riječi potresale ne emocije iz uzana raste-ra trivijalizirane erotike i njihovih uzvišenih sublimacijskih varijanti, nego iz arsenala poetičkih i anti-institucijskih bitki, apela na aktivizam i bunu, pa čak i

vrijeđanja najukorjenjenijih humanističkih pretpostavki razuma i poželjnosti mira, a za volju slavljenja ludosti, apsurdna, mehanizacije, tehnologije i čak rata.

Namjerna iskrzanost fragmenata što ih Machiedo okuplja u svojem predlošku za izvedbu tu je zato baš da poluči uzajamne sudare riječi što slobodno lete u radiofonski ili kazališni prostor, da nagna recipijenta da sam uspostavlja ironije, a možda i nostalgijne sjete. Za svaki se fragment u početnim sjajnim didaskalijama na niz nekarakterističnih načina sugerira različita vrsta intonacije kojom bi glumci morali, kako je i bio dominantan uzus futurističkih večeri, svjesno anti-realistički deklamirati — kao što su »polemički«, »apodiktički«, »ogorčeno«, »kroničarski«, »patetično«, »u crescendo«, »uvjereno«, »zajedljivo i bezobrazno«, »gromoglasno« pa »spuštena tona«, »autobiografski« ili »zaneseno«, »u znaku velikog Ega«, »opominjući«, »trpko« ili »utopijski i naivno«, a tako i »vidovito«, »autoritativno« i »nehotice karikaturalno«, »intimistički«, a zatim i »kao silno otkriće«, »kao razložno, a zapravo fanatično«, »lapidarno i strogo«, pa čak i »kao da je u pitanju didaskalija«. Ne vjerujem dakle da u nas nema glumca koji ne bi našao izazova da se bilo pred radijskim mikrofonom, bilo u nekoj maštovito smišljenoj inkongruentnoj pozi i uživo, tu pred nama, oda uvježbavanju i provedbi ove, u nas sasvim zaboravljene skale nametanja i nadmetanja, varijetetskog izvikivanja, autoironijskog poigravanja, pjevušenja i recitiranja, provedbi koja jednom od njega ne bi tražila nadarenosti impersonacije kakvih psihološki zaokruženih i socijalno određenih fiksijskih osobnosti, nego zauzeće nekog stava koji bi, tko zna, možda rezonirao i s onim predjelima njegove ili njezine »osobnosti« koji u sadašnjem rasporedu repertoarnih snaga ne uspijevaju doći do izražaja.

Pitam se tako usputice, naravno, pristrano, je li ijedna glumica u nas ikada imala prilike javno izreći ono što bi joj priskrbili zazorni odlomci ženskih futurističkih manifesta, u kojima se klikće protiv moralizama i predrasuda, u prilog ženinom uzvišenom nagonu, nasilju, okrutnosti, i gdje se zaziva integralna, kompleksna žena, nagonska, intuitivna, laskava, lukava, voljna, a tako i njezin novi Teatar? Je li doista moguće da se glumci mire s činjenicom da poeziju čitaju tek prigodno, u obol ovome ili onome pjesniku, opusu, školi, periodu, ako hoćete i lirskom ugođaju, nikad sučeljenu s nepoetičnim okolnostima, ili pak sa suprotno ugođenim žanrovima podrugljiva komentara, bučna manifesta, hladne kritike, odmjerenе povijesne ili biografske činjenične crtice, kao što je to ovdje slučaj? I bi li njihov pristanak da nastupe u Machiedovu scenariju bio kadar pobuditi tek ravnodušnost, najtužniju i najsramotojniju od svih ljudskih reakcija? Ne pristajem posve u to vjerovati, a očito niti naš autor nije u to htio vjerovati, i zato se valja nadati da će *Futurizam 100 godina* kasnije nadići svoju knjižnu egzistenciju i naći se, kada se najmanje budemo nadali, na kakvoj izvođačkoj vjetrometini, usred koje će njegovi odlomci, stihovi, rečenice, zabilješke, krici, devize, metafore, refleksije i ispovijedanja, kritički komentari, protesti i pogrde, ustali s papira i mrtvih stranica, vibrirati zvonkim glasovima, ili pak promuklim u hrvanju s bučnim neodobraivanjem publike, i vijoriti se osnaženi nestankom u vjetru koji ih bude odnosio.

LADA ČALE FELDMAN

Kroz zasun teksta, među afekte kazališta

Nataša Govedić: *Emocionalna predanost i politika afekata*.
Antibarbarus i Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb, 2009.

Valja na početku priznati da je Nataša Govedić već uvelike preobrazila krajolik hrvatske kazališne kritike, i to ne samo tako što je bitno podigla njezinu teorijsku razinu — uzvisujući naime svaku predstavu u povod načelnijih rasprava i u družbeništvo s najzahtjevnim referencama svoje lektire — nego i tako što je svojim ustrajno povišenim tonovima krčila spisateljske slobode, zazivajući da se pisanje o kazalištu osovi u svojem svojstvu javnoga dijaloga te da se prestane svoditi na kalkulantско задјеванје, ако не и опрезнјачко мјерканје што се појединим поводом смије рећи, колико је који достојан и какве критичарске енергије. О томе довољно свједоћи и књига *Emocionalna predanost i politika afekata*, која се својим насловом додуше доима заокупљеном много širom problematikom — nečim što bi nominalno potpadalo križištu psihologije i politologije — ali koja svejednako kazalište drži žarišnim mjestom i svoje refleksije i svoje politike, ali ponajprije mjestom na kojemu se najakutnije očituje ono što je meta autoričine dugogodišnje bitke — posvemašnja ravnodušnost kao najjači adut kulture straha, ravnodušnost kao oblik emocionalne uskrate, ali i građanske i političke neodgovornosti, koja kazalište truje bez obzira dolazi li taj otrov iz redova financijera, institucija, samih izvođača ili medija koji ih prate. Ne krijem zadovoljstvo što je povod da o njezinu radu govorim baš ova knjiga i njezino, kako autorica sama nekoliko puta u knjizi formulira, neukrotivo »emocional-

no polje»: sjećam se nekih naših svojedobnih, da ne kažem davnašnjih, prepirki oko toga koliko je kao kritičarka dosljedna u svojem sudu o ovoj ili onoj predstavi, i sjećam se da sam kao glavni argument tada svojoj mlađoj kolegici rekla kako će doći dan kada će na temelju svojih kritika objaviti knjigu i kako će ta nedosljednost postati strašno uočljiva, a danas mogu samo reći kako me autorica tijekom godina uspješno uspjevala razuvjeriti i kako me osobito ovom knjigom pridobila za svoj oblik dosljednosti — jer njemu naime i jest ime emocionalna predanost.

Ova knjiga, dakle, obrubljena tim svojim konceptualnim krovistom, nastoji potaknuti naš interes za sferu u kojoj autorica detektira gotovo proskribirani areal javne riječi, osobito kada je u pitanju hrvatsko intelektualno ali i svakodnevno podneblje, u kojemu se, kako ona zorno pokazuje, emocijama s jedne strane obilato manipulira, a da se s druge izravni priklon osobnoj emocionalnoj seizmografiji ili izravni spomen afektivnosti zapravo izbjegava, zataškava, intelektualno podcjenjuje ili trivijalizira stigmom »sentimentalizma«, koji ona oštro dijeli od produktivne, uznemirujuće i protuslovne prirode naših neistraženih emotivnih izvora. Onkraj svojih tema i teza, knjiga nudi i navlastit emotivno-kognitivni dobitak, jer se čita nadušak, i vraća nam našu katkad jednako apatično poljuljanu vjeru u neporecivu, apsolutnu važnost odlaska u kazalište, krećući se pri tome u hibridnome području, području koje nastoji promisliti refleksivni cijep svijeta emocija i svijeta kazališta. Nazivam ga hibridnim tek prigodice, jer se barijere dvaju polja u knjizi uspješno narušavaju, i jer kazalište u njoj postaje vrelo političkih naboja naših emocionalnih investicija i turbulencija. Takav mi se odabir dvaju nepoćudnih suputnika — emocija i kazališta — čini višestruko hrabrim i punim latentnih značenja, značenja naime koja u knjizi nećete pronaći na razini manifestnih obznana, ali koja

nesumnjivo ravnaju izborom njezinog fokusa.

Hrabrost koju spominjem navraća prije svega na onu već spomenutu izloženost što ju je Nataša Govedić svjesno preuzela kao zadatak u svojoj preobrazbi hrvatskoga javnoga govora o kazalištu, bilo da je riječ o dnevnoj novinskoj kritici, usmenoj kulturi anegdota i trača ili akademskom diskursu. A ta hrabrost isходи upravo iz njezine nesuzdržane predaje kazališnom fenomenu — odbijanja naime da u njemu vidi tek kutak umjetničke ponude, tek jedan od izvora kulturne konzumacije, privremeni odušak, zabavu, priliku za estradno nadmetanje publike i glumaca, ali i odbijanja da ga promatra i isključivo kao svoj profesionalni zadatak, objekt promišljanja, zasebni zadržan estetičkog interesa i uporabe specifične terminologije i metodologije, kao dakle svoju teatrološku »specijalizaciju« — i stoga uistinu dosljedne odluke za to da u njemu nikada ne prestane gledati »javnu pozornicu«, pa i onda kada je ta pozornica naizgled ispunjena samo intimističkim sadržajima, predestiniranima za emocionalnu uzbunu.

Tako i ova knjiga jest i knjiga o kazalištu, premda svojom žanrovskom pripadnošću slobodnoj esejističkoj refleksiji, a mjestimice i svojim strukturnim obilježjima poetske montaže, svjesno ne želi pripadati ijednom od naslijeđenih obraza teatrološkog pisma — niti je to teorijsko-estetička rasprava, niti kazališno-povijesna studija o suvremenom hrvatskom glumištu, niti monografski prikaz nekog dramskog, redateljskog ili glumačkog opusa, niti procjena repertoarnih odabira, a da u njoj svejednako pronalazimo bogatstvo sugestija koje zadiru u sva ta moguća odredišta teatrološke analitike. No odlučnost ovoga izbora da se dakle u kazalištu vidi ponajprije epistemološki i etičko-politički izazov povezana je i s promocijom afekata kao ključne poluge te izazovnosti u kulturi u kojoj se, kao što

već rekoh, afektivnost nastoji istisnuti iz javnoga govora kao nešto čemu robuju žene, pa se tiče i konkretne feminističke politike Natašinog pisma, koje ni samo ne preže od toga da krši protokole ponašanja u »privatnoj« i »javnoj« sferi, pa stoga slobodno upliće osobne autoričine afektivne odnose s kćeri ili izgubljenom majkom i bakom u diskusiju o profesionalnim odnosima što ih ona u svojstvu kritičarke, teoretičarke, spisateljice, dramaturginje i redateljice dnevno njeguje sa svim kazalištarcima, od glumaca do publike.

Utoliko se i njezin zagovor da se konceptualno i djelotvorno preslože granice privatnog i političkog, kao znane devize feminističke kritičke intervencije, logično pretočio u egzaltaciju kazališta kao poprišta na kojemu se upravo te opreke dovode u pitanje i na kojemu se opetovano razmiču i krše granice dopustivih i nedopustivih emocionalnih uloga i odušaka. Prići kazalištu, međutim, na tome, emocionalnome tragu, što je mogao voditi od nerazriješenih nedoumica oko Aristotelova pojma katarze, preko anamneza ibsenističke histerije i enigme Artaudove kužne zaraze do aktualnih pokušaja da se probije sadašnja, anestetična i aseptična opna medijski inducirane emocionalne tuptosti, za autoricu ovdje znači ponajprije suočiti se sa živim tkivom aktualne hrvatske kazališne produkcije. To znači i prekršiti i mnoge druge neizrečene granice koje generiraju rutinersku apatiju naše kazališne kulture, a odnose se na čitav niz deklariranih i nedeklariranih institucionalnih i poetičkih lojalnosti. Tako nas već prve stranice knjige dočekuju bljeskovitim »prizorima«, kazališnim primjerima afektivnih iskoraka iz socio-kulturne »normale« što ih kritičarka evocira pretražujući svoje gledateljsko »emocionalno pamćenje«, a izbor tih prizora neopterećeno šeće predstavama posve različitih, za mnoge i nesumjerljivih ambicija i učinaka, glumačkih i redateljskih idiolekata,

pa tako i repertoarnih i institucijskih izbora, predstavama Exita i ZKM-a, kazališta Kerempuh, HNK-a, ali i nezavisnim produkcijama ili izvedbama trupa kao što su Bad Co i Bacači sjenki. Upravo je ta spremnost da se odgovori na svaki kazališni nagovor, taj bezuvjetni pristanak na svaku kazališnu priliku i trenutak u kojemu će se probiti spomenuta opna emocionalne amnezije i neosjetljivosti, bez obzira na uzajamne diferencijacije, pravi kritičarski etički ulog ove knjige, gotovo prisila da se nerijetko iz različitih razloga razdijeljeni kazališni tabori u ovoj knjizi upuste u ravnopravan razgovor, lišen bitki oko statusa i financija, teorijskih, ideoloških i poetičkih etiketa.

Knjiga se, rekoh, ne vodi niti uobičajenim analitičkim pretincima teatroloških studija, niti se komponira po logici njihovih metodoloških obrazaca, nego se dijeli u šest sugestivno naslovljenih poglavlja: *pokazano, provale, pretjerivanja, ponavljanja, emocionalna predanost i povjerenje*, redom dakle »auratično« izdvojenih takozvanih običnih riječi, koje nas vode različitim kazališnim strategijama uz pomoć kojih predstave koje Nataša opisuje i analizira remete ili propituju hod emocionalne inercije. Nju nam pak autorica opetovano dočarava kao izdanak i učinak suptilne, a katkad i izravne socio-kulturne represije, nazivajući je »skriptom«, zadanim scenarijem naših emocionalnih odgovora, kanaliziranim, discipliniranim, instrumentaliziranim i, što je najvažnije, drastično reduciranim repertoarom afektivnih dozvola, a nerijetko i repertoarom pseudoafekata, repertoarom koji svaka potencijalna, makar i minimalna emocionalna eksplozija na pozornici destabilizira, potičući gledatelje na istraživanje vlastitih afektivnih rudnika. Pri tome, ističem, nije riječ o apriornom ili mističnom zagovoru da padnemo u ponore emocionalne anarhije — ono što zapravo i plijeni u ovoj knjizi jest vješta sprega uporabe ohlađenih psiholoških, so-

cioloških i filozofskih znanja o multi-facetiranosti emocija s autonomno razvijenom i strastveno zagovaranom »politikom afekata«, koja će voditi računa o emocionalnoj osjetljivosti onih oko nas. Emocije ovdje ne pripadaju sferi »iracionalnog«, nego su tijesno spojene sa spoznajom, vrednovanjem i djelovanjem, i upravo se u tome smislu epistemološko–etičko–politički laboratorij kazališta pokazuje povlaštenim medijem posredstvom kojega se ta trojna atribucija emocija i njihovo inter– –subjektivno trenje ponajbolje osvještuje, bez obzira na to koji će segment izvedbenog procesa kritičarka istaknuti kao najdragocjeniju neuralgičnu točku te svijesti — režiju, tekst, pokuse, glumu, glazbu, scenografiju, ili pak — publiku i osobu kritičara.

Bez obzira što knjiga nema ambicije sistematično se pozabaviti bilo kojom od ovih karika u kazališno–komunikacijskom lancu, njezin naizgled postranični i usputni ulazak u svaku od nabrojanih kazališnih sastavnica, ulazak koji se dakle vodi prvenstveno pitanjima, kako kaže, »kolektivne afektografije«, nudi dovoljno teorijski i interpretativno plodnih naputaka o udjelu koji emocije imaju u svakome od tih stvaralačkih zadataka, ali i o bitno razudnijoj slici aktualne kazališne produkcije nego što bi dala naslutiti škrta raspodjela medijskog prostora koja je u Hrvatskoj kazalištu dodijeljena. Iz toga arsenala začudnih uvida i neslućenih poveznica izdvojiti ću samo neke: primjerice, u poglavlju »Pretjerivanja« uspoređuju se Medvešekove i Frljićeve predstave u pogledu djelovanja na gledatelja i njihovi oprečni nagovori na to da osluhnemo ili pak zanemarimo emocionalne opomene svojih, kako autorica veli »sociometarskih« instrumenata. Tako za nju Frljićeve *Bakhe* aktiviraju negativne emocije »straha, tuge, srama, ljutnje, prezira, krivnje, gađenja, tjeskobe, razočaranja, samotnosti«, pa čak i »zavisti i mržnje« upravo zato da bismo bili kadri procijeniti da ne-

što nije u redu u »zahtjevima da prebrišemo iskustva povrede, žalosti, gubitka i gnjeva« što su nam ih donijela recentna tranzicijska iskustva, dok nas nasuprot tome Medvešekovi *Glasi iz planina* i *Život je san* »nagovaraju da emocionalno obilje podvrgnemo samokontroli«, »zaustavimo« svoj sociometar i »podesimo ga na vjersku frekvenciju«. Frljićeva režija šokantnih slika *Turbo folka* autoricu odvodi do izvrsne autopsije odumrle matrice kontrastivno dočarane emocionalne karte Tompsonovih umilnih »pjesama o ljubavi«, i to kao ekstremnog primjera anakronističke muške osvetničke ranjivosti, dok se kritičarska i glumačka profesija odjednom sastaju u zajedničkom otporu prema strahu od emocija, »jer u jednom i u drugom slučaju govorimo o procesu osjetljivih socijalnih vrednovanja«, i jer se i glumac i kritičar sastaju u nezavidnoj poziciji »prekršitelja pravila šutnje o emocijama«. Glumac je, dakako, središnja osoba knjige, njegov je, kako bi Gavella rekao, »neporecivi realitet« okosnica oko koje se pletu afektivni dodiri i razilasci predstave i publike, i stoga ne čudi što su stranice najvišeg doživljajnog intenziteta knjige iz poglavlja »Ponavljanja« posvećene upravo toj, kako kaže autorica, »gladijatorskoj« zadaći, bilo da je riječ o suprotstavljanju žive koreografije i filmske slike iz predstave *Jedan siromašan i jedna nula* trupe Bad co ili o tzv. *durational performance* *Gospođice Julije* Mislava Čavajde i Nataše Dangubić.

Slijedom već navedene pretpostavke o srodnosti glumačke i kritičarske vokacije, opsežni dnevnik osobnih reakcija na ponavljane izvedbe *Gospođice Julije* posebice bolno svjedoči čak i o njihovu neizbježnom interakcijskom upletanju, jer kritičarka se između ostalog ne usteže da nam oda kako su tenzija i uzajamno glumačko nasilje u predstavi dosegli točku u kojoj je poželjela predstavu prekinuti, gotovo time htijući osvijestiti i redatelja i

dramaturga i izvođače o jednosmjernoj slobodi njihovih pravila igre: zamisao s kojom izvedba računa, naime da glumac ima pravo prekinuti predstavu kada više ne može izdržati, i previše se prema njoj oslanja na gledateljevu ravnodušnost, na to da će gledatelj otići, a ne i sam pokušati intervenirati u krug što namjerice probija veo iluzije, prodirući međutim preko pragova jednako glumačke koliko i donekle zanemarene, gledateljske tolerancije. Razgovor o istoj predstavi i njezinim namjernim javnim ponavljanjima vodi autoricu međutim do usporedbe s kazališnim pokusima, također poznatima po ispadima, nekontroliranim ponašanjima i kratkim fitiljima, usporedbe dakle s procesom pripreme predstave koji je prepun prilika za pretjerivanja i međusobna fina podešavanja, riječju, s procesom uzajamne emocionalne kušnje koji svoje amplitude ostvaruje u međuprostoru buntovništva i sigurnosti izolacije od publike, čija nazočnost, naprotiv, glumce *Gospođice Julije* doslovce ogoljuje i čini ranjivima.

Užarenost toga spektakla uzajamne glumačke emotivne destrukcije suprotstavlja se zatim prigušenom no zato ne manje intenzivnom djelovanju predstave *Eks-pozicija* Bacači sjenki. U njoj se dosluh izvođača i gledatelja, također toliko osoban da kritičarka izrijeком »oklijeva o njemu pisati«, prije svega smješta u kontekst naboja scenografije napuštenih zgrada u kojemu se odvija, emocionalnih napuklina prostora i taktilnog prebiranja po njegovim ranama, njegovom, kako autorica veli, bolesničkom tijelu. Lišeni osjetila vida, gledatelji se prepuštaju glumcima koji ih vode ruševnom zgradom, a temeljna emocija koju pritom moraju razviti jest upravo Povjerenje, riječ koja vlada posljednjim poglavljem knjige. Upravo je tom riječju Branko Gavella svojedobno pokušao objasniti u čemu leži normativnost i autoritativnost glumčeva nastupa pred publikom, svjestan da glumčevo povjerenje u samoga sebe, u osobitu važnost

svojega zadatka, nipošto nije lišena snažnih socijalnih, a onda i političkih rezonanci. Sa srodnim povjerenjem nastupa i Nataša Govedić kada nas pri završetku svojega pasioniranog eseja podsjeća da na našim stvaralačkim zamislama leži odgovornost za ozračje povjerenja društva u kojemu djelujemo. Poklonimo joj ga dakle, pročitajmo knjigu.

LADA ČALE FELDMAN

215

Imagologija danas: Postignuća, izazovi, perspektive

Imagologie heute: Ergebnisse, Herausforderungen, Perspektiven.

Uredio: Davor Dukić. Bouvier Verlag, Bonn, 2012.

Kao interdisciplinarna, specijalistička grana komparativne književnosti koja se razvila 50-ih godina 20. st., imagologija se bavi proučavanjem književnih predodžbi o vlastitim i stranim zemljama i narodima. Ona je tek pridošlica na hrvatskoj znanstvenoj sceni. Prvi zbornik temeljnih imagoloških tekstova, *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, izdan je 2009. godine u Zagrebu, a priredili su ga Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje i Ivana Brković. U Hrvatskoj su organizirana i dva međunarodna imagološka skupa, *Imagology Today: Achievements, Challenges, Perspectives (Imagologija danas: postignuća, izazovi, perspektive)*, održan 2.-4. rujna 2009. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, te *History as a Foreign Country: Historical Imagery in South-Eastern Europe (Povijest kao stra-*

na zemlja: povijesni imaginariji u jugoistočnoj europskoj), održan 22.–24. ožujka 2012. u Zadru i Ninu. Objekti konferencije okupile su vodeća imena europske imagologije, te su na njima predstavljeni teorijski i istraživački potencijali imagologije u sklopu suvremenih društvenih i humanističkih znanosti. Zbornik radova *Imagologie heute: Ergebnisse, Herausforderungen, Perspektiven* (ur. Davor Dukić), kao deseti svezak *Aachenskih priloga za komparatistiku* koje je pokrenuo uvaženi belgijski komparatist Hugo Dyserinck, sadrži radove prezentirane na prvom od navedenih skupova. Knjiga je izdana uz potporu Zaklade Alexander von Humboldt u Bonnu, organizacije koja pruža potporu znanstveno-istraživačkom radu, posebice mladim znanstvenicima različitih disciplinarnih usmjerenja.

Zbornik sadrži 23 znanstvena članka, pisana na njemačkom, francuskom ili engleskom jeziku. Nažalost, osim Sadržaja i samih studija, zbornik ne uključuje druge priloge poput pojmovnika ili kratkih informacija o autorima članaka, koje bi uvelike olakšale recepciju. Dok se u dijelu članaka sadržanih u zborniku nastoji nadograditi ili propitati imagološka metodologija prezentirana u zborniku *Kako vidimo strane zemlje*, ostali imaju karakter imagoloških analiza odnosno studija-slučaja.

Zbornik otvaraju predgovori Huga Dyserincka i Davora Dukića. Dyserinckov predgovor pruža definiciju imagologije, kratak povijesni pregled njenog razvoja, te objašnjenje nekih od ključnih imagoloških koncepata. Uvodni tekst Davora Dukića uz osvrt na znanstveni skup 2009. godine kratkim prikazima pojedinih članaka najavljuje sadržaj Zbornika.

Nakon predgovora slijede tekstovi Huga Dyserincka, osnivača aachenske škole komparativne književnosti, i uglednog francuskog komparatista Daniel–Henrija Pageauxa. Oba se rada osvrću na povijest, misiju i metodologiju imagologije te pokušavaju dati odgovor na naj-

češće kritike koje joj se upućuju. Dyserinck u tekstu *Komparatistische Imagologie: »Une ethnopsychologie qui n'ose pas dire son nom«* (Komparatistička imagologija: »Etnopsihologija koja se ne usuđuje izreći svoje ime«) opovrgava kritiku Renée Welleka da je imagologija samo prikriivena etnopsihologija. On ističe da je aachenski imagološki program, utemeljen na racionalističkoj filozofiji Karla Poppera, osmišljen kao model za komparativnu imagologiju koja može zamijeniti svaki oblik »etnopsihologije« komparatističkim istraživanjima europskih književnosti. Pageaux u *Imagologie: bilan d'une recherche, perspectives de réflexion (Imagologija: bilanca osobnih istraživanja i perspektive kritičkih promišljanja)* odgovara na kritike i rasprave o temeljnim aspektima imagološke analize i metodologije: preširoko polje istraživanja, odviše strukturalistička, pojednostavljena klasifikacija odnosa prema drugim kulturama, te konceptualni deficit u usporedbi s postkolonijalnim studijama. Autor usto piše o potrebi interdisciplinarnog profiliranja imagologije (koja bi uključivala historiografske, strukturalne i antropološke pristupe), kao i o glavnim predmetima imagoloških istraživanja (putovanja, problemi prijema, identitet, egzotična literatura, elaboracija modela i teorijski okviri književnih i kulturnih međuodnosa).

Sljedeća se dva teksta bave istraživačkim tehnikama imagologije. Manfred Beller u članku *Die Technik des Vergleichs in der Imagologie (Tehnika usporedbe u imagologiji)* objašnjava da su sve slike o drugim ljudima, državama, rasama i religijama podložne pozitivnim ili negativnim vrednovanjima i interpretacijama, temeljenima na usporedbi s kvalitetama vlastitoga, što dovodi do stvaranja predrasuda, stereotipova i literarnih klišeja. Izdvaja tri modaliteta usporedbe koji leže u temelju stereotipičnih slika: izjave o analogijama između stvari i ljudi druge zemlje i onih naše okoline, antitetiku argu-

mentaciju odnosno suprotstavljanje pozitivnih i negativnih stereotipa, te recipročni efekt koji izaziva negativan sud o drugoj naciji, odnosno pozitivno mišljenje o vlastitoj naciji koje implicira. Beller zatim objašnjava tri faktora koji ne dopuštaju shematsko suprotstavljanje autostereotipa i heterostereotipa: mogućnost modifikacije kulturalnih klišeja pod utjecajem povijesnih procesa, promjenjivost mišljenja kao posljedicu različitih perspektiva koje uvjetuju povijesna iskustva, odnosno geografske ili kulturne distance te utjecaj individualnih točaka gledišta i osobnih namjera nasuprot kolektivnih slika i sudova. Joep Leerssen u radu *The Walloon self-articulation: Imagology and the self-image of regional or nationalist movements* (Valonska samoartikulacija: Imagologija i slika sebe u regionalnim ili nacionalističkim pokretima) na primjeru valonskog pokreta u Belgiji u formi studije–slučaja analizira posebnu varijantu nacionalizma, tzv. »rezidualno–reaktivni nacionalizam«. Definirajući nacionalizam kao »političku instrumentalizaciju nacionalnih autopredodžbi«, autor zorno ilustrira dvostruki karakter valonskog nacionalizma, koji s jedne strane podrazumijeva općedržavni pokret suprotstavljen flamanskim aspiracijama, a s druge regionalni pokret koji brani prava i kulturne tradicije Valonaca. Autor smatra da nacionalistička konstrukcija nacija ne polazi *ex nihilo*, već selektira i redistribuira etničke kategorije iz spremišta povijesnog pamćenja te stoga nema predodređeni rezultat.

Imagološka metodologija tema je idućih triju tekstova ovoga zbornika. István Fried prvi dio članka *Imagologie als Teildisziplin der Vergleichenden Literaturwissenschaft* (Imagologija kao poddisciplina komparativne književnosti) posvećuje raspravi o promjenama statusa imagologije unutar književne kritike. U drugom dijelu članka autor nastoji na primjeru Krležina romana *Zastave* potvr-

diti teze o analitičkoj vrijednosti imagotipskog binarizma Vlastito/Drugo i o značenju *estetskih* fenomena u oblikovanju slika. Paolo Proietti u radu *Imagologie et imaginaire: entre intérêts historiques et culturels et questions de poétique* (Imagologija i imaginacija: između kulturalnih i povijesnih interesa i problema poetike) istražuje ideju dvostrukog istraživačkog potencijala imagologije. Ona, naime, može književnoj slici prići s povijesno–kulturnog, interdisciplinarnog stajališta, propitujući njezin odnos prema povijesnom i kulturnom kontekstu u kojem je nastala, ili iz perspektive književnog interesa za utjecaj poetskih normi na razini kreativnog procesa umjetnika. *Imagologie et politiques identitaires* (Imagologija i identitetska politika), rad iz pera Pavla Seke-ruša, raspravlja o problemu imagološkog pristupa politikama (nacionalnog) identiteta, posebno u slučaju Francuske i zemalja Balkanskog poluotoka. Autor promišlja odnos između književne imagologije kao discipline i metode proučavanja u komparativnoj književnosti i između politika identiteta kao strategija koje nastoje konsolidirati i kontrolirati autopredodžbe i heteropredodžbe.

Zatim slijede članci pripadnika »zagrebačke imagološke škole«, Zrinke Blažević i Davora Dukića. Tekst Zrinke Blažević, *Imagining historical imagology: possibilities and perspectives of transdisciplinary/translational epistemology* (Zamišljanje historijske imagologije: mogućnosti i perspektive transdisciplinarne/translacijske epistemologije), pripada domeni teoretskog diskursa, te iz metateorijske perspektive propituje mogućnosti konstituiranja historijske imagologije kao transdisciplinarne i translacijske istraživačke prakse, tj. ispituje potencijale transdisciplinarne »hibridizacije« klasične književne imagologije s drugim paradigmama. Autorica se posebice osvrće na spoznajne i interpretativne horizonte koje otvara transdisciplinarno povezivanje imagologi-

je s neurobiološkim paradigmama, psihoanalitičkim teorijama sebstva, analizom diskursa i dispozitiva te prakseološkim teorijama. Davor Dukić u radu *The Syndrome of Aboutness as Caring about: Imagology vs. Thematology* (Sindrom »govora/pisanja o« kao »brige za«: magologija naspram tematologije) nakon analize »slabih točaka« imagologije (u prvom redu njenih ahistorijskih tendencija) razmatra tematologiju kao univerzalnu istraživačku/metodološku paradigmatu za svaku vrstu političke kritike (Thomas Pavel). Autor smatra da bi takvo tematološki inspirirano ponovno promišljanje imagologije zahtijevalo redefiniranje nekih od njenih tradicionalnih principa (primjenjivost nadnacionalne perspektive, usredotočenost na izoliranu sliku nacije, odnos prema pozitivizmu itd.).

Jedna od najzastupljenijih tema u Zborniku je problematika imagološke konceptualizacije stereotipa. *Erinnerung an den Anderen — Imagologie und Stereotypenforschung im Kontext des Kollektiven Gedächtnisses* (Sjećanje na Drugo — Imagologija i istraživanje stereotipa u kontekstu kolektivnog pamćenja), tekst koji potpisuje Goran Krnić, bavi se problemima uloge stereotipa u okviru kulturnog pamćenja, načinima na koji historografsko istraživanje stereotipa i imagologija pristupaju toj problematici te mogućnostima interrelacioniranja tih dviju disciplina na istraživanjima stereotipa. Clemens Ruthner u prvom dijelu rada *Between Aachen and America. Bhabha, Kürnberger and the Ambivalence of Imagology* (Između Aachena i Amerike. Bhabha, Kürnberger i ambivalencija imagologije) donosi kritički pregled glavnih teorijskih tradicija i problemskih kompleksa imagologije, dok u drugom dijelu uspoređuje shvaćanja koncepta stereotipa od W. Lipmanna do H. Bhabhe na osnovi studije-slučaja austrijskog romana iz 19. stoljeća *Der Amerikamüde* F. Kürnbergera. Autor tvrdi da je format kolektivnih

konstrukcija identiteta u književnim i kulturnim narativima podložan ne samo promjenjivim povijesnim okolnostima i subjektivnim faktorima već i »nesvjesnim« strategijama koje se mogu objasniti pretpostojanjem kolektivnih diskurzivnih sustava i retorike koja podupire te sustave. *Amerikabilder, made in Austria: Franz Kafka (Slike Amerike, proizvedene u Austriji: Franz Kafka)*, tekst iz pera Wolfganga Müllera-Funka, na primjeru proze *Der Verschollene* (Amerika) F. Kafke analizira imagološki koncept stereotipa, koji se u posljednje vrijeme ne shvaća kao »pogrešna« slika Drugog, već neizbježno sredstvo kulturne interakcije.

Sljedeća tri teksta iz različitih perspektiva artikuliraju kritiku tradicionalnog imagološkog pristupa. Slobodan Vladošić u studiji *Imagology and the Metropolis* (Imagologija i metropola) razvija početnu misao da imagologija uključuje ideju grada kao sinagoge nacije, na isti način kao istraživanja nacionalizma i postkolonijalna kritika. U nastavku studije autor nastoji objasniti kako se oblikuje slika grada u književnosti, s posebnim naglaskom na povezanost koncepta *svjetskog grada* stvorenog nakon Prvog svjetskog rata s modernim konceptom *globalnog grada*, da bi na kraju propitao mogućnost konstituiranja urbane imagologije. Tone Smolej u radu *Une oeuvre — deux imagologies? Étude de l'image des Slovènes dans les littératures Européennes* (Jedan tekst — dvije imagologije? Slika Slovenaca u europskoj književnosti), polazeći od pretpostavke da imagologija promatrajuće zemlje i imagologija promatrane zemlje percipiraju književna djela koja istražuju slike stvarnosti na vrlo različite načine, na primjeru slika Slovenije autora četiriju različitih nacionalnosti propituje aksiološke i strukturalne razlike u interpretaciji istih imagotipskih motiva u promatrajućoj i promatranoj (slovenskoj) kulturi. »Dâ von si nemen mügen bilde und guote lère«. *Imagologische Ansätze in*

der Kinder— und Jugendliteraturforschung (»Dâ von si nemen mügen bilde und guote lêre«. *Imagološki pristup dječjoj i omladinskoj književnosti*), tekst iz pera Gine Weinkauff, polazi od teze da je jedan od ciljeva obrazovanja usađivanje kulturnog identiteta (uz pomoć slika kulturnog Vlastitog i Drugog), te upućuje na neke interkulturalne i imagotipske aspekte dječje i omladinske književnosti koje bi mogle potaknuti teorijsku raspravu i u imagologiji i u analizi dječje književnosti.

Jedini od autora ovoga zbornika koji ne potječe iz europskog kulturno-znanstvenog miljea, germanistica iz Sao Paula Celeste Ribeiro de Sousa u radu *Die Imagologie in Brasilien. Versuch einer Systematisierung (Imagologija u Brazilu. Pokušaj sistematizacije)* sumarno prikazuje razvoj brazilske imagologije, prateći njena tri najvažnija aspekta: heteropredodžbe o kolonijalnom Brazilu, autopredodžbe o Brazilu koje su stvorene u vrijeme stjecanja nezavisnosti te razvoj brazilske imagološke kritike, koja je za razliku od europske debitirala na polju socijalne psihologije i historiografije.

Sljedeća su tri teksta studije-slučajevi o filmu, nefikcionalnim djelima i vizualnim umjetnostima. Heinke Fabritius u radu *Repräsentation des Feindes: Kara Mustafa in der Bildniskunst um 1700 (Prikazivanje neprijatelja: Kara Mustafa na portretima oko 1700.)* analizira odnos između slike i pripadajućih natpisa na primjeru tri portreta vezira Kara Mustafe s kraja 17. stoljeća, ispitujući poveznice između reprezentativnih karaktera i sarkazma, te političkih interesa uključenih u spomenute prikaze. Portreti vezira Kara Mustafe iznenađuju ambivalentnošću, jer iako je riječ o njemu »neprijateljskom« europskome prostoru, vezir se na nekim portretima prikazuje više kao europski vladar ili plemić nego kao pobijedeni neprijatelj. José Manuel López de Abiada u tekstu *Images et perceptions de l'Espagne à l'étranger à travers le miroir déformé de*

la guerre civile (1936–1939). Continuité et changements paradigmatiques dans la photographie et le cinéma (Slike i percepcije Španjolske u inozemstvu kroz iskrivljeno zrcalo Građanskog rata (1936–1939). Kontinuitet i promjene paradigme u fotografijama i filmu) analizira suvremene predodžbe o Španjolskome građanskom ratu iz perspektive rata kao »mjesta testiranja« tadašnjih novih društvenih medija (radio, političke reklame, fotografski izvještaji i kinematografija). *Imagology as social critique: the case of Nemtsy (Germans) in Russian literature and society (Imagologija kao društvena kritika: slučaj Nijemaca u ruskoj književnosti i društvu)*, rad iz pera Joshue Walkera, na temelju analize četiriju medijski različitih ruskih slika o Nijemcima nastoji pokazati da su sovjetski progoni Nijemaca tijekom 1940-ih imali dublje korijene u intelektualnoj povijesti Rusije. Pojam »Nijemac« je, naime, obilježavao skupinu koja je imala poseban pravni status u Ruskom Carstvu, ali se istovremeno odnosio i na ljude koji su smatrani predstavnicima »Zapada« i onih elemenata ruskog društva koji su *subjektivno* bili »pozapadnjačeni«.

Slijede tri članka koji donose analize recentnijih književnih tekstova. Prvi od njih, *Zwischen Eigenem und Fremdem: Das Bild des Anderen im modernen Bosnien und Herzegowina (Između Vlastitog i Stranog: Slika Drugog u suvremenoj Bosni i Hercegovini)* autora Davora Beganovića, istražuje nacionalne autostereotipe i heterostereotipe u tri suvremena romana bosansko-srpskih autora koji su pisali o životu u Sarajevu tijekom rata 1990-ih. Proces izgradnje bosanskog identiteta, tvrdi Beganović, predstavlja poseban slučaj jer su različite društvene i vjerske grupe, iako dijele isti jezik i osnovne elemente kulture svakodnevnice, bile prisiljene stvoriti međusobne razlike u vremenima sukoba. Te novoprodukovane razlike su gotovo uvijek uključivale re-

ference na razdoblje osmanskih osvajanja i vlasti. Małgorzata Świdarska u članku *Heimito von Doderers Roman Die Wasserfälle von Slunj — eine Interpretation aus imagologischer Sicht am Beispiel englischer und südslawischer Figuren (Roman Heimitia von Doderera »Slunjski vodopadi« — pokušaj imagološke interpretacije na primjeru engleskih i južnoslavenskih likova)*, primjenjujući imagološku terminologiju i hermeneutičku dihotomiju Paula Ricoeura (ideologija/utopija) i Jean-Marc Mouraa (alter/alius), analizira slike engleskih i južnoslavenskih likova u romanu Heimita von Doderera *Slunjski vodopadi* (1963). Članak *Imagology and Immigration: Russian Immigrants in Macedonian Literature (Imagologija i imigracija: prikazi ruskih iseljenika u makedonskoj književnosti)*, koji potpisuje Jasmina Mojsieva-Gusheva, rekonstruira sliku ruskog imigranta u tri makedonska romana koji su objavljeni nakon 2000. godine, a čiji su autori ruskog podrijetla, ukazujući na to kako reprezentacija ruskog emigranta u makedonskoj modernoj prozi indirektno odražava promjene u međusobnim odnosima dviju zemalja, kao i globalne promjene u političkom poretku.

Posljednji članak u zborniku, *Imagotype Philologie: Eduard Wechsler und die deutsch-französische »Wesenskunde« (Imagotipska filologija: Eduard Wechsler i njemačko-francuski »Wesenskunde«)*, napisao je Horst Schmidt, a tema mu je konstrukcija francuskog i njemačkog nacionalnog karaktera u opusu utjecajnog međuratnog njemačkog romanista Eduarda Wechslera. Njegovo najvažnije djelo *Espirit und Geist. Versuch einer Wesen-*

kunde des Deutschen und Franzosen (1927.) predstavlja model imagotipske filologije jer ne pokušava analizirati i dekonstruirati slike nacija, nego ih — upravo suprotno — konstruira i esencijalizira. Stoga autor zaključuje da je imagotipska filologija dio nacionalne ideologije.

Imagologie heute. Ergebnisse, Herausforderungen, Perspektiven dokaz je vrlo propulzivnog razvoja hrvatske imagologije zahvaljujući naporima mlađe generacije znanstvenika. Okupivši najistaknutija imena imagologije uopće (prije svega Leerssen, Dyserinck i Pageaux), ovaj će zbornik zasigurno promovirati imagološku analizu kako među komparatistima i povjesničarima književnosti, tako i među znanstvenicima srodnih društveno-humanističkih disciplina. Tome će ponajviše pridonijeti njezina interdisciplinarna orijentacija, čemu svjedoči znatan broj članaka koji su zacrtali konkretne teorijske, odnosno metodološke smjernice za otvaranje književne imagologije prema srodnim disciplinama. Zbornik dokazuje i da je imagologija perspektivna disciplina čija se interpretativno-analička metodologija uspješno proširila i u znanstvenoj zajednici srednje i jugoistočne Europe. Zahvaljujući vrlo složenom imaginariju koji proizlazi iz činjenice da je prostor jugoistočne Europe područje kontakta/sukoba različitih kultura, upravo to područje otvara brojne mogućnosti za daljnja imagološka istraživanja. Činjenica da je u zbornik uvršten i rad jedne neeuropske imagologinje (de Sousa) nagovještava i mogućnost obogaćivanja imagologije Starog kontinenta novim perspektivama.

BORIS BLAŽINA